

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1921

bron

*Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten
harer afgestorven medeleden, 1920-1921.* E.J. Brill, Leiden 1921

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192101_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 8sten Juni 1921.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 17^{den} Mei 1921.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die gehouden zal worden op Woensdag den 8sten Juni, des voormiddags klokke *elf uren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I. Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. G. KALFF, met eene toespraak.

II.* Voordracht van Mevr. TOP VAN RHIJN-NAEFF: 'Tooneelkunst, een scheppende kunst'.

III. Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV. Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V. Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII. Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt IX).

IX. Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

X. Voorstel van de Commissie voor Schoone Letteren:

'De, voor de periode 1920-1923 toegestane f 1000 toe te kennen aan den Heer JAC. VAN LOOY, als bekroning van zijn werk *Jaapje*'.

XI. Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van den Heer Dr. J. HUIZINGA, die aan de beurt van aftreden is, en van den Heer Dr. R. VAN DER MEULEN RZ., tijdelijk Bestuurslid. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen zijn:

1°. a. DR. L. KNAPPERT.

b. DR. PH. S. VAN RONKEL.

2°. a. DR. R. VAN DER MEULEN RZ.

b. DR. B.A.P. VAN DAM.

XII. Verkiezing van een Secretaris in de plaats van den Heer Dr. S.G. DE VRIES, die als zoodanig is afgetreden. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal is:

a. MEJ. DR. C. SERRURIER.

b. DR. D.C. HESSELING.

XIII. Verkiezing van een lid der Commissie voor Schoone Letteren in de plaats van den Heer D. COSTER, die aan de beurt van aftreden, doch herkiesbaar is. Het door de Commissie voorgedragen dubbeltal is:

a. DE HEER D. COSTER.

b. DR. P.H. VAN MOERKERKEN JR.

NAMENS HET BESTUUR, C. SERRURIER, *Tijdelijke Secretaresse*.

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: G. Kalff, *Voorzitter*, Johanna W.A. Naber, J. Heinsius, *Penningmeester*, J. Huizinga, R. Van der Meulen RZ., *Bibliothecaris*, J.W. Muller, D. Coster, G.J. Boekenoogen, C. Serrurier, *tijdelijke Secretaresse*; door de gewone Leden: J.F.M. Sterck, W.L. De Vreese, W.J.J.C. Bijleveld, L. Knappert, H.J.A. Ruys, L.W.A.M. Lasonder, G. Hulsman, C. Peltenburg Pzn., C.H. Ph. Meijer, C.W. Van der Hoogt, A. Eekhof, P.A.A. Boeser, J. Kleyntjens, W.M.C. Regt, W. Draaijer, C.G. Kaakebeen, A. Beets, H. Brugmans, D.C. Hesseling, P.J. Blok, W.P. Kops, J.J.G. Vürtheim, B.A.P. Van Dam, C. Snouck Hurgronje, F.A. Lieftrinck, G.J. Heering, C. Van Son, N.J. Beversen, G.A.J. Hazeu, H.E. Van Gelder, A.W. Weissman, M. Esser, G.E.W. Van Hille, C.M. Van Hille-Gaerthé, C. Bake, A. Hoyneck Van Papendrecht, J. Van Ammers-Küller, J.M. Sterck-Proot, Chr. Doorman,

W.L. Boldingh-Goemans, A. Draaijer-De Haas, M.C. Kooij-Van Zeggelen, Ph. S. Van Ronkel, M.G.L. Van Loghem, J. Knottenbelt, S.G. De Vries, E.H. Korevaar-Hesseling, M.E. Kronenberg, H.J. Robbers, F. De Meyier, C.J. Wijnaendts Francken, A.S. De Blécourt, W.J.M. Mulder, J. Van der Valk, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, L.A. Vogel, J. Funke, E.J. De Meester, G.G. Van As, C. Veth, Ed. Van Biema, A. Goslinga, G.G. Kloeke, J.C. Overvoorde, K.H. De Raaf, A. Salomons, A. Van Rijn-Naeff, J.B. Breukelman, J.A.N. Knuttel.

I. De Voorzitter, de Heer Dr. G. Kalff, opent te elf uren de Vergadering met een toespraak, door hem ter uitgaaf afgestaan en hierachter gedrukt. (Bijlage I).

II. Op voorstel van het Bestuur besluit men eerst punt III-IX van den Beschrijvingsbrief en daarna punt II te behandelen.

III-IV. De tijdelijke Secretaresse en de Bibliothecaris lezen hunne jaarverslagen voor, welke men vervolgens in dank aanvaardt voor de Handelingen. (Bijlagen II-III).

Naar aanleiding van een, in het verslag van den Bibliothecaris voorkomende aansporing, gericht tot de scheppende schrijvers onder de leden der Maatschappij, om een exemplaar van hunne werken en, zoo mogelijk, ook het handschrift, ter plaatsing in onze boekerij af te staan, maakt mevr. J. Van Ammers-Küller de opmerking dat, wanneer de schrijvers hunnen uitgevers verzochten een exemplaar van hunne werken aan de Maatschappij te schenken, deze zich waarschijnlijk hiertoe bereid zouden verklaren.

V. Namens de Commissie, bestaande uit HH. Dr. D.C. Hesseling en Dr. Ph. S. Van Ronkel, benoemd tot nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester, (zie Bijlage IV), bericht de Heer Hesseling, dat zij alles nauwkeurig hebben nagegaan en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij voorstellen hem te ontheffen van zijn verantwoordelijkheid. Hiertoe besluit men. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Penningmeester en aan genoemde heeren.

VI-VII. De Jaarverslagen der Commissies voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door de Secretarissen HH. Dr. J. Heinsius en Mr. A.S. De Blécourt, voorgelezen en in dank aanvaard voor de Handelingen. (Bijlagen V-VI).

VIII en X. Aangezien de Commissie voor Schoone Letteren zich dit jaar uitsluitend heeft beziggehouden met beraadslagingen in verband met den uitgeloofden prijs, worden punt VIII en X vereenigd. De Heer Coster brengt verslag uit omtrent die besprekingen en licht, als woordvoerder der Commissie, den uitslag nader toe. De Voorzitter betuigt den Heer Coster den dank der Vergadering, voor de gedane mededeelingen, welke eveneens voor de Handelingen aanvaard worden. (Zie Bijlage VII). Overeen-

komstig het voorstel der Commissie, besluit vervolgens de Vergadering, met bijna algemeene stemmen, de, voor het tijdperk 1920-1923 toegestane f 1000 toe te kennen aan den Heer Jac. Van Looy, als bekroning van zijn werk *Jaapje*.

IX. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 6 Mei benoemd, doet de Heer W.J.J.C. Byleveld mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij, en wel, volgens besluit dier Maandvergadering, van 25 gewone en 5 buitenlandsche leden. De Commissie, waarin, met den Heer Bijleveld, zitting hadden de HH. W. Draaijer, H.H. Juynboll, G.G. Kloeke, J.A.N. Knuttel, W.B. Kristensen, J.E. Kroon, R. Van der Meulen Rz., K. Sneyders de Vogel en Mej. C. Serrurier, heeft uit handen van de tijdelijke secretaresse 220 stembiljetten ontvangen. Drie der voorgestelden voor het gewone lidmaatschap hebben een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd. De Commissie stelt voor alle drie als gekozen te beschouwen. De Vergadering keurt dit goed, waarop de Heer Bijleveld mededeelt, dat gekozen zijn (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Dr. W. Van Bemmelen, tijdelijk te Haarlem.
 Mej. M. Böhtlingk, te 's Gravenhage.
 A.J. Bothenius Brouwer, te Oosterbeek.
 Dr. Irwin Brown, te Rotterdam.
 Dr. J. Clay, te Bandoeng.
 Mr. Frans Coenen, te Amsterdam.
 Mej. Dr. E.C. Van Dorp, te Utrecht.
 Mr. H.C. Dresselhuys, te 's Gravenhage.
 Dr. J. Van der Elst, te Hilversum.
 Jhr. Mr. W.G. Feith, te 's Gravenhage.
 K.R. Gallas, te Amsterdam.
 R. Van Genderen Stort, te 's Gravenhage.
 Mej. Dr. H.C.M. Ghijsen, te Domburg.
 R. Guarnieri, te 's Gravenhage.
 O.C. Van Hemessen Sr., te Woubrugge.
 Mevr. H. Laman Trip-de Beaufort, te Oosterbeek.
 A. Laudy, te Amsterdam.
 Dr. H.E.H. Van Loon, te Parijs.
 M. Nijhoff, te Laren.
 Alb. Plasschaert, te Veere.
 Ary Prins, te Schiedam.
 P. Raëskin, te Rotterdam.
 A. Roland Holst, te Bergen.
 Mr. H. Ph. Visser 't Hooft, te Haarlem.
 Mevr. J.M. IJssel de Schepper-Becker, te Rotterdam.
 Mej. El. Zernike, te Groningen.

Buitenlandsche Leden:

Dr. Rob. Foncke, te Molenbeek (Brussel).
 Dr. André Jolles, te Leipzig.
 Joh. Knudsen, te Kopenhagen.
 Dr. D.F. Malherbe, te Bloemfontein.
 William Phillips, te 's Gravenhage.

Aan de orde is thans een voorstel van het Bestuur (men vermeldde het, om begrijpelijke redenen, niet op den Beschrijvingsbrief), om den afgetreden Secretaris, den Heer Dr. S.G. De Vries, uit erkentelijkheid voor de groote diensten die hij, gedurende zijn bijna 25-jarig secretariaat, aan de Maatschappij bewezen heeft, het eerlidmaatschap op te dragen. Dit voorstel wordt door de Vergadering met hartelijke instemming begroet en bij acclamatie aangenomen. In de toespraak waarmee de Voorzitter vervolgens het nieuwbenoemde eerlid huldigde, vestigde de Heer Kalff de aandacht op het zeer merkwaardige feit, dat ook de grootvader en de vader van den Heer De Vries eereleden der Maatschappij waren.

De Voorzitter schorst hierop voor ongeveer een uur de Vergadering.

Nadat de Voorzitter de Vergadering heropend heeft, verleent hij het woord aan den Heer Dr. P.J. Blok. De Heer Blok wijst op het vandalisme, dat de Raad van de Gemeente Delft zal begaan, indien hij vergunning geeft tot het aanleggen van een elektrische tramlijn langs het schilderachtige Oude Delft en stelt, mede namens HH. Dr. J. Huizinga en Dr. J.A.N. Knuttel, de volgende motie aan de vergadering voor:

‘De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde wende zich tot den Delftschen Gemeenteraad met aandrang tot herziening der plannen voor den aanleg van een elektrischen tramweg langs het Oude Delft. De Maatschappij verwacht, dat bij die herziening bedoelde tramweg *niet* langs die, om hare oud-Hollandsche schoonheid beroemde, gracht zal worden gelegd. Zij besluite een afschrift van den, aan den Delftschen Gemeenteraad te richten brief, te zenden aan Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland en aan de Ministers van Binnenlandsche Zaken en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen’.

De Vergadering neemt deze motie bij acclamatie aan.

II. Hierop verleent de Voorzitter het woord aan Mevr. Top van Rhijn-Naeff voor hare aangekondigde voordracht: ‘Tooneelkunst, een scheppende kunst’.

Geloovend in onze tooneelkunst als in een jonge kunst, die alle dramatische elementen weder verbindt tot één ondeelbaar organisme, en deze, beoordeeld naar haar beste openbaringen,

hoog aanslaande, verzocht spreekster haar auditorium met haar te willen onderscheiden: tooneelkunst en tooneelspeelkunst; vertolken, uitbeelden en scheppen te beschouwen als drie sporten van een hooge ladder; het einddoel van elk dramatisch streven te willen vatten in; het visioen. Want al mag ook Nederland bogen op een klein aantal tooneelspelers, wier persoonlijk optreden somtijds, en in veler oogen altijd, alles goed maakt, daarnaast hebben wij lang gemist een dramatische kunst, waarin zoowel het geschreven stuk als de gespeelde rol, de architectonische, picturale en muzikale elementen zich zouden oplossen, vergroeid zouden opstaan in één zijn eigen leven levend symbool. Spreekster herinnerde hoe het drama uit den dans geboren werd en verwees naar de antieke volken, voor wie het moduleeren van woord en gebaar, het versterken van het rythme, eerste eisch bleef. Ook de modernen hebben, als sprak het van zelf, het drama geheven in de sfeer van dit ideaal, met overtuiging getracht naar alle middelen om ons van het wezen van hun werk geestelijk en zintuigelijk te doordringen. En dit hartstochtelijk trachten naar 'vervolmaking', zeide spreekster, is het wat op het tooneel kan worden voortgezet met versche, verder strekkende, theatrale middelen. Averechtsche conventies hebben ons vele jaren van dit ideaal afgevoerd; langzamerhand is in enkelen de liefde voor 'het harmonisch droombeeld' herleefd.

Doch laten wij nu niet meenen, dat bij den beteren wil, thans de modelvoorstellingen bij dozijnen uit den uitgedroogden, ongeploegden tooneelgrond te stampen zijn. Wij maken den geleidelijken stillen groei van deze groote kunst mede; wij moeten er zelf nog in groeien. Ons allen ontbreekt, wat wij zouden kunnen noemen 'dramatische harmonieleer', ons oordeel over tooneelkunst, niet alleen naar haar litterairen, maar ook naar haar theatrale inhoud, mist elke basis, zoolang we haar blijven beschouwen als verschijnsel, haar niet begrijpen als product.

De verhouding tusschen auteur en regisseur moest onder deze misvattingen lijden, vervreemding en rivaliteit ontstaan, waar een innig in-elkaar-opgaan natuurlijk zou zijn; de voor drievierden zelfstandige schepping van den 'tooneelmaker' werd altijd te veel als een adaptatie beschouwd. Spreekster stond nader stil bij het eigenlijke wezen der regie en legde er den nadruk op, dat een regisseur, die door een gelezen stuk niet geïnspireerd wordt, dit stuk ook onmogelijk zal kunnen brengen tot zijn theatrale voldragenheid. Het lezen van een drama, de psychische opname, noemde zij een ingrijpend proces. Uit de omzetting van litteraire in dramatische waarden ontstaat het eerste vermoeden omtrent den aard van het te scheppen tooneelwerk, de eerste orde, toonaard, stijl en atmosfeer. In eerste instantie is regie: bewustwording, in tweede instantie: bewustmaking, in hoogste instantie wordt zij bezieling. Het is de stijl, die ons leidt op vaste wegen; het is de atmosfeer, die ons dwingt een nieuwe waarschijnlijkheid te

aanvaarden naast de waarschijnlijkheid; waarin wij leven, het is de ziel, die ons ontroert.

Van den regisseur kwam spreekster op de belangrijkheid van de kleinste rol in het tooneelcomplex en toonde door voorbeelden aan hoe geen atoom in deze, in zich zelf volmaakte wereld uit het verband te lichten, of te scheiden zou zijn van het geheel.

Niet vóór het spel op het tooneel gezuiverd en het evenwicht hersteld was, mochten wij de jonge, dramatische schrijfkunst verwachten. Aan de droge bron van vele illusielooze vertoeningen is zij verburgerlijkt en verkwiënd. De hedendaagsche regie heeft het Huis weder ter ontvangst bereid, de bestoven, dramatische litteratuur der eeuwen met haar tooverstaf beroerd; zij zal ook de jonge schrijfkunst wekken met de bezieling harer overtuiging, dat het tooneel een machtig universum is: 'Jedes Volk hat das Theater, das es verdient'. Wij hebben, besloot mevrouw Van Rhijn, een beter theater dan wij verdienen, een beter dan wij, ten gevolge eener gebrekkige theatrale opvoeding, waardeeren. Ondanks den veeljarigen achterstand, een tekort aan meer dan middelmatige speelkrachten, de primitieve inrichting van ons tooneelonderwijs en de moeilijkste materiele omstandigheden, is in de laatste tien jaren het bewijs geleverd, door tal van schoone voorbeelden, dat de Nederlandsche tooneelkunst met de buitenlandsche op één lijn mag worden gesteld.

Dat in ons klein land, tegen de klippen òp, een jonge, groote kunst is opgebloeid, die zich van datgene, wat voor 25 jaar tooneelkunst heette en van veel, dat zich in het, met tooneelvermaken overkropt seizoen listig en onbeschoemd als tooneelkunst biedt, nobel onderscheidt. Een weder orchestrale kunst, waarvoor spreekster hoopte in dezen litterairen kring de diepere belangstelling te hebben gewekt.

Na deze Voordracht, die de spreekster, zeer tot leedwezen van het Bestuur, niet kon afstaan om in de Handelingen te worden afgedrukt, betuigt de Voorzitter aan Mevr. Van Rhijn-Naeff den dank der Vergadering voor haar belangwekkende rede; de aanwezigen geven door hartelijke bijvalsbetuigingen hunne instemming met de door hem gesproken woorden te kennen.

XI. Bij de verkiezingen van twee Bestuursleden in de plaats van het aftredende en niet herkiesbare lid, den Heer Dr. J. Huizinga, en van het tusschentijds afgetreden lid, den Heer Ch. R. Bakhuizen van den Brink, worden tot Bestuurslid benoemd de Heer Dr. L. Knappert en het tijdelijke Bestuurslid de Heer Dr. R. van der Meulen Rz. De beide heeren, ter Vergadering aanwezig, verklaren zich bereid de benoeming te aanvaarden.

XII. Tot Secretaresse, ter opvolging van den afgetreden Secretaris, den Heer Dr. S.G. De Vries, benoemt de Vergadering de tijdelijke Secretaresse, Mej. Dr. C. Serrurier, die deze benoeming aanvaardt.

XIII. Tot lid van de Commissie voor Schoone Letteren be-

noemt men den Heer D. Coster, die aan de beurt van aftreden, doch herkiesbaar is. Deze verklaart zich bereid de herbenoeming aan te nemen.

De Voorzitter brengt vervolgens, met eenige hartelijke woorden, hulde aan den Heer Dr. J. Huizinga, op wiens voorstel de Commissie voor Schoone Letteren in het leven is geroepen; hij wijst er op dat de Maatschappij, door deze nieuwe instelling, de kloof tusschen wetenschap en kunst, waarvan velen haar een verwijt maakten, heeft overbrugd. Vervolgens dankt de Voorzitter den Heer Dr. J.W. Muller dat hij, hoewel hij bezwaren had tegen de nieuwe plannen, toch op loyale wijze heeft medegewerkt om deze ten uitvoer te brengen.

Bij de rondvraag vestigt de Heer Dr. A. Beets de aandacht op een, door het buitenlandsche lid der Maatschappij, den Hongaar Dr. Z. Nagy te Debreczen (mede bekend door zijn Hongaarsche overzetting van Vondel's Lucifer) in uitnemend Hollandsch vertaald, Hongaarsch blad, hetwelk ten doel heeft de handelsbetrekkingen tusschen Hongarije en Nederland te bevorderen en te bevestigen.

Mej. M.E. Kronenberg herhaalt haar vraag, reeds in de vorige Jaarvergadering gesteld, om inlichtingen betreffende het plan, door den Heer Dr. A.A. Van Schelven in de Maandvergadering van 10 October 1919 uiteengezet, over de oprichting van een Centraal Nederlandsch Bibliografisch Inlichtingen-bureau. Tevens zou zij gaarne vernemen waarom eenige personen, die van hunne belangstelling voor dit plan blijk gaven en alleszins in aanmerking zouden komen in de Commissie voor oprichting van genoemd bureau zitting te nemen, niet daartoe uitgenoodigd werden.

De Voorzitter antwoordt Mej. Kronenberg dat hij niet genoeg op de hoogte van deze zaak is om haar thans de gewenschte mededeelingen te verstrekken, maar dat hij den afgetreden Secretaris, den Heer Dr. S.G. De Vries, er over zal raadplegen en haar daarna bericht zal sturen.

Hierop richt de Heer Mr. J. Knottenbelt, uit naam der aanwezigen, die hem met applaus bijvallen, eenige woorden van hooge waardeering tot den Voorzitter, voor de uitnemende en aangename wijze waarop hij de Vergadering geleid heeft.

De Voorzitter spreekt zijn dank hiervoor uit en sluit na rondvraag de Vergadering.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, geachte Medeleden!

Ten derden male valt mij het voorrecht te beurt, U, namens het Bestuur, van harte welkom te heeten op onze Jaarvergadering.

Onze samenkomsten zijn schaarsch; uwe bezoeken, als 'angels visits: few and far between'. Juist daarom zijn zij zoo noodig en wenschelijk. Want wat zijn wij zonder U, waar het de beslissing over gewichtige voorstellen geldt? En hoe kunnen Leden en Bestuur eener Maatschappij als deze hunne gezamenlijke belangen goed behartigen, indien zij niet van tijd tot tijd in persoonlijke aanraking komen? De jaarvergadering geeft gelegenheid tot kennismaking, zoowel der leden onderling als van de leden met het Bestuur; tot het hernieuwen van oude banden en het aanknoopen van nieuwe; en, mocht zich in een of ander deel der Maatschappij electriciteit hebben opgehoopt, waar is dan een plek die meer uitlokt tot ontlading dan deze, waar een eeuw geleden een gansch kruitschip is ontploft?

Niet over zulke ontploffingen wensch ik uitteweiden. De Beschrijvingsbrief levert meer dan één punt dat zich tot uitweiden beter leent, en bij een paar dier punten moge ik Uwe aandacht bepalen. Doch eerst wacht mij de vervulling van een anderen plicht: de herdenking van de leden die in het afgeloopen maatschappelijk jaar van ons zijn heengegaan.

Gij denkt met mij aan *I s a ä c E s s e r*, den fijngevoeligen dichter, kieschkeurigen taalkunstenaar en meester-vertaler; aan *A b r a h a m K u y p e r*, partij-formeerder en partij-regeerder, staatsman en weergaloos journalist; den beoefenaar van ons oud-vaderlandsch recht, *F o c k e m a A n d r e a e*, dien de zuiverheid der oude rechtstaal tot purist had gemaakt; den geletterden handelsman *H a r m e n s*, een dier intellectueelen die het geestelijk leven in onze kleine provincie-steden zoo noodig heeft; den Amsterdamschen hoogleeraar *H o u w i n g*, die leeft in het aandenken zijner leerlingen door zijn voortreffelijk onderwijs; den degelijken kerkhistoricus en bibliograaf *K n u t t e l*; den achtbaren magi-

straat Eysell, oud-president van den Hoogen Raad; den emeritus-predikant Moorrees, wiens naam verbonden blijft aan dien van Dirck Volkerts en Coornhert; aan ons Belgisch mede-lid, den onvermoeiden beoefenaar der Volkskunde, Alfons de Cock, en de beide buitenlandsche leden Elkan en Von Fischer. Slechtseentweetalhunner: Fockema Andreae en Knuttel, behoorden tot de vaste bezoekers dezer vergaderingen; doch allen hebben zij, naar de mate hunner gaven, bijgedragen tot de instandhouding en den bloei onzer Maatschappij. Ons, overblijvenden, die wat vroeger of wat later zullen volgen waar zij ons zijn voorgegaan, ons past, in het besef van eigen zwakheden en tekortkomingen, een woord van eerbiedige hulde voor het goede dat zij hebben gewild of volbracht. Echter, zij zelven zouden niet goedkeuren dat wij het bij deze hulde lieten; zij zouden erkennen dat wij moeten zorgen de leeggekomen plaatsen te bezetten. Zoo sluiten wij dan de gelederen op, om plaats te maken voor nieuwelingen. Eenige plaats ten minste, want de meesten laten zich niet gaarne van hun plaats dringen. De namen dier nieuwelingen liggen nog besloten in den schoot der Commissie voor stem-opneming; zij zullen u straks worden bekend gemaakt. In afwachting van dat meest dramatisch oogenblik dezer Jaarvergaderingen, waarop Vrouwe Letterkunde, bij wijze van astronomische proefneming, 'een hoop sterren uit de ruimte grijpt' - in afwachting van dat oogenblik moge het U behagen nog een korten tijd naar Uwen Voorzitter te luisteren.

Ook de geschiedenis onzer Maatschappij in het afgelopen jaar zou mij voldoende stof verstrekken tot spreken; doch gij zult die geschiedenis het best leeren kennen uit de jaarverslagen van de Secretaresse, van Penningmeester en Bibliothecaris en de Secretarissen der vaste Commissiën. Eén feit is er echter in die geschiedenis, dat ik niet aan deze verslaggevers alleen mag overlaten: het heengaan van onzen Secretaris. In de eerste Maandvergadering van dit genootschappelijk jaar heeft mijn voorganger een warme hulde gebracht aan de verdiensten van De Vries als secretaris dezer Maatschappij; maar het zou onvergefelijk zijn op de Jaarvergadering over hem te zwijgen. Want, zoover mijn eigen heugenis en mijn kennis van 'Letterkunde's' geschiedenis reiken, heeft zij zelden een secretaris gehad die haar zoo lang, zoo trouw en zoo goed heeft gediend.

Zoon van dien Matthias, die in zijne vereeniging van classicisme en nationalisme aan de achttiend'eeuwsche stichters dezer Maatschappij herinnerde, en voor wien de dienst van 'Letterkunde' een soort van cultus was, heeft Scato de Vries, zelf classicus, in den dienst dezer Maatschappij zijn gevoel voor het nationale ontwikkeld. Uit piëteit voor zijn vader, liefde tot zijn land en eigen plichtsbesef is in hem van lieverlede een toewijding aan onze Maatschappij gegroeid, die zelden geëvenaard is.

Den tijd dien zijn omvangrijke taak als bibliothecaris en buitengewoon hoogleeraar hem liet, besteedde hij liefst en meest in haar dienst; geen concert of tooneelvoorstelling ging hem boven zijne briefwisseling ten behoeve van 'Letterkunde' of het onderzoek van haar verleden ten nutte van haar heden. Wie kende hare wet en hare geschiedenis als hij? Die kennis stelde hem in staat den Voorzitter van advies te dienen, naast den Penningmeester te waken voor de geldmiddelen, met den Bibliothecaris de belangen der boekerij te behartigen, met deze beiden een vaste kern te vormen waaromheen de telkens wisselende Besturen zich konden groepeeren.

Zoo heeft hij 'Letterkunde' bijna vijftientig jaren gediend, als een majordomo eener aanzienlijke vrouw van oud geslacht, die de eer en de traditiën van haar huis hoog hield, die zijn grooten invloed aanwendde slechts in haar belang, die haar waardiglijk vertegenwoordigde naar buiten, die zijne meesteres slechts begeven heeft omdat zijne krachten hem begaven. Voor zooveel trouwen dienst onzer Maatschappij gedaan, willen wij, hare Bestuurders, dezen Secretaris hier onzen oprechten dank brengen; een dank die weerklink moge vinden bij uwe vergadering, en in herinnering blijven bij volgende geslachten.

De Vries was gehecht aan het oude, maar vreesde het nieuwe niet. Hij heeft dat getoond, toen, met zijn goedkeuring en medewerking, zijne plaats voorloopig werd ingenomen door Mejuffrouw Dr. C. Serrurier. Immers, het secretariaat opdragen aan een vrouw, dat was tot dusver in de jaarboeken van 'Letterkunde' niet voorgekomen. Maar onze Maatschappij heeft hiermede opnieuw getoond, dat zij, evenals haar jongere zuster 'Het Nut', met haar tijd weet mede te gaan. Dat ons Bestuur geen berouw heeft over het invoeren van deze nieuwigheid, zal U gebleken zijn uit ons voorstel in punt XII van den Beschrijvingsbrief. Ik acht het niet noodig over dit punt voorloopig meer te zeggen; en dat te minder daar ik Uwe aandacht en mijn tijd liever wil bewaren voor een ander punt van den Beschrijvingsbrief, namelijk n^o X. Niet aan mij is het, de verdiensten van den auteur Van Looy of van zijn bekend prozawerk *Jaapje* voor U uiteentzeten. Dat blijve overgelaten aan den woordvoerder der Commissie voor Schoone Letteren, wien ik straks daartoe het woord zal geven. Mijn taak zij, door de korte behandeling eener principieële vraag die ons voorstel beheerscht, dat voorstel in het rechte licht te zetten: de vraag of het uitloven en toekennen van prijzen al dan niet een verkeerden invloed oefent op de ontwikkeling der literatuur.

Er is gezegd dat wij en anderen, die zulke prijzen uitloven of toekennen, daarmede op een verkeerden weg zijn; dat dit gebruik in Frankrijk misschien invloed ten goede kan oefenen, doch niet past voor ons, die van protectionisme in dezen geen heil

mogen verwachten; dat men de kunst zich vrij moet laten ontwikkelen en dat bemoeienissen als deze uit den booze zijn. Ik acht het mogelijk, dat er ook onder de leden dezer Maatschappij gevonden worden die zoo denken. En al wensch ik niet de geringste inbreuk te maken op iemands vrijheid van keuze, anderzijds zal niemand, naar ik vertrouw, mij euvel duiden dat ik tracht U deze vragen beter te doen zien door ze te zetten in het licht der literatuurgeschiedenis.

Het toekennen van prijzen voor letterkundig werk is allerminst iets nieuws. Het gouden viooltje der troubadours van Toulouse dagteekent reeds uit het eerste kwart der 14de eeuw; in de 15de eeuw werden daar nog een 'églantine d'argent' en een 'souci d'argent' aan toegevoegd. Een zilveren krans was omstreeks het midden der 15de eeuw de prijs in een 'torneo poetico' te Florence; in de Spaansche 'justas poeticas' van dien tijd zal het wel niet aan prijzen ontbroken hebben. Onze Rhetoryckers, die weinig van geheel-onthouders hadden, streden om zilveren drinkschalen, pinten en wijnpotten, al eerden zij - evenals de Duitsche 'Meistersinger' - de poëzie tevens met een rozenkrans.

Door de Renaissance raken de dichtgilden op den achtergrond; de boekdrukkunst scheidt nieuwe verhoudingen tusschen den schrijver en den verbreider van letterkundig werk: tusschen auteur en uitgever. Van prijzen hoort men in de 16de en 17de eeuw minder en minder, al blijven kransen in zwang; het honorarium, hoewel vroeger niet onbekend, begint meer beteekenis te krijgen in de ontwikkeling van het letterkundig leven. Zag een uitgever zijn kans schoon, dan schepte hij den auteur af met eenige present-exemplaren. Sommige auteurs echter: Lope de Vega, Shakespeare, Molière, Dryden, Cats, verdienden toen met hun werk al vrij wat geld. In de 18de en de 19de eeuw zien wij de honoraria steeds stijgen. De dames Wolff en Deken krijgen voor de acht deelen van hun *Willem Leevend* f 6000.-; Pope voor zijn vertaling van Homerus £ 10,000; Sterne £ 700 voor het eerste en het tweede deel van zijn *Tristram Shandy*; f 90,000 voor een roman was voor Walter Scott niets ongewoons; het geld waarvoor hij het vorstelijk Abbotsford bouwde, was in hoofdzaak met de pen verdiend. Waartoe zou men nog prijzen gegeven hebben? is men geneigd te vragen, indien letterkundig werk door het publiek zoo hoog werd geschat. Toch zien wij ze in het laatst der 18de eeuw in Frankrijk en te onzent weer meer in zwang komen en zich handhaven tijdens de 19de eeuw.

Niet onverklaarbaar voor wie in aanmerking neemt, dat een prijs niet zoozeer een belooning is voor letterkundig werk als wel een erkenning der verdiensten van een auteur; een uitspraak der letterkundige critiek, waardoor men hoopt invloed te oefenen op den smaak van het publiek; een literaire waardemeter, die historisch belang krijgt voor volgende geslachten; een aanmoedi-

ging en opwekking ten slotte voor de auteurs, die de maatschappelijke beteekenis der letterkunde hier erkend en gehuldigd zien.

Wie instemt met zulk een beschouwing, zal de vraag: of prijzen nadeelig werken, niet zonder meer met 'ja' of 'neen' beantwoorden. Hij zal erkennen, dat deze vraag een samenstel is van verscheidene andere die elk op zich zelve dienen beoordeeld te worden. Grif worde toegegeven, dat de latere Provençaalsche poëzie, die der vijftiend'eeuwsche Rhétoriciens en Meistersinger op weinig goeds of moois kan bogen ondanks de uitgelooftde prijzen. Anders echter staat het met onze eigen letterkunde. De voorstelling dat onze Rhetoryckers niets dan bleek verstandswerk en onbeteekenend geknutsel hebben voortgebracht, mag verouderd heeten, sinds wij onze letterkunde der 15de en 16de eeuw zooveel beter hebben leeren kennen. Mooie of verdienstelijke tooneelstukken als *Elckerlyc*, *De V vroede en de V dwaze maagden*, de beide *Maria-Bliscappen*, *Marieken van Nimweghen*, kluchten als *Moorkens-vel*, *Playerwater*, *Van den Schuyfman*, *Hanneken Leckertant*, tal van pittige of geestige refereinen en mooie liederen zijn hoogst waarschijnlijk of zeker uit de kringen der Rhetoryckers voortgekomen. Zijn die werken uitgelokt door prijzen? Van de beide laatstgenoemde kluchten weten wij dat zeker; van de overige werken mogen wij het vermoeden, al zijn veel mooie liederen ook uit andere kringen dan die der Rhetoryckers afkomstig.

De bewering dat in een dichtwerk, uitgelokt door een prijs, de bezieling noodwendig moet ontbreken, is bezwaarlijk vol te houden. Een opdracht of een bestelling is de aanleiding geweest tot het ontstaan van vele meesterwerken der beeldende kunst. De aanleiding, niet de oorzaak, want deze ligt natuurlijk in des kunstenaars ziel. Ook in de literatuur heeft een uiterlijke aanleiding vaak slechts den stoot gegeven, waardoor een dichterlijke kiem is losgeraakt en zich verder vrijelijk heeft ontwikkeld. Niets verhindert, dat een stof of een onderwerp, een auteur door een ander aan de hand gedaan, daarna dien auteur zelven aangrijpe en beziele.

Afgezien van de waarde die bekroond werk uit vroegeren tijd voor een later geslacht heeft, blijft het zijn waarde behouden als maatstaf van den toenmaligen smaak. Het is opmerkelijk, dat de beide kluchten *Van den Schuyfman* en *Hanneken Leckertant*, die wij nog verdienstelijk achten, den hoogsten prijs hebben behaald op Rhetoryckers-wedstrijden. Een maatstaf van smaak bieden ons ook Van der Palm's *Gedenkschrift van Nederlands Herstelling*, Tollens' *Wien Neerlandsch bloed* en *Overwintering op Nova-Zembla*, door prijzen uitgelokt, en toen niet slechts door het groote publiek maar ook door de beste kunstrechtters bewonderd. Het is waar, dat Tollens' werk ons nu weinig of niets meer zegt en dat wij ons aan Van der Palm ten deele ontgroeid achten. Men moet echter wel heel naïef zijn, om te gelooven dat ons nageslacht

het letterkundig werk van dezen tijd even hoog zal stellen als een deel van het publiek het nu doet.

Een maatstaf van literaire critiek geven ons ook de prijzen, welke door de Académie Française, de Académie des Goncourts, het Thieme-fonds en dergelijke instellingen worden toegekend. Echter dragen deze een eenigszins ander karakter dan de hiervoor genoemde; immers zij zijn, evenals de nu door ons Bestuur voorgestelde prijs, bestemd voor reeds bestaande en vooral uit eigen aandrifft ontstane werken.

Het onderscheid dat wij hier maakten tusschen gevallen van verschillenden aard, dienen wij in het oog te houden ook nu wij het protectionisme in de literatuur van een paar andere zijden gaan beschouwen.

Vrijheid van ontwikkeling is noodig, heeft men gezegd, ook in de letterkunde; zich niet bemoeien met de auteurs, noch met hunne persoonlijke aangelegenheden, noch met hunne verhouding tot het publiek; niet grijpen in den natuurlijken gang van zaken; vraag en aanbod ook hier zich zelve laten regelen.

In die beweringen schuilt vrij wat aantrekkelijks en aannemelijks. Vrijheid mag in veel gevallen de levensadem der kunst heeten; afhankelijkheid en dwang kunnen licht nadeelige gevolgen hebben; natuurlijke groei en ontwikkeling zullen doorgaans te verkiezen zijn boven kunstmatig aankweeken. Anderzijds vergete men niet, dat vrijheid in bandeloosheid kan ontaarden; en dat er ook dichters en schrijvers zijn die door gevaarlijk of pervers werk de belangen der gemeenschap schaden. De onbepaalde vrijheid, het zich volstrekt onthouden van ingrijpen, het 'laissez aller' - op economisch gebied in zijn onbarmhartigheid reeds lang erkend - kan op het gebied der literatuur bedenkelijke gevolgen hebben. Die vrijheid is voor vele auteurs de vrijheid geweest om geëxploiteerd te worden door uitgevers of schouwburgdirecties, voor sommigen om broodsgebrek te lijden. Afhankelijkheid heeft menigen auteur belemmerd in de ontwikkeling zijner persoonlijkheid. De onderdanigheid van Cervantes jegens de Spaansche edelen van dien tijd; Vondel, die de Amsterdamsche burgemeesters dankt 'voor hunne gunst en weldaad', als zij hem zijne jaarwedde als suppoost aan de Bank van Leening laten behouden; Racine, in ongenade gevallen bij Lodewijk den XIV^{de} en door Mad^e. de Maintenon weggestopt in een boschje, wanneer de koning onverwachts in het park van Versailles komt; de kruipende opdrachten van verscheidene letterkundige werken - dat alles maakt een pijnlijken indruk. Doch laten wij ons ook hier hoeden voor sentimentaliteit. Chaucer heeft een jaarwedde van koning Eduard III aangenomen en Spenser een pensioen van koningin Elisabeth. Heeft die afhankelijkheid den een verhinderd zijne prachtige *Canterbury-Tales* te dichten, den ander zijne *Faerie Queene* te scheppen, dat eveneens tot de wereldliteratuur behoort?

Onder de hofdichters der 16de, 17de en 18de eeuw zijn karakterlooze verzenmakers geweest, die weinig blijvends hebben voortgebracht; doch daar zijn er ook die Ariosto, Tasso, Ronsard, Racine heeten. Ook Goethe kan men een hofdichter noemen. En toch! Het ambt van 'poet-laureate' is sinds de 17de eeuw vervuld door vrij wat dichters, wier namen slechts de literatuurhistoricus kent; doch ook Wordsworth vinden wij in die rij, ook Tennyson.

Uit het bovenstaande kan gebleken zijn, dat het niet aangaat alle prijzen en alle literair protectionisme over één kam te scheren. Voor verschil van meening blijft in dezen natuurlijk plaats; doch hierover zullen de meesten het wel eens zijn, dat te geenen tijde eenige bescherming zóó noodig is geweest als thans.

De geweldige economische veranderingen hebben hun invloed doen gevoelen ook op het gebied der literatuur. De koopkracht van het publiek dat vroeger boeken kocht of op andere wijze de auteurs steunde, is verminderd; het geld is ten deele afgevloeid naar een publiek, welks belangstelling in literatuur misschien het best wordt weergegeven door het onder hen gebruikelijke 'mijn een biet!' Terwijl alles steeg in prijs, zijn de honoraria voor letterkundig werk gebleven wat zij waren of slechts weinig verhoogd. De honoraria der auteurs ten minste, want de drukkers en de zettters hebben geen klagen: die hebben zich omhooggestaakt. Vooral voor dezen tijd mag gelden hetgeen de Amsterdamsche dichter der 17de eeuw, Jeremias de Decker, schreef met het oog op de auteurs van dien tijd:

En vloeit er wat gewins uit hunne rijmerij,
't valt hunnen buidel mis en doet de beurze zwellen
der loozer drukkeren en hunner metgezellen:
de dichter zaait en plant, de drukker maait en plukt.

Deze toestanden vindt men bij alle beschaafde volken; maar zij drukken nergens zwaarder dan in Nederland. In geen ander land immers werkt een auteur onder zóó ongunstige omstandigheden. Nergens valt de mededinging met andere literaturen zwaarder dan hier, waar het ontwikkeld publiek niet alleen Fransch, Engelsch en Duitsch leest, maar de een zich nog bovendien aangetrokken voelt tot Italiaansch, een ander tot Spaansch, een derde tot de Scandinavische talen, een vierde tot Russisch of een andere Slavische taal; waar in de boekwinkels de inheemsche letterkunde bekneld ligt tusschen de uitheemsche. Nergens is het voor een auteur, zelf opgevoed met drie vreemde talen, moeilijker zijne oorspronkelijkheid te handhaven en zijne taal zuiver te houden. Het internationalisme, waarvoor ons volk door zijn centrale ligging, zijn verplicht onderwijs in drie werelddalen en zijne traditiën zoo bijzonder geschikt is, heeft na den oorlog aan kracht gewonnen en breidt zich nog steeds uit.

In de vorige eeuw hielden wij ons wat afgezonderd en waren wij wat huiverig voor den omgang met andere volken, maar nu gaan wij krachtdadig aan het inhalen. Eene Alliance Française hadden wij sedert eenigen tijd; daarnaast hebben wij nu achtereenvolgens, met een boven ras-verdeeldheid verheven onpartijdigheid, een Engelsch-Nederlandsche en een Duitsch-Nederlandsche vereeniging geplaatst; voorts verheugen wij ons in een vereeniging voor 'friendly relations' met de Vereenigde Staten en in een Spaansch-Nederlandsch Comité; de oude banden met Japan zijn nauwer toegetrokken, nieuwe aangeknoopt met Tsjecho-Slowakije; aan Sovjet-Rusland zijn wij verbonden door snoeren van paarlen en diamanten; er is een Nederlandsche week gehouden te Stockholm en een andere te Madrid; ik verwacht binnenkort de oprichting der vereeniging Nederland-Thibet; met de voorbereiding eener Nederlandsche week te Antananarivo is men bezig; wij hebben tienduizenden kinderen van allerlei nationaliteit eerst gereinigd en daarna aan ons hart gedrukt .... weldra zal voor het Nederlandsche volk werkelijkheid worden wat Schiller slechts als ideaal voorzweefde:

Seid umschlungen, Millionen!
Diesen Kusz der ganzen Welt!

Acht gij dezen spot ongepast, Dames en Heeren, dan vraag ik U, of men dan niet meer, naar Horatius' woord, lachende de waarheid mag zeggen. Voor waarheid nu houd ik, dat er voor een volk gevaar dreigt van een groeiend internationalisme, dat niet in evenwicht wordt gehouden door een krachtig nationalisme.

Niemand kan er zich, hartelijker dan ik, over verheugen, dat ons volk weer begint zich krachtig in de wereld te doen gelden. Wij moeten zoowel het Algemeen Nederlandsch Verbond als de vereeniging 'Nederland in den vreemde' dankbaar zijn voor het vele dat zij in dezen gedaan hebben en nog doen. Maar laten wij op ons zelve passen. Laat ons niet vergeten, dat wij in het internationaal verkeer slechts dan iets waard zijn, indien wij ons zelf blijven. 'Ons zelf' in den zin van het diepzinnig woord der bijbelsche gelijkenis: 'en tot zich zelve gekomen, zeide hij'. Met dat 'zich zelf' immers bedoelen wij iemands beter-ik, het beste dat in hem is. Zulk een eigenst-zelf heeft ook een volk in de gezamenlijke deugden en krachten waardoor het groot is geworden; de groote dingen die het heeft gedaan en de diensten bewezen aan de volkerengemeenschap, als eerebeelden prijkend in de hallen zijner historie; de hooge idealen, door enkelingen of een deel zijner gemeenschap verkondigd en bereikt of ook maar bestreefd; de roemrijke heugenissen van dat alles die bronnen zijn van nieuwe kracht en nieuw geestelijk leven. Dat 'zelf' van een volk is zijn kostbaarste schat; dien schat hoeden, de plicht van ons allen die hechten aan ons onafhankelijk volksbestaan. Wie helpen ons dat nationaal kleinood beter bewaren dan onze dichters en prozaschrijvers, wier werk aan onze volksge-

meenschap ten goede komt, hetzij ze ons volk toonen zooals het in zijn meest karakteristieke eigenschappen is, of zooals het 'tot zich zelf gekomen' moet zijn; kunstrijke levensuitbeelders, die door hunne schoone verbeeldingen en de muziek van hun woord ons ontroeren en verheffen boven het tijdelijke, of drijvers onder wier geweldige roede wij tragelijk voortgaan op het pad naar een samenleving van hooger orde.

Het besef der verplichtingen van een volk aan zijne dichters en schrijvers is niet in alle tijden even levendig; immers het hangt grootendeels af van de wisselende verhoudingen tusschen auteurs en publiek, tusschen literatuur en maatschappij. In de 19de eeuw was het, meen ik, levendiger dan tegenwoordig. Reden te meer voor hen, die belang stellen in onze taal en letterkunde, om dat besef dieper en sterker te maken. Waar mag men die belangstelling met meer recht verwachten dan in deze Maatschappij? Moge zij daarom in dezen een voorbeeld geven dat navolging vinde in vele kringen van ons volk! Met dien wensch verklaar ik deze 155ste Jaarvergadering voor geopend.

Bijlage II. Verslag van de Secretaresse.

Het afgelopen jaar kan voor de Maatschappij in zóóver voorspoedig genoemd worden, dat, in verhouding tot de meeste andere jaren, zij geen groot aantal leden - dertien gewone en vier buitenlandsche - door den dood verloren heeft. Wèl hebben eenigen voor het lidmaatschap bedankt, maar de sterke vermindering van het ledental, die, naar door sommigen gevreesd werd, uit de verhoogde contributie voort zou komen, heeft gelukkig niet plaats gehad.

Daarentegen werd de Maatschappij gevoelig getroffen door het aftreden van haren Secretaris, den Heer Dr. S.G. De Vries, die den 1sten October 1920, wegens dringend ander werk, genoodzaakt was zijn ontslag te vragen. Elders dan in dit beknopt verslag, zal herdacht worden op welk een voortreffelijke wijze de Heer De Vries de belangen van onze Maatschappij behartigd heeft, maar toch is ook hier een woord van groote erkentelijkheid op zijn plaats aan den man die de moeielijke kunst verstond om, zonder zich ooit op den voorgrond te plaatsen, toch als het ware de ziel, de leidende kracht van de Maatschappij te zijn en die zooveel lange jaren, met onafgebroken toewijding, er naar gestreefd heeft haren bloei te bevorderen. In de maandvergadering van 1 October 1920 gaf de Voorzitter, de Heer Dr. J.W. Muller, in hartelijke bewoordingen, uiting aan het diepe leedwezen van het Bestuur en van alle aanwezigen, over het aftreden van hunnen Secretaris en huldigde hij diens uitnemende verdiensten. Tot zijn tijdelijke opvolgster werd, in diezelfde vergadering, benoemd Mej. Dr. C. Serrurier. In de volgende maandvergadering, den 5^{den} November, maakte, voor 't eerst sinds 25 jaar, de Voorzitter ernstig aanmerking op de notulen der vorige vergadering, die onvolledig werden geacht. De Heer De Vries had n.l. op veel te bescheiden en beknopte wijze gewag gemaakt van hetgeen door den Heer Muller omtrent zijn groote verdiensten als Secretaris was uitgesproken. Het voorstel van den Voorzitter, om aan die notulen meerdere uitbreiding te geven, werd door alle aanwezigen met instemming begroet.

Een tweede verlies trof het Bestuur door het tusschentijds aftreden van den Heer Ch. R. Bakhuizen van den Brink: het

klimmen der jaren en de moeielijkheid om geregeld de vergaderingen bij te wonen, waren de redenen die, den 29sten December 1920, dezen gewaardeerden en getrouwen vriend van 'Letterkunde' noopten als bestuurslid te bedanken. In zijn plaats benoemde de maandvergadering van 4 Februari 1921 den Heer Dr. R. van der Meulen Rz. tot tijdelijk bestuurslid.

In de eerste maandvergadering, den 4^{den} October 1920, deelde de aftredende Voorzitter mede, dat alle nieuwbenoemde leden der Maatschappij hun benoeming hadden aanvaard en dat Mevrouw Top van Rhijn-Naeff hare benoeming tot lid der Commissie voor Schoone Letteren had aangenomen. Vervolgens koos de Vergadering den Heer Dr. G. Kalff tot Voorzitter. Deze aanvaardde de leiding met een toespraak waarin hij den afgetreden Voorzitter, den Heer Dr. J.W. Muller, dankte voor het vele waardoor hij, in het afgelopen jaar, de Maatschappij op nieuw aan zich verplicht heeft. Tot leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde benoemde diezelfde Vergadering de beide aftredende leden Beets en Heinsius; tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, de beide aftredende heeren S.J. Fockema Andreae en Huizinga.

De maandvergaderingen hebben geregeld plaats gehad. Waren wij de laatste jaren, door de zware lasten, die de Maatschappij drukten, genoodzaakt in de Handelingen met een loutere opsomming van de verschillende, in die bijeenkomsten gehouden voordrachten, te volstaan, thans laten de omstandigheden toe om, evenals vroeger, een kort overzicht van het gesprokene te doen verschijnen.

Den 1sten October hield de Heer Mr. J.H. Abendanon een voordracht getiteld: 'De Vlootaanval onder bevel van Pieter van der Does op de Canarische eilanden en het eiland Santo Thomé in 1599, volgens Nederlandsche en Spaansche bronnen'.

Spreker deed de mededeeling voorafgaan, dat hij zich in het algemeen weinig aangetrokken gevoelt tot militaire expedities, doch meende in deze een uitzondering te moeten maken, omdat hem bij een bezoek aan de overzeesche eilanden in het vorig jaar was medegedeeld, dat Van der Does het archief van Las Palmas had medegevoerd, en op het herkrijgen daarvan veel prijs werd gesteld.

Uit het door spreker ingesteld onderzoek bleek, dat de inventarissen - na de eerste der krijgsverrichtingen ingediend - niet meer aanwezig zijn in de rijksarchieven te 's-Hage of te Middelburg, en zich daar evenmin stukken bevinden, die behoord kunnen hebben tot eenig archief der Canarische eilanden.

Bovendien kon door spreker uit Spaansche bronnen worden in 't licht gesteld dat wegvoering van voormeld archief als onaannemelijk is te beschouwen; immers bij den brand die Van der Does in Las Palmas deed stichten, gingen de archieven voor een deel verloren. Afscheiden hiervan, heeft in 1842 te Las Palmas een

brand gewoed, waarin het archief met vele belangrijke documenten verloren ging. Wat den vlootaanval betreft, deze was voornamelijk gericht tegen Corona op de Westkust van het Vasteland, doch miste doel. Van der Does besloot daarom met zijn vloot van 73 schepen en 9000 man troepen naar het Zuiden te gaan. Hij landde bij Las Palmas en later op Gomera, doch werd genoodzaakt beide malen met zwaar verlies terug te trekken. De vloot werd toen in twee helften verdeeld; van de eene kwam, ten gevolge van stormen, slechts een klein deel der schepen aan; de andere ging onder Van der Does naar het eiland Santo Thomé, even boven den aequator, dicht bij de Westkust van Afrika, waar vele officieren en een zeer groot aantal manschappen slachtoffers werden van een verraderlijke ziekte. Ook op weg naar het vaderland stierven honderden, zoodat in Engeland voor sommige schepen een nieuwe bemanning aan boord moest worden genomen. De expeditie bleek een aaneenschakeling van ellende en verlies, waartegenover slechts een onbeduidende buit verkregen werd, met noodelooze kwelling van rustige bevolkingen.

Spreker vestigt de aandacht op hetgeen bij de Nederlandsche schrijvers omtrent den tocht voorkomt, in 't bijzonder op twee geschriften van 1599 en 1600, opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek, in de pamfletten verzameling onder Nrs. 1106 en 1107. De schrijvers daarvan, M. J. Van Heele en E. De Jonghe, maakten den tocht mede, de eerste tot de Canarische Eilanden, de tweede ook het latere gedeelte. Ook wordt vermeld wat in de rijksarchieven gevonden is.

Belangrijk vooral is hetgeen de Spaansche schrijvers, tijdgenooten en latere, meedeelen. In hoofdzaak stemmen zij overeen met de Nederlandsche berichtgevers. Er zijn echter nog bijzonderheden, die een blik werpen op den tijdgeest. Dit geldt vooral van het verhaal van den toenmaligen kanunnik Carrases de Figuerox, in wiens woning Van der Does te Las Palmas verblijf hield, en waarin de met verontwaardiging afgewezen voorwaarden van onderwerping bekend worden gemaakt. Dat de Hollanders bij den dichter-geestelijke geen gunstigen indruk maakten behoeft geen verwondering te wekken. Toch verdient vermelding, dat, volgens een anderen schrijver, Van der Does op verzoek van Carrases afgezien heeft van zijn voornemen om de kathedraal in de lucht te doen springen. In dit verband is 't merkwaardig dat, volgens de Nederlandsche bronnen, in die kerk door den predikant van IJselmonde een preek is gehouden om God te danken voor de als een overwinning beschouwde inneming van Las Palmas. Daarentegen zijn de andere kerken, kloosters en openbare gebouwen opzettelijk in brand gestoken, even voordat de Hollandsche troepen wegtrokken. De Canariërs trokken toen overhaast terug, maar konden niet veel meer redden.

In het verhaal van Ellert de Jonghe komen snaaksche be-

schouwingen voor omtrent de ontmoetingen met de negerbevolking op het eiland Santa Thomé. Vier jaren voor den Hollandschen aanval hadden de Canariërs er een van Engelsche zijde te verduren, onder bevel van den admiraal Drake. Ook toen gelukte het hun zich te verweren.

Spreker betreurt het, dat, waar in Nederland de bijzonder sympathieke bevolking der Canarische eilanden zoo weinig bekend is, juist zulk een mistroostige herinnering blijft voortleven en hoopt dat deze, door gebeurtenissen van onzen en lateren tijd, zooveel mogelijk zal worden uitgewischt.

Den 5^{den} November sprak de Heer Dr. A. Kluyver over 'Bilderdijk's *Afscheid*' (1811).

Het stuk is ook nu nog zeer bekend, zoo niet vermaard, zeide spreker. Terwijl Nederland een deel van Frankrijk was en Napoleon zeer machtig, voorspelde Bilderdijk, dat er een tijd zou komen, waarop Holland zou herleven en Hollands naam zou worden hersteld.

Het voordragen van dat stuk in een, wel is waar besloten, maar niet kleine vergadering, heeft men gewaardeerd als een bewijs van moed. Toen hij het wilde uitgeven, maakte de censuur bezwaren. Onder zijn papieren heeft men later gevonden het ontwerp van een request aan Lebrun, den luitenant-generaal van Napoleon in Nederland, doch men weet niet of dit request is verzonden. Bilderdijk betoogt daarin, dat hij in zijn gedicht niets heeft willen zeggen ten nadeele van den Keizer, eer het tegendeel. In dit betoog, waarvan slechts een klein deel is gedrukt, heeft men een onoprechte spitsvondigheid gezien. De spreker gaf het in zijn geheel weer en meende, dat dit vonnis veel te hard was.

Voor Bilderdijk was Napoleon een buitengewoon wezen, dat God op aarde had doen verschijnen, hetzij om het menschdom gelukkig te maken, hetzij om het zwaar te straffen. Daarover was hij vaak in twijfel en toen hij in 1812 en 1813 tot de overtuiging kwam, dat Napoleon slechts ongeluk aanbracht, meende hij, dat de vervulling naderde van wat in de Openbaring was voorspeld. Dat Napoleon als iedere andere generaal kon worden verslagen, dat paste niet in zijn denkwijze. De profetie van den dichter, die meent, dat hij we dra zal sterven, heeft niet de precisie van een betoog. Men kan dus niet met zekerheid zeggen hoe Bilderdijk zich den gelukkigen toestand, waarin hij dacht dat Nederland spoedig zou verkeeren, heeft voorgesteld, zelfs niet of hij aan dezen in bijzonderheden heeft gedacht. Is dit laatste wèl 't geval geweest, dan zou hij dat geluk met de grootheid van Napoleon bestaanbaar hebben geacht. Dit is niet zoo vreemd, wanneer men in aanmerking neemt, dat Bilderdijk de regeeringsjaren van Koning Lodewijk steeds als een tijd van nationaal geluk heeft gezien. Zeker zal hij tegen het einde van 1810 of in het begin van 1811 niet hebben gedacht aan een

herstel van het onafhankelijk bestaan ten koste der Napoleontische maatschappij. Indien hij, aldus eindigde spreker, in 1813 heeft verklaard, dat zijn voorspelling toen vervuld werd, dan mag men daarin een zelfbegoocheling zien, wel verklaarbaar in het groote geluk van die dagen.

Den 3^{den} December zou de Heer Dr. B.H. Molkenboer O.P. een voordracht houden over 'Vondel en Dante'. Door nalatigheid van de post, die den brief, waarin deze spreker ons Bestuur tijdig meldde dat onvoorziene omstandigheden hem verhinderden zijn lezing te houden, pas eenige dagen na de vergadering bezorgde, wachten de aanwezigen tevergeefs op den spreker. Gelukkig werden de H.H. Huizinga en Boekenooogen bereid gevonden den Heer Molkenboer te vervangen; hun boeiende improvisaties deden den avond ten slotte bijzonder slagen. De Heer Dr. J. Huizinga sprak over den oorsprong van den term Middeleeuwen. De oudst bekende plaats waar *media tempestas* in den zin van ons middeleeuwen worden gebruikt, is van 1469. Iets eerder evenwel, omstreeks 1455/60, wordt in het *Debat des herauts d'armes de France et d'Angleterre* de geschiedenis ingedeeld volgens 'temps passé, temps moyen, temps présent'. Hoewel 'temps moyen' daar niet geheel hetzelfde beteekent als het latere middeleeuwen, is het toch niet onmogelijk, dat dit gebruik als een schakel in de ontwikkeling van het begrip te beschouwen is.

De Heer Dr. G.J. Boekenooogen deed vervolgens een mededeeling over het ons in de 16de eeuwse drukken overgeleverde gedicht van Jan Splinters Testament, dat ook in 'Velerhande geneuchelycke Dichten' is opgenomen. Hij toonde aan dat de daarin voorkomende Jan Splinter, die zich op een, door Uilenspiegel in toepassing gebrachte wijze, een gerusten ouden dag wist te bezorgen, en die rentmeester van twee zusterkloosters te Delft en te Schiedam wordt genoemd, niet een verdicht persoon is, maar in werkelijkheid heeft bestaan, zooals blijkt uit een akte van 12 Mei 1464, waarin hij in die kwaliteit voorkomt.

Den 7^{den} Januari sprak de Heer Dr. J.A.N. Knuttel over 'E. Th. A. Hoffmann'.

Spreker begon met te wijzen op de eigenaardige eischen, die Hoffmann stelt aan wie hem ten volle wil verstaan en die in hoofdzaak zijn terug te brengen op het bezit van wat Hoffmann noemt een kinderlijk poëtisch gemoed. Wien dat niet bezit, zal veel van het wezenlijke ontgaan of kinderachtig voorkomen. Te waardeeren blijft echten ook voor wie het innigste ontgaat, nog veel en er is dan ook een Hoffmann's vereering op geheel verkeerden grondslag in zwang gekomen, vooral sedert Heine, die in Hoffmann wil zien den schrijver van griezilverhalen en den geestenziener.

Spreker ging in den breedte na waarom deze beschouwing onjuist is en liet zien dat het griezelige slechts een weinig beteekenende

rol speelt in Hoffmann's werk en het in 't geheel niet beheerscht. Een essentieel kenmerk is daarentegen de wijze waarin het wonderlijke optreedt, n.l. niet als iets eigenlijk gezegd metaphysisch, maar als een objectief voorgesteld subjectief verbeeldingsspel. Aan de hand van verschillende werken van Hoffmann lichte spreker dit nader toe. Het is echter ook een fout, die spreker o.a. bij Ricarda Huch vond, in dit sprookjesachtige niet slechts het meest eigenaardige, maar ook de hoogste uiting van dezen schrijver te zien. Daaraan komen wij eerst toe, waar karakterteekening en hartstochten een grootere rol spelen en dit vooral in de werken, welke geïnspireerd zijn door Hoffmann's liefde voor Julia Marc.

Als voornaamste voorbeelden behandelde spreker 'Die Elixire des Teufels', 'Das Majorat' en vooral 'Kater Murr', het onvoltooide meesterwerk van den schrijver.

In dit verband besprak hij ook de wijze, waarop Hoffmann zijn kunstopvattingen uit en zijn eigen persoon in zijn werk teekent, hier en overal de bijzondere soort van humor en ironie van den schrijver en de groote beteekenis van de muziek voor diens leven en werken in het licht stellend.

Eindelijk behandelde spreker den persoon van Hoffmann: allerminst een névrosé en ook geen alcoholist, maar een energiek man, wiens scherpzinnigheid en vastberadenheid niet voor zijn phantasie wijken.

Den 4^{den} Februari sprak de Heer Dr. J.W. Muller over 'De Uitbreiding van ons Taalgebied in de 17e eeuw'.

Na gewezen te hebben op de heuglijke belangstelling in onze taal, na den oorlog aan Duitsche, Zweedsche e.a. universiteiten ontwaakt, beschreef spreker hoe het Nederlandsch in de 17de eeuw in veel ruimeren kring dan wij ons thans plegen voor te stellen, bekend is geweest; hoe het in den vreemde gelezen en verstaan, en ook geschreven en gesproken werd, ja een oogenblik op weg scheen om de algemeene beschaafde schrijftaal van heel Noord-Duitschland, van de Schelde tot de Weichsel, en van Emden tot Crefeld, en zoodoende een der hoofdtalen van Europa, te worden: gevolg van de welvaart, den bloei, de macht en het aanzien onzer Republiek, nog naglorende in de 18de eeuw. De eerste étape op dien veroveringstocht hebben eigenlijk onze hedendaagsche noordoostelijke gewesten gevormd, die eerst in de eerste helft der 16de eeuw door Karel V, na langen strijd met zijn 'Nederlanden' verenigd, ook hunne oorspronkelijke Friesche of Nedersaksische 'Oostersche' schrijftaal pas in den loop der 16de en 17de eeuw verwisseld hebben voor de zuidwestelijke 'Nederlandsche', die zij later ook zijn gaan spreken. In het aan Groningen grenzende en nauwverwante Oost-Friesland is onze taal 't eerst gebracht door de talrijke, tijdens Alva, om den geloove uitgewekenen.

Doch tot bloei en heerschappij gekomen is zij er pas in 't midden der 17de eeuw, vooral door den invloed der Gereformeerde

Kerk ten onzent, gesteund door scheepvaart en handel en door de militaire bezettingen van enkele plaatsen. Twee eeuwen lang van c. 1650 tot c. 1850, heeft onze taal in het Gereformeerde deel van Oost-Friesland, met name te Emden, als schrijftaal, ten deele ook als beschaafde spreektaal, naast de Nedersaksische volksspreektaal geheerscht: in kerk en school, ten deele ook in het openbare en maatschappelijke leven en in geschriften. De landsregeering daarentegen heeft altijd, evenals de Luthersche Kerk, het Hoogduitsch gebruikt, dat ten gevolge van het ontwaakte en door de Pruisische en Hannoveraansche regeeringen aangewakkerde en ondersteunde Deutsche volksbesef, als de taal van het Deutsche Rijk, in den loop der 19de eeuw het Nederlandsch ook bij de Gereformeerden en Doopsgezinden heeft verdrongen. Ook in de graafschappen Bentheim en Lingen aan den Neder-Rijn, van Kleef tot Crefeld, in Hamburg en andere Noordduitsche steden heeft het Nederlandsch, vooral als schrijftaal, als beschaafde vorm der volkstaal, in de 17de en 18de, tot diep in de 19de eeuw, een groote beteekenis gehad. Zelfs in Skandinavië was onze taal, o.a. blijkens geschriften van vele daar werkzame Nederlanders en de daar evenals in Duitschland gedurende de 17de en 18de eeuw gegeven vertooningen van Nederlandsche stukken door Nederlandsche tooneelspelers, in ruimen kring bekend; terwijl de zeemanstaal van heel Noord-Europa bovenal van Rusland, naar men weet, meerendeels onveranderd van ons is overgenomen.

Spreker besloot met vast te stellen, dat er aan een herwinnen ook maar van een deel van dit verloren taalgebied niet te denken valt; alleen aan behouden en handhaven van het tegenwoordige, vooral waar dit, als in België en Zuid-Afrika, door machtige mededingers bedreigd wordt.

Den 4^{den} Maart hield de Heer Dr. J.L. W a l c h een voordracht over: 'lets over tendenz- en vertoogstukken'.

De grootste bloei van het tendenz- en vertoogstuk in Frankrijk valt, na de eeuw der Rederijkers in het tweede deel der 18de eeuw.

De definitie door Gaiffe in zijn 'Drame du 18e siècle en France', van de pièce à thèse gegeven, wordt dan door spreker aangehaald en uitvoerig besproken.

Spreker wijst op het oorspronkelijke daadkarakter van de tooneelkunst. Ze is voortgekomen uit de magisch-religieuze daad, die nog voortleeft in den kern van het misdrama.

Zoo gaat het ook elders. Uit godsdienstige aanroepings- en huldigingskoren komt de Grieksche tragedie voort. Het feit, dat dit koor langen tijd het essentiele der tragedie is, zou ons theoretisch tot de conclusie kunnen brengen, dat ook de tragedie een tendenz-stuk is. Dit zou echter dwaasheid zijn. Wie een kunstwerk wil beoordeelen, moet het voor alles ondergaan, zooveel mogelijk zooals het in den tijd van zijn ontstaan door de toeschouwers ondergaan werd.

En dan mogen wij zeggen, dat de tragedie, althans in de fasen waaruit ons stukken zijn overgebleven, vóór alles een pathetisch emotioneel karakter heeft. Evenmin was het godsdienstig spel der middeleeuwen een tendenz-spel. In de 16de eeuw evenwel, in de tijden waarin een nieuw levensinzicht wordt verkregen, komt de eigenaardige allegorie der rederijkers. Deze kunst, met als personages verschillende abstracties, is wel zeer onderscheiden van het moderne tendenz-stuk, maar het overwegend verstandelijk karakter doet ze toch als wezenlijk zeer verwant zien.

In de 17de eeuw herleeft echter in West-Europa de - in zekeren zin opnieuw magische - daad op 't tooneel.

Uitvoerig bestrijdt spreker de meening van hen die in de 17de eeuwsche werken een 'stelling' als grondslag zien; inzonderheid staat hij stil bij Molière en zijn 'Femmes savantes'. Kennis van den oorspronkelijken speeltrant van deze werken is een kostbaar hulpmiddel om den geest waarin ze zijn geconcipieerd te benaderen. Het bloeitijd-tooneel van West-Europa is emotioneel.

Voorts komende tot de 18de eeuw en het burgerlijk drama, wijst spreker op het eigenaardig verschil tusschen het democratisch Engeland ter eene, en Frankrijk ter andere zijde.

In Engeland, waar het burgerlijk drama uit de tragedie voortkomt, worden de koningen en helden zonder veel redeneering door burgerlieden vervangen. In Frankrijk echter, waar 'le troisième genre' een uitlooper is van het blijspel, via de 'comédie larmoyante', voelen de schrijvers voortdurend behoefte de burgerlieden, die 'au sérieux' genomen willen worden, door een zekere plechtige nadrukkelijkheid en ook meestal door edelaardige en gevoelige vertoogen, hun waarde en hun recht op een zoo voorname plaats te laten aantoonen. Die personages hebben het zeer 'burgerlijk' karakter van lieden, die in een aanzienlijk gezelschap niet gewoon durven doen, maar voortdurend vol zorg willen doen gevoelen, dat ze daar op hun rechtmatige plaats zijn. Deze, tegen de heerschende aristocratisch-classicistische beschaving gerichte polemische houding en taal, geeft het eigenaardige tendentieuze karakter aan deze periode van de tooneelgeschiedenis. Bewust heeft Diderot trouwens reeds het tooneel in dienst willen stellen van de 'verlichting'.

Spreker staat stil bij de verschillende naar voren gebrachte tendenzen, waarna hij het zeer eigenaardig verloop dezer beweging in Duitschland aanduidt, den invloed er van op en dóór Lessing bespreekt en den Franschen en Duitschen invloed in ons land behandelt.

Vervolgens komt hij tot de Fransche revolutie, die een verwildering en vergroving, ook in de tooneelkunst, brengt en bespreekt dan het burgerlijk drama in de 19de eeuw, dat zijn, voor alles polemisch-tendentieus karakter heeft verloren, al blijft de 'raisonneur' met mate aan de verlangens der burgerij naar

uitleg en bespreking van handeling voldoen. Maar de raisonneur is in het 'théâtre d'idées', dat we nu krijgen, zelden hoofdpersoon. Ook de begeerte tot verdere doorvoering van de 18de eeuwse 'rechten van den mensch', de moderne arbeidersbeweging, heeft, ten minste waar ze op 't gebied van den geest niets principieel nieuws bracht niet een - althans niet overheerschend - tendenz-drama voortgebracht. Als slot van het historisch deel zijner voordracht, wijst spreker op de enkele tendenz-stukken in dienst van verschillende humanitaire bewegingen.

Dan wordt de verbreiding van het tendenz-genre nagegaan. Dit beperkt zich tot een deel van West- en Midden-Europa. Spanje, Italië, Scandinavië en Oostenrijk zijn er door verschillende oorzaken niet door aangetast.

Spreker stelt daarop een definitie van tendenz- en van vertoogstukken vóór en bespreekt ten slotte de, zoowel waar het 't heden, als waar het 't verleden geldt, uiterst moeilijke vaststelling van de grenzen van dat genre.

Den 1sten April hield de Heer J.H. Groenewegen een voordracht over 'Sully Prudhomme, de Denker'.

Spreker ving aan met in herinnering te brengen de eens door Paul Stapfer gedane vraag: 'Is Sully Prudhomme een dichter, die men met leedwezen dikwijls de verskunst ziet verlaten om zich te hechten aan de wijsbegeerte en ten slotte slechts deze geheel te volgen, of een wijsgeer, die men er voor behoort te danken, dat hij langen tijd aan zijn voornaamsten arbeid, aan het gestreng zoeken van de waarheid, heeft gevoegd het bekoorlijk, maar ernstig spelen met zijn immer peinzende Muze?' Op deze vraag was tot heden geen antwoord ingekomen. Wel waren vroeger eenige meeningen over den wijsgeer Prudhomme uitgesproken, doch deze waren geleverd vóór dat de denkarbeid van Prudhomme was ontstaan en zij betroffen dus den denker in zijn dichtwerk. Thans staat de zaak anders. Prudhomme is in 1907 overleden. Zijn complete dicht- en wijsgeerige werken liggen binnen ieders bereik. En hij, een fijne en veelzijdige geest, verdient een dieper gaande studie dan voorheen mogelijk was. De vraag van Stapfer is eerst thans mogelijk en spreker nam zich nu voor om een bescheiden poging tot beantwoording te geven. Waren alle tot heden geleverde beschouwingen over Prudhomme te classificeeren onder het eerste lid van Stapfer's alternatief: een dichter, die tevens denker was, spreker meende dat thans blijkt dat hij als denker niet minder groot is dan als dichter en dat, in het laatste gedeelte van zijn leven, de wijsgeer den dichter heeft overwonnen. Prudhomme heeft zich niet terwille van zijn dichtkunst op de wijsbegeerte toegelegd, maar hij was een van nature over een rijk dichttalent beschikkend ernstig en diep denker, die zijn dichtgave zelfstandig, waardig en ongerept heeft gehouden, ofschoon hij haar in verband moest stellen met zijn veel omvattend denken. Zijn muze kon geen andere zijn, dan de peinzende muze,

zijn dichtstof geen andere dan het innerlijk leven; zijn lied kon niet anders wezen dan 'la poésie scientifique', waarvan hij de schepper is geworden.

Spreker maakte achtereenvolgens gewag van 'le paysage intérieur', door Zyromski uitnemend beschreven; bracht in herinnering de leermeesters van Prudhomme, waarvan vooral Blaise Pascal moet worden genoemd; teekende hoe het dicht- en denkwerk gelijktijdig openbaar werden uit Prudhomme's vertaling van Lucretius 'De Natura rerum' (1e zang) en de daarbij gevoegde inleiding.

Na er nog op te hebben gewezen, dat het zeer moeilijk is om den weg in Prudhomme's denkarbeit te vinden, een bezwaar ten deele door Camille Hémon uit den weg geruimd, ging spreker er toe over om dien denkarbeit nader te beschouwen.

De denker Prudhomme was een metaphysicus. Hij zocht het absolute. Eerst dan zou het denken bevredigd zijn. De taak die als zoodanig hem werd opgelegd, was buitengewoon zwaar. Spreker teekende zeer uitvoerig de verschillende tegenstellingen, die zich aan het denken van Prudhomme voordeden en waarvan een voorloopig houdbare oplossing zijn taak was. Hierna werd stilgestaan bij de door Prudhomme toegepaste methode en daarna werden achtereenvolgens behandeld de speculatieve wijsbegeerte en die der aspiratie, de beide richtingen door hem nagevolgd.

Bij de behandeling van de bespiegelende wijsbegeerte van Prudhomme, kwamen de vele onderwerpen, door den denker behandeld, ter sprake: zijn logica, zijn substantieeler, zijn leer van de causaliteit en van den vrijen wil. Spreker toonde aan, dat al deze onderzoekingen voor Prudhomme zelf tot negatieve uitkomsten hadden geleid, maar hoe hij, hierin berustend, over is gegaan naar het tweede deel van zijn taak, de wijsbegeerte van de aspiratie.

Op gelijke wijze werd vervolgens de wijsbegeerte van de aspiratie behandeld. Zij omvat de kunstleer (aesthetica) en de zedekunde. De aspiratie van den godsdienst ging voor Prudhomme in beide op. Dit werd verklaard uit de omstandigheid, dat hij niet meer geloofde aan een persoonlijken God en geen anderen godsdienst beleed, dan dien van het menschelijk ideaal van schoonheid, waardigheid en volmaking.

Bij de behandeling van de hiertoe behorende geschriften, deed spreker uitkomen, dat de wijsbegeerte van de aspiratie door Prudhomme het voortreffelijkst en het hoogst tot uiting komt in zijn vele zedekundige geschriften. De studies die hij over sociologische onderwerpen heeft nagelaten, teekenen hem als een hoogst godsdienstig en diepvoelend mensch, die een open oog had op zijn tijd en hetgeen die tijd vroeg.

Spreker gaf ten slotte een korte beschouwing over het werk: 'La vraie Religion selon Pascal', dat door hem als een monumentaal werk werd geprezen.

Den 6^{den} Mei sprak de Heer Dr. L. Knappert over 'Holland en de Hollanders in het Dagboek van Samuel Pepys'.

In een korte inleiding teekende spreker dezen secretaris der Londensche admiraliteit onder Karel II, met een rijke ervaring in vlootzaken, schrijver van 'Memoirs of the Navy', een hoog Staatsambtenaar, wiens briefwisseling historisch materiaal van beteekenis bevat, meteen beminnaar van wetenschap en kunst, eigenaar eener prachtige bibliotheek, scherp opmerker en vlot verteller, in wiens dagboek (1 Jan. 1660-31 Mei 1669) het gansche Londen dier dagen voor onze grage oogen uit de dooden opstaat. Zich zelven portretteert hij volmaakt eerlijk.

De laatste, nagenoeg volledige uitgave van het dagboek is van H.B. Wheatley in 8 deelen, Londen 1904-1905. Het was spreker hedenavond niet te doen om het dagboek als bron voor de politieke geschiedenis. Slechts om de vraag: Hoe zag Pepys ons land en ons volk?

Ons land heeft hij voor het eerst gezien, toen hij op de vloot was, die Karel II naar Engeland zou terugvoeren. Van den Haag en Delft vertelt hij wat ook andere reizigers telkens blijkt op te vallen, wáár, levendig en uitbeeldend. Is het de invloed van dit korte verblijf? Of het feit dat zijn vader handel op ons land gedreven had? Zijn toon over ons is in elk geval welwillend, terwijl toen toch in Engeland de stemming jegens ons zeer slecht was. Hij kent en bezoekt verscheidene Hollanders in Londen, o.a. Evarelst, d.i. Simon Verelst, den bloemschilder; zijn aandacht trekt de helsche machine van Drebbel, maar ook de Hollandsche reus, die zich laat zien op Charing Cross, en dan vertelt hij ons van Lady Penn, een Hollandsche (Margar. Jasper), de moeder van den beroemden kwaker. In zijn dagboek lezen wij van Hollandsche jachten, haringbuizen, kazen, schilderijen, boeken. Het verdient opmerking, dat hij Downing's verraderlijk optreden tegen de 'koningsmoordenaars' afkeurt. Zijn houding in de geschillen tusschen ons land en het zijne, staat onder den invloed van zijn stelligen tegenzin tegen oorlog. Ook kende hij de vloot te goed in haar zwakheid. Spreker gaf verscheidene voorbeelden van zijne gematigdheid, die wel echt geweest is in een man, die toch zeer gevoelig was voor anderer meening. Dit rustig en onbevooroordeeld waarnemen blijft ook als de oorlog van 1665 is uitgebarsten; tijdens de verwickelingen over de O.- en W.-Indische Compagnie, spreekt hij eens van het kwaad, dat de Hollanders ons h e e t e n aan te doen. Natuurlijk verheugt hij zich over bijv. den voor ons rampspoedigen slag bij Lowestoff, maar zelfs dan blijft de toon van zijn 'Van dag tot dag' onopgeschroefd. Stellig ontgaat ons niet de herhaalde uiting van het diepgeworteld ontzag voor De Ruyter, die als een soort mythische held is. En dan weer een aardig verhaal van een afdaling in het ruim van een rijken genomen Oost-Indië-vaarder. Geen snoeverij bij het verhaal van het verbranden der Hollandsche schepen in het Vlie: 'het was een zaak van goed geluk en er was hoegenaamd geen beleid bij te pas gekomen'. Ook bij hem

heet de hoofdstad van Terschelling ... Brandaris. Zeer uitvoerig en voor ons belangrijk is het dagboek over den radeloozen angst te Londen tijdens den tocht naar Chatham: de gansche City in beroering, tal van families nemen de vlucht, het was nog erger dan de toch goed ingelichte Johan de Witt dacht. En zelfs dan verzwijgt de eerlijke Pepys niet, dat de Hollanders de 'Royal Charles' wegbrachten bij een wind en een tij, waarbij de beste loodsen in Chatham het niet zouden gewaagd hebben. Voor de toestanden aan het Hof is het dagboek gemeenlijk waar en vooral voor deze dagen uiterst bezwarend.

Spreker eindigde zijn (met oude prenten en kaarten toegelichte) voordracht met Pepys' woorden: 'het is een eer voor de Hollanders, dat zij aan land gegaan bij Gellingham (tijdens den aanval op Chatham), in gevaar voor hun leven en getergd door ons optreden op Terschelling, noch geplunderd, noch verbrand, noch burgers gedood hebben.'

Denkt daarbij ook aan wat Johan de Witt aan Cornelis schreef: 'Het innemen van eenige steden houd ick voor dienstich, maar het verbranden van dezelve meyne ick ondienstich en oock onchristelyck te wesen.'

Zoo eindigde de voordracht met een woord van den man, wiens geniale gaven en karaktertrekken wel nooit schitterender dan juist in de jaren 1666 en 1667 uitgeblonken hebben.

Uit het hier vermelde zal u gebleken zijn, dat veel wetenswaardigs, op verschillend gebied, aan de bezoekers der maandvergaderingen werd aangeboden. Het bestuur is den sprekers ten zeerste dankbaar voor hun bereidwilligheid.

De nieuwe bundel Handelingen en Levensberichten 1919-1920, zijn in den loop van November verschenen. Tot leedwezen van het bestuur is de, door den Heer J.J.A. van Ginneken op de jaarvergadering gehouden voordracht, daarin niet afgedrukt, omdat deze spreker niet bereid werd gevonden zijn kopy af te staan. Wij hopen dat dit voorbeeld weinig navolging zal vinden, want juist deze voordrachten worden door de leden van 'Letterkunde' gaarne gelezen en maken den inhoud der Handelingen belangrijk. In dien zelfden bundel verschenen acht Levensberichten, waaronder in het bijzonder dient vermeld te worden dat van ons betreurd eerelid, wijlen Dr. J. Verdam, door den afgetreden Voorzitter onzer Maatschappij, Dr. J.W. Muller, geschreven.

Behalve de Handelingen en Levensberichten, zijn dit jaar geen uitgaven door onze Maatschappij tot stand gebracht.

De Maatschappij werd bij de Plantyn-herdenking te Antwerpen, door den Heer Bon. Kruitwagen, bij de herdenking der Pelgrim Fathers te Leiden, door de Heeren Dr. J. Huizinga en Dr. G. Kalff en bij het eeuwfeest van de Ecole des Chartes te Parijs, door den Heer Dr. J. Van Kan vertegenwoordigd.

Verschillende buitenlandsche wetenschappelijke instellingen, zooals de Bibliothèque universitaire van Straatsburg, de Neder-

landsche Zuid-Afrikaansche Vereeniging, het nieuw-opgerichte Niederländisches Institut te Frankfort, de Universiteitsbibliotheek te Bonn, de Bibliothèque nationale te Parijs, ja zelfs een boekerij op Creta, toonden hun belangstelling voor onze Maatschappij, door hare publicaties, hetzij ten geschenke, hetzij in ruilverkeer aan te vragen; deze verzoeken werden, voor zoover het mogelijk was, ingewilligd.

Aangenaam werd het Bestuur dezer dagen verrast door een schrijven van den Hoofdredacteur der Haagsche Post, den Heer S.F. van Oss, waarin deze heer onze Maatschappij verzocht op zich te willen nemen het uitkeeren van een, gedurende drie jaren en wellicht langer, jaarlijks door de Haagsche Post uit te loven prijs van f 1000.- voor een roman, geschreven door een auteur van niet ouder dan 35 jaar. De Heer van Oss gaf te kennen, dat hij het stellen der voorwaarden, waaraan die roman moet beantwoorden, geheel aan onze Maatschappij overlaat. Nadat de Commissie voor Schoone Letteren ten gunste van dit verzoek adviseerde, heeft het Bestuur den Heer van Oss gemeld, dat het zijn voornemen ten hoogste waardeert en zeer gaarne bereid is de gevraagde medewerking te verleen. Reeds nu beraadslaagt de Commissie voor Schoone Letteren om uit te maken welk werk dit jaar ter bekroning in aanmerking zou kunnen komen. Door het jaarlijks toekennen van dien prijs ziet dus, de nog zoo kort geleden opgerichte Commissie, een nieuwen, belangrijken werkring voor zich geopend.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 1 eerlid, 538 gewone leden in Nederland, 6 in Nederlandsche Koloniën, 20 in het buitenland en 159 buitenlandsche leden, waarvan 22 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben: een totaalcijfer dus van 724, tegen 730 in het vorige jaar.

Bijlage III. Verslag van den bibliothecaris.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 4 handschriften, 260 boeken, 45 overdrukken en de vervolgen van een groot aantal genootschapswerken en tijdschriften.

De handschriften werden ons door belangstellende medeleden geschonken. De heer Joh. de Meester vereerde ons met het handschrift van zijn roman *Walmende Lampen*, alsmede met dat van zijn toespraak twee jaar geleden hier ter plaatse gehouden onder den titel 'iets over vrijheid en letterkunde'. Dr. J.F.M. Sterck zond ons uit de nalatenschap van Dr. Worp diens cahiers met studiën en aanteekeningen over de geschiedenis van het tooneel, waaronder het repertorium van den Amsterdamschen schouwburg van 1638 tot 1818, oorspronkelijk bestemd om te worden uitgegeven bij de *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, doch te omvangrijk gebleken. De heer Wouter Nijhoff bood ons de verzameling aan van oorspronkelijke bijdragen van Nederlandsche kunstenaars en geleerden voor het album in 1883 in Italië uitgegeven bij gelegenheid van de ramp van Casamicciola; zij bevat o.a. autografen van Vosmaer, Bosboom-Toussaint, Alberdingk Thijm, A. Kuyper enz.

Ook onder de boeken komen dit jaar weer een aantal zeer welkome geschenken voor. Zoo schonk ons b.v. de heer A. Hoyneck van Papendrecht een exemplaar van het door hem geschreven, rijk geïllustreerde, kostbare werk *De Rotterdamsche Plateel- en Tegelbakkers en hun product (1590-1851)*; Dr. P.J. Blok het tweede (laatste) deel zijner levensbeschrijving van prins Willem I; Dr. J. te Winkel het vijfde (laatste) deel van zijn *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*; baronesse van Zuylen van Nyevelt haar *Court Life in the Dutch Republic (1638-1689)*; de heer W.J.J.C. Bijleveld het grootendeels door hem bewerkte *Gedenkboek Noorthey*, uitgegeven bij den honderdsten gedenkdag der stichting, waarin de portretten voorkomen van nagenoeg al de leerlingen die dit vermaarde opvoedkundige instituut bezocht hebben. Ook sommige Vlaamsche medeleden onzer Maatschappij gaven door geschenken blijk van hun belangstelling in onze boekerij. De heer Lode Baekelmans zond ons een drietal zijner werken, van belang voor de geschiedenis der Nederlandsche

letterkunde; de heer Alphons de Cock, oud vriend onzer Maatschappij, gaf ons, een maand voor zijn dood, als zijn laatste schenking, zijn boek over Spreekwijzen, gezegden en uitdrukkingen op volksgeloof berustend. Ons Afrikaansch medelid C. Louis Leipoldt schonk ons zijn dichtbundel Dingaansdag. Een aantal boeken die onze bibliotheek nog niet bezat, mocht Uw bibliothecaris door de vriendelijke bemiddeling van Dr. J.W. Muller kiezen uit het legaat door wijlen Dr. J. Verdam aan de Vereeniging Leeskamers der Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte te Leiden vermaakt, terwijl Dr. J.W. Muller zelf evenals vorige jaren wederom verschillende werken uit zijn eigen bibliotheek ten geschenke aanbood.

Een eigenaardig geschenk deed ons de heer Vincent Loosjes Az., nl. een verzameling van affiches, programma's enz. van tooneel- en andere voorstellingen, concerten en derg. uit de laatste halve eeuw, waaronder enkele merkwaardige exemplaren, die mettertijd steeds zeldzamer zullen worden.

Misschien zullen sommigen Uwer zich herinneren, dat in het verslag van den bibliothecaris van het vorig jaar een verzoek en aansporing voorkomt tot de scheppende letterkundigen onder U om een exemplaar hunner werken - en kan het zijn, ook het handschrift - ter plaatsing in onze boekerij, om deze zodoende in werkelijkheid een bibliotheek der Nederlandsche letterkunde, ook van den tegenwoordigen tijd te doen zijn; de geringe geldmiddelen laten een hehoorlijken aankoop niet toe; bovendien heeft de gedachte aan schenking door de medeleden zelve, van de oprichting onzer Maatschappij af, steeds voorgezeten. De heer Johan de Meester heeft de groote vriendelijkheid gehad mijn verzoek en aansporing in de Nieuwe Rotterdamsche Courant te plaatsen ter meerdere verspreiding; hij zelf was de eerste die aan dien oproep gehoor gaf door de schenking van zijn roman Carmen en eenige andere werken, benevens de reeds genoemde handschriften; dit goede voorbeeld vond navolging bij Mevr. van Ammers-Küller, die ons vereerde met een exemplaar van haar werken: Maskerade, De Roman van een Student en De verzwegen Strijd. Aangenaam zoude het mij zijn, wanneer ik het volgende jaar meer zulke goede navolgingen zou kunnen vermelden.

Onder de aankopen dit jaar gedaan noem ik U het groote Deutsche zeemanswoordenboek van Kluge, getiteld Seemanns-Sprache, dat ook voor de kennis van onze eigen Nederlandsche zee- en scheepstermen van veel belang is, aangezien de Duitschers daar zoo heel veel aan ontleend hebben; om een dergelijke reden abonneerden wij ons op het nieuwe tijdschrift: De Visscherij. Aangekocht werd ook het rijk geïllustreerde werk Neerlands Volksleven door D.J. van der Ven en abonneerden wij ons op de nieuwe belletristische tijdschriften De Stem en het in Vlaanderen verschijnende Roode Zeil.

Het ruilverkeer met buitenlandsche genootschappen en instellingen komt langzamerhand weer in de banen van voor den oorlog; als een bewijs daarvoor moge gelden het feit, dat wij onlangs weer genootschapswerken uit Estland (Dorpat) en Letland (Riga) mochten ontvangen.

Ten slotte betuig ik hier gaarne mijn dank aan de bibliotheekscommissie voor den mij verleenden steun en raad, alsmede aan den directeur, ambtenaren en beambten der universiteitsbibliotheek voor de goede zorgen waarmede zij ook dit jaar weder de belangen onzer boekerij hebben behartigd.

Bijlage IV.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1920.****A. Algemeene rekening.**

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1919	f 1001,66
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 66,-
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher</i> <i>en Verdam</i>	f 446,86
IV.	Verkoop Handelingen en Levensberichten	f 30,50
V.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	f 161,-
VI.	Contributiën 1920/21	f 5831,72
VII.	Legaat <i>Verdam</i>	f 1000,-
	Totaal der ontvangsten	f 8537,74

Uitgaven.

I.	Kosten van bestuur	f 1603,73
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 441,80
III.	Kosten van geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 2179,15
IV.	Kosten der Bibliotheek	f 1137,47
V.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan def 40,- Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan den St.-Jorisdoelen te Noordwijk-Binnen	
VI.	Aankoop f 2050 nom. Inschr. Gr.B. 3% m.r. enz. f 1078,88	
	Totaal der uitgaven	f 6481,03
	Recapitulatie.	
	Totaal der ontvangsten	f 8537,74
	Totaal der uitgaven	f 6481,03
	Batig saldo van het dienstjaar	f 2056,71

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 15 April 1921.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) J.W. MULLER.
(w.g.) G.J. BOEKENOOGEN.

Leiden, 19 April 1921.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt. Leden:
(w.g.) D.C. HESSELING.
(w.g.) PH. S.V. RONKEL.
Leiden, 25 April 1921.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1920.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1919	f 42,05 ⁵	f 592,59 ⁵
II.	Rente van het Fonds: 1/2 jaar rente van f 20100 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	f 62,09 ⁵	f 186,28 ⁵
	1/2 jaar rente van f 20300 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2%	f 62,71 ⁵	f 188,14 ⁵
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		f 24,40 ⁵
	Totaal der ontvangsten	<u>f 166,86⁵</u>	<u>f 991,43</u>

	Uitgaven.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Belegging van gelden	f 141,22	
II.	Subsidies:		f 50,10
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, het achtste 1/10 gedeelte van het toegestaan subsidie		
	aan de Comm. v. Geschied- en Oudheidk., eerste termijn v.h. honor. v.d. samenst. v. een suppl. op 't Repert. Vad. Gesch. 1911-'20		f 100,-
	aan de Comm. v.h. Boerenhuis in Nederl., eerste 1/3 gedeelte van het toegestaan subsidie		f 40,-
	Totaal der uitgaven	f 141,22	f 190,10
	Recapitulatie.		
	Totaal der ontvangsten	f 166,86 ⁵	f 991,43
	Totaal der uitgaven	f 141,22	f 190,10
	Batig saldo van het dienstjaar	f 25,64 ⁵	f 801,33

Aldus opgemaakt door Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 15 April 1921.
Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:
(w.g.) J.W. MULLER.
(w.g.) G.J. BOEKENOOGEN.

Leiden, 19 April 1921.
Gezien en goedgekeurd door de gecommitt Leden:
(w.g.) D.C. HESSELING.
(w.g.) PH.S. V. RONKEL
Leiden, 25 April 1921.

Bijlage V. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar acht keer vergaderd onder voorzitterschap van den heer Van der Meulen; de heer Heinsius nam het secretariaat waar.

De aftredende leden Beets en Heinsius werden door de maandelijksche vergadering der Maatschappij herbenoemd.

Van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, welks redactie door de Commissie wordt gevoerd, kwam het 39ste deel compleet, en verscheen 't begin van deel 40. Het voortbestaan van het Tijdschrift, een oogenblik in gevaar gekomen door de groote stijging van druk- en papierkosten, is voorloopig weer verzekerd door een helaas onvermijdelijke verhooging van den prijs, en dank zij den meerderen steun dien onze Maatschappij en vooral de Regeering aan de uitgave schenken.

De reeks van herdrukken van belangwekkende oude geschriften, onder de auspiciën der Maatschappij bij den uitgever Oosthoek te Utrecht verschijnende, is dit jaar voortgezet door de uitgave van *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad*, een herdruk van 't bekende Utrechtsche kroniekje dat indertijd door Matthaëus in zijn *Analecta* was uitgegeven, Dr. N.B. Tenhaeff heeft dezen herdruk met een inleiding en aanteekeningen in het licht gegeven. Het ligt in 't voornemen der Commissie, thans een nieuwe uitgaaf te ondernemen van H. Smeeks' *Koninkrijk van Krinke Kesmes*, den voorlooper van Defoe's *Robinson Crusoe*; Dr. W.H. Staverman is bereid gevonden zich daarmee te belasten.

Naar gewoonte werden de vergaderingen besloten met wetenschappelijke mededeelingen van de leden. De heer Beets besprak een groot aantal woorden, zegswijzen enz. die hij in den loop der jaren uit den volksmond, vooral te Leiden, had opgeteekend. De heer Knuttel behandelde Cats' populariteit, die z.i. vooral is toe te schrijven aan economische omstandigheden, t.w. het op den voorgrond treden der stedelijke maatschappij met groothandel en industrie, waarmee een nieuwe moraal opkwam. De heer Muller sprak over den tweeklank *ui* in woorden waar deze niet uit germ. *û* of *iu* is ontstaan, en knoopte daaraan etymologische opmerkingen vast over enkele van die woorden.

Een ander maal wees de heer Muller op 't feit dat vroeger vaak westelijk werd genoemd wat feitelijk zuidwestelijk was, enz., en deelde hij gissingen mee ter verklaring van dit verschijnsel. De heer H e s s e l i n g behandelde den oorsprong van een aantal woorden in de etymologische woordenboeken van Franck-van Wijk e.a., waarbij het Grieksch betrokken is; het blijkt dat verschillende Grieksche woorden, die van 't eene woordenboek in 't andere overgaan, feitelijk monstra zijn, ofwel hun bestaan is niet met zekerheid aan te wijzen. De heer H e i n s i u s sprak over verschillende genetief bepalingen in het Nieuwnederlandsch, die vóór het bepaalde woord staan, wees op de criteria omtrent de vraag of men daarbij met samenstelling te doen heeft of niet, en bestreed eenige z.i. onjuiste beweringen, over dit onderwerp, vroeger in het *Tijdschrift* te berde gebracht. De heer V a n d e r M e u l e n deelde een en ander mede over Peter den Grooten en het Nederlandsch: het blijkt dat de keizer onze taal vrij vlot sprak en zijn kennis er van gaarne te pas bracht. De heer B o e k e n o o g e n handelde over zgn. historieliedereren, d.w.z. op vliegende blaadjes gedrukte liederen wier stof aan oude volksboeken is ontleend, in 't bizonder over een lied van *De Graaf van Romén*, dat tot heden wel in vreemde talen maar niet in de onze bekend was; van de Nederlandsche bewerking heeft spreker een exemplaar in handen gekregen, naar aanleiding waarvan hij verschillende opmerkingen maakte. De heer K l o e k e eindelijk oefende kritiek op de methode die Frings toegepast heeft bij zijn onderzoek van Zuidnederlandsche dialecten; hij toonde aan dat men, voorloopig althans, bij dialectonderzoek beter doet enkele woorden dan geheele zinnen op te nemen, en dat men het materiaal niet zgn. 'ongeretoucheerd' moet weergeven.

Bijlage VI. Verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Commissie leed een gevoelig verlies door het overlijden van prof. mr. S.J. Fockema Andreae. Ofschoon de heer Andreae in de laatste jaren om gezondheidsredenen de vergaderingen niet meer bezocht, zullen de leden, die het voorrecht gehad hebben hem in de Historische Commissie te ontmoeten, een dankbare herinnering aan zijn omgang met de leden bewaren en niet licht vergeten hoe dikwijls hij de vaak verrassende resultaten van zijn studie daar heeft meegedeeld.

Den 3^{den} Maart 1921 had de Commissie de eer prof. van Antal uit Hongarije in haar midden te zien, bij welke gelegenheid hij op boeiende wijze vele wetenswaardigheden uit verleden en heden van zijn Vaderland vertelde.

In het afgelopen jaar vergaderde men wederom bij de leden aan huis en werd besloten dit voortaan te blijven doen.

Aan stof tot bespreking ontbrak het ook nu niet; op elke samenkomst waren er gemeenlijk vier of meer leden, die kleine bijdragen leverden. Voorzoover over het ter tafel gebrachte de inleider reeds nu een boek- of tijdschriftartikel in het licht heeft gezonden of dit eerlang mocht doen, is een opsomming van onderwerpen, die behandeld zijn, hier overbodig, ja noodelooze uitgaaf van drukkosten te achten. En voorzoover het onderwerp niet tot een boek- of tijdschriftartikel aanleiding is geweest, droeg het ter sprake brengen ter vergadering er van meer 't karakter van een gemeenlijk wèl geslaagde poging tot gezellig historisch verkeer onder de aanwezigen, en is hier een enumeratie dier onderwerpen naar het oordeel van den ondergeteekende niet verantwoord om even gemelde reden.

De wet van de Maatschappij bepaalt in art. 57, dat elke Commissie jaarlijks vóór de bestuursvergadering, voorafgaande aan de jaarlijksche vergadering, schriftelijk verslag van haar werkzaamheden uitbrengt aan het bestuur, hetwelk beslist op welke wijze dit ter kennis der leden zal worden gebracht. Aan dit voorschrift hiermee gevolg gegeven hebbende, wenscht ondergeteekende te besluiten met de mededeeling, dat in het afgelopen jaar prof. Knappert president en de ondergeteekende secretaris was en dat er thans acht leden in de Commissie zijn en daarnevens

drie raadgevende leden, tot welke assumptie de Commissie naar art. 53 der wet bevoegdelyk is overgegaan; het secretariaat is in de laatste twee jaren waargenomen door een dier consulenten, zonder dat tot dusver zwaarigheid deswege is te berde gebracht, weshalve moet worden geconcludeerd, dat de wet des genootschaps dit, volgens de welmeening van het bestuur, gedooft.

Op de jaarvergadering van de Commissie, op 7 Juni 1921 gehouden in het Nutgebouw, zijn als sprekers opgetreden: De heer S. Anema, sprekende over de jeugd van Clara Feyona van Sytzama; de heer jhr. mr. W.A. Beelaerts van Blokland, sprekende over den ondergang van het riddermatige geslacht Hodenpijl. Beiden hadden een aandachtig gehoor. Er waren zestien leden opgekomen ter vergadering.

Bijlage VII. Verslag en Voorstel van de Commissie voor Schoone Letteren.

De Commissie voor Schoone Letteren heeft, in het afgelopen jaar, zich beziggehouden met verschillende plannen, om te komen tot een verrijking van de Bibliotheek der Maatschappij. Deze plannen, die nog in voorbereiding zijn, zullen in den loop van dit jaar gereed komen en vervolgens aan het Bestuur der Maatschappij worden voorgelegd.

Voorts heeft de Commissie voor Schoone Letteren in het afgelopen verenigingsjaar besloten, om aan de Jaarvergadering voor te stellen, den prijs van f 1000 ditmaal ineens te verleen, en wel aan Jac. van Looy, voor diens in 1917 verschenen boek 'Jaapje'. Zij geeft tot dit voorstel de volgende toelichting.

De beteekenis van Jac. van Looy voor ons Nederlandsche geestesleven en speciaal voor de nieuwe Nederlandsche letteren, behoeft voor de leden der Maatschappij zeker niet uitvoerig uiteengezet te worden. Zijn invloed strekt zich op vele gebieden uit. Allereerst heeft hij medegewerkt aan de algemeene vernieuwing van ons geestesleven, en onze Nederlandsche litteraire taal, die rond 1880 plaatsgreep. Schilder en reeds daardoor sterk met de oogen levend, behoorde hij tot de groep der jongeren, die deze taal weder herschiepen tot het instrument, dat zuiverder dan daarvoor, de zintuigelijke indrukken in hun primaire onmiddelijkheid vermocht te registreeren. Al stonden hem ook anderen bij dit werk ter zijde: geen hunner wellicht heeft zulk een zuiverheid van uitbeeldend vermogen bereikt, zulk een vermogen, het woord als ware 't een materie te boetseeren. Hij is een diergenen, die den modernen Nederlandschen mensch dwong, zich van zijn fijner gewaarwordingsleven rekenschap te geven, en die hem leerde, van deze gewaarwordingen te spreken. Hij meer misschien dan de anderen, offerde aanvankelijk, bij dit werk der plastische vernieuwing, een ander essentieel element van de taal een weinig op: het proza zijner eerste werken mist rythme, mist inderdaad, door den schilderachtigen overvloed van noteeringen, de musikale golving, de rythmische continuïteit die het kenmerk is van een taal in zijn periode van rijpheid. Doch zulk eenzijdigheid is onvermijdelijk bij alle vernieuwing.

Doch wij gelooven te mogen zeggen, dat de diepste verdienste van Jac. van Looy ligt in de wijze, waarop hij dit wonderbaarverfijnde instrument zijner taal aanwendde. Met alle anderen mede richtte hij zijn nieuwe levensgretigheid naar de schoone buitenwereld, maar zijn diepste kunstenaarsdrang ging tot de menschen, tot de zielen der menschen. Als taalvernieuwer was hij een der velen, als beschrijver van menschen is hij niet minder geworden, dan de vader van alle moderne Hollandsche realisme.

Hij was zeker de eerste, die in het kleinst-burgerlijke leven van het verslaptte Holland weer schatten van menscheijkheid wist te ontdekken, onverstaan-gebleven menschlijkheid. Wel was Multatuli hem op dit gebied voorafgegaan. Maar Multatuli werd, tegenover dit klein-burgerlijke leven, beheerscht door de vernietigingsdrang zijner ironie. In Van Looy echter was de liefde, een diepe eenvoudige levensliefde, sterker dan de ironie. U denkt allen waarschijnlijk met ons, aan enkele verhalen in 'Feesten', den verjaardag van den stervenden werkman b.v. Een schildering van de omgeving, een verantwoording van kleur en atmosfeer, zoo minutieus en liefderijk uitvoerig, als slechts vóór hem de 17de eeuwse schilders gaven, maar méér dan dit alles is het zielsgebeuren, dat in deze omgeving plaatsgrijpt. Het stille samenzitten dier eenvoudigen, in een zachte, hunzelf niet bewuste verbondenheid; de primitieve speeldoos die met zulk een vrome toewijding wordt bespeeld, en dan plotseling, vanuit de bedstede, de pijnlijke, stervende man die de psalm aanheft, als een dankoffer voor een moeilijk leven, als een volheid van liefde die zich niet te uiten weet, en die dan uitbreekt in een schor-gezongen psalm, - waarlijk, men heeft slechts te denken aan de meer uiterlijke wijze, waarop de voorgaande geslachten van kunstenaars deze eenvoudigen beschreven, om te begrijpen dat op zulk een moment de Hollandsche ziel iets van haar diepten hervond, iets van haar elementaire vroomheid die voor alles een diepe levensdankbaarheid is. Zoo zag soms ook, in de schilderkunst, Rembrandt zijn goede, eenvoudige burgers te samen zitten in hun kleine schemerende kamers, en hij zag hen doorschonen van den glans hunner innerlijke schoonheid, en hij schilderde hen zoo.

Reeds zou men kunnen meenen, dat Van Looy zijn voornaamste levenswerk gegeven had, toen ons de verrassing zijner latere jaren gewerd: hij gaf 'Jaapje', boek der eerste kinderjaren, boek van teedere jeugdherinnering. Laten wij hier volstaan met te zeggen, dat alles wat de kunstenaar Van Looy in den loop der jaren gewonnen heeft, aan wijsheid, aan afbeeldingsvermogen en aan diepe levensdankbaarheid, in dit boek wederkeert en tesaengevat is, maar verzuiverd nog en verziend. Nog steeds dezelfde ontvankelijkheid voor de schoone buitenwereld, - dezelfde volzin waarin alle nuancen der verschijning worden vastgehouden door het woord, maar versoberd ditmaal, ontdaan van alle af-

zonderlijke schildergretigheid, en door een zachte cadans bewogen. Datzelfde liefdevolle zoeken naar wat in de menschen natuurlijk en eenvoudig is, - maar ditmaal zijn het voornamelijk kinderen die zich door het verhaal bewegen, en temidden van hen het kind, dat Van Looy zelf geweest is, gezien met de schroom en de stille ontroering den herinnering. Dit boek heeft een natuurlijkheid, die de gedachte aan geschreven-zijn bijna verbant; het is gegroeid als een bloem, het is of het zichzelf organisch leeft. Het is de zachte levensdroom van het kind zelf, maar de grijsaard heeft hem voor het kind neergeschreven. De zielseenvoud van Van Looy, waaraan Holland zooveel schoonheid dankt, heeft zich in dit boek tot een sublieme kinderlijkheid veredeld. Men zegt dat de droom der kinderjaren, en de wijze rust der latere levensjaren, een heimelijke verwantschap hebben van atmosfeer. Zoo dit zoo is, dan zou Jaapje's levensverhaal als bewijs voor deze stelling kunnen gelden.

Het kan een wet genoemd worden, dat de kunstenaar in zijn ouderdom, zijn beste werken scheidt. Dan toch heeft hij het meest geleefd, het meest gezien, en is van alle persoonlijke verlangens en begeeren het verst verwijderd. Doch zoo dit een wet is, dan vervult deze wet zich slechts, dank zij een harmonisch leven. In vroeger, sterker tijden zag men het dikwijls gebeuren. In dezen verwarden tijd is het een zeldzaamheid geworden. Slechts weinige kunstenaars bereiken zulk een vruchtbaren en wijzen ouderdom. Bij Van Looy echter kon deze wet in vervulling gaan. Het werk van zijn ouderdom voelen wij allen als zijn meesterwerk. Om dit zeldzaam feit te eeren, om het schoone leven te eeren dat geleefd moest worden, alsvorens dit mogelijk kon worden, om bovenal een werk te eeren, *dat een glorie voor het Hollandsche realisme is*, stellen wij U voor, de eerste bekroning die van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgaat, toe te kennen aan 'Jaapje' van Jac. van Looy.

Bijlage VIII. Verslag der Commissie tot Onderzoek naar het Boerenhuis in Nederland.

In 1916 verscheen als uitgave van het Friesch Genootschap te Leeuwarden een studie van den heer K. Uilkema: 'Het friesche boerenhuis.'

Eenige leden der Maatschappij, door den inhoud getroffen, zochten een weg om den schrijver in staat te stellen, zijn onderzoek (dat reeds voor Friesland belangrijke aanvulling der resultaten van Gallée's verdienstelijken arbeid had gebracht) tot geheel Nederland uit te strekken.

Het resultaat was, dat het bestuur der Maatschappij de bedoelde leden, die tot hun vreugde den heer Uilkema tot den hem toegedachten arbeid bereid hadden bevonden, als Commissie met bovengenoemd doel erkende.

Onder de vlag der Maatschappij is daarna in de eerste plaats getracht, de noodige inkomsten voor den duur van drie jaren, in welk tijdbestek men hoopt het onderzoek te kunnen voleindigen, te verzekeren en is vervolgens het onderzoek den 21^{en} Juni 1920 in gang gezet.

Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zegde een driejaarlijksche subsidie van telkens f 1750-- toe, op voorwaarde dat van andere zijde ten minste eenzelfde bedrag zou worden bijeengebracht. Aan deze voorwaarde is ruim voldaan: de Commissie werkt thans met een jaarlijksch inkomen van ongeveer f 4000.-; reeds bleek evenwel, dat dit bedrag amper voldoende is.

Het zwaartepunt der werkzaamheden ligt uiteraard niet bij de Commissie zelve (die dan ook slechts enkele malen behoefde te vergaderen; éénmaal was hierbij de heer Uilkema aanwezig), doch bij den heer Uilkema, die naar eigen inzicht, zij het in gestadig overleg met de Commissie, zijn werk inricht.

De Commissie, aanvankelijk bestaande uit de leden der Maatschappij De Blécourt, Van Eysinga, Huizinga, Meyers, Muller (J.W.), Van Vollenhoven en Van Blom als secretaris-penningmeester, verloor sindsdien Mr. Van Vollenhoven als lid en won als nieuwe leden De Boer (T.J.) en Van der Kloot Meyburg.

Voorzitter was eerst Dr. Huizinga, is thans Mr. Van Eysinga.

Zij ontving van den heer Uilkema het volgende verslag over zijn eerste werkjaar:

Toen op 21 Juni 1920 het tijdstip was aangebroken waarop ik een aanvang kon maken met het uitvoeren der mij door de Mij. der Nederl. Letterkunde verstrekte opdracht, werd in overleg met Prof. Mr. D. van Blom overeengekomen het onderzoek gebiedsgewijze te verrichten. Dit voornemen bleek niet geheel uitvoerbaar, om redenen van practischen aard, waarop straks zal worden teruggekomen.

Aanvankelijk werd het huistype in Z.O. Friesland bestudeerd, met het resultaat, dat daar de overblijfsels werden ontdekt van een thans zoo goed als verdwenen huisvorm, waarvan de gebintenconstructie afwijkt van die van het tegenwoordige Friesche huis. Blijkens gevonden sporen strekte het gebied van dit huis zich oudtijds uit tot aan den zuidostrand van het laagveengebied in Friesland.

Tegelijkertijd werd het Drentsche boerenhuis in studie genomen. Daarbij bleek dat het westen van Drente een ander huistype bezit dan het oosten. Dat van West-Drente komt meer overeen - behoudens punten van verschil - met het oude Z.O. Friesche; dat van Midden- en Oost-Drente met het Twentsche en Geldersche huis.

In Z.O. Drente, in de buurt van Schoonebeek werd de 'boe' ontdekt, een soort veeschuur waarvan de inrichting een merkwaardige overeenkomst vertoont met den ouden stal der weidestrecken in Friesland en den oud-Noord-Hollandschen stal. Deze 'boe' vroeger in vrij groot aantal aanwezig, wordt in ons land thans nog slechts door twee exemplaren vertegenwoordigd.

In Twente werd het zoogenaamde 'losse' huis opgespoord, waarbij geen scheiding bestaat tusschen het deel voor woning bestemd en het schuurgedeelte. Nagespoord kon worden dat oorspronkelijk de huizen in Drente 'los' zijn geweest.

Op aanraden van Dr. W. Goossens te Maastricht werd in den nazomer van 1920 mede een aanvang gemaakt met de studie in Limburg. Voortdurend worden daar groote complexen van den bodem voor den mijnbouw in gereedheid gebracht, waarbij heel wat oude huizen verdwijnen, waardoor het studiemateriaal beperkt wordt. Echter moest zich, uit hoofde van de groote kosten, die een langdurig verblijf in deze afgelegen provincie meebrengt, de arbeid daar beperken tot een tweetal verkenningstreken, die mij trouwens tot de overtuiging brachten, dat het Limburgsche huistype het best kan worden bestudeerd na het aangrenzende Geldersche huis. Onderzoek van het Limburgsche boerenhuis in aansluiting met de vermoedelijk verwante vormen in België, Frankrijk, Duitschland en de Po-vlakte, zou in deze verder de juiste methode zijn.

Gedurende de maanden December, Januari, Februari en Maart

moest de arbeid uit den aard der zaak worden gestaakt. De korte dagen en de weersomstandigheden zouden de resultaten der ondernomen studiereizen niet in overeenstemming doen zijn met de kosten. Ook redenen van particulieren aard noodzaakten mij gedurende de genoemde periode mijn tijd te besteden aan anderen arbeid.

Wel kon ik gedurende den winter een nauwkeurige studie volvoeren van de 'Verzameling van kaarten der landerijen in eigendom toebehoorende aan de provincie van Stad en Lande te Groningen', opgemaakt en geteekend door H.W. Folekers, Henricus Teysinga en andere landmeters. Ook de portefeuille: 'Ommelander Archief, Kaarten van Ommelander boerenplaatsen en landerijen' werden in het Groninger Archief in studie genomen. Hierbij bleek dat het oude huistype van de Groninger kleistreken volmaakt identiek is met dat van de Friesche. Dr. H.A. Poelman, Chartermeester aan het Rijksarchief te Groningen, betoonde mij bij het naslaan der bovenvermelde bronnen een zeer te waardeeren hulp.

Vermeld zij nog, dat het reproduceeren van enkele teekeningen van oud-Groningsche boerenhuizen uit deze bronnen noodzakelijk is en slechts op een geschikten tijd wacht, evenals de studie van andere archieven.

In het voorjaar van 1920, in het begin van de maand April, werd de arbeid voortgezet. Reeds was de overtuiging bij mij gerijpt, dat redenen van practischen aard het noodzakelijk maakten, niet geheel te werken volgens het principe van de gebiedsgewijze studie der Nederlandsche huistypen waarbij overigens het werk van Prof. Gallée een uitstekenden gids zou vormen. (Door de goede zorgen van Prof. van Eysinga te Leiden was ik in staat gesteld, dit werk tot mijne beschikking te hebben.) De hooioogst die einde Mei, begin Juni aanvangt vorderde gebiedend, dat in den voorzomer vooral de weidestrecken in studie werden genomen, zoowel b.v. dus het Friesche Noord-Holland, als het niet-Friesche Zuid-Holland.

Na 1 Juni worden langzamerhand de hooibergen en schuren gevuld en ontbreekt aan de bewoners lust en tijd zich voor mijne studie te interesseeren terwijl daarbij toch voorlichting en medewerking van den boer de voorwaarde is. Verder begreep ik, dat de maand Juni zich meer leent tot het werken in de landbouwgebieden, omdat dan de voorbereiding van den grond en de verpleging van het gewas den landbouwer niet meer bezig houden, terwijl de oogst nog niet is aangevangen. De nazomer kan dan verder worden gewijd aan het doen van excursies in nog onbestudeerde gebieden als N.-Brabant, Zeeland en Limburg.

In het geheel zijn in het afgelopen werkjaar 73 plattegronden en een aantal daarbij behorende doorsneden verzameld - een oogst aan materiaal die bevredigend mag worden geacht. - Van vele der opgemeten gebouwen werden langs fotografischen weg

afbeeldingen gemaakt. Het materiaal betreft de provincies Friesland Drente, Overijssel, Gelderland en Noord-Holland, met de eilanden Wieringen, Texel en Terschelling.

Op de resultaten wensch ik niet vooruit te loopen. Vandaar dit sobere verslag.

Bovendien kan eerst van resultaten gesproken worden, wanneer het materiaal voor elk gebied volledig is. En dit is niet het geval, kàn niet het geval zijn.

Aan de Commissie uit 'Letterkunde' mijn dank voor de betoonde belangstelling in mijn werk en de verleende medewerking.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 4den October 1921.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Dr. L. Knappert, *Voorzitter*.
 Dr. C^a. Serrurier, *Secretaresse*.
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester*.
 Dr. G. Kalff.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Johanna W.A. Naber.
 D. Coster.
 Dr. R. van der Meulen Rz.

Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. R. van der Meulen Rz.
 Dr J. te Winkel.
 Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. J.A.N. Knuttel.
 Dr. G.G. Kloeke.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. D.C. Hesseling.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. A. Eekhof.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. P.J. Blok.
 Dr. J. Huizinga.
 Mr. J.C. Overvoorde.
 W.J.J.C. Bijleveld.

Commissie voor schoone letteren.

D. Coster.
 E.J. de Meester.
 H.J. Robbers.
 Annie Salomons.

Top van Rhijn-Naeff.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. P.J. Blok.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. G.J. Boekenooen.

Eereleden.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Rotterdam 1880.
Dr. S.G. de Vries, Leiden. 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
Albers, P., Maastricht. 1909.
Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Leiden. 1916.
Andreae, zie Fockema.
Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
As, G.G. van, 's-Gravenhage. 1914.
Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.

Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.
Balen, C.L. van, 's-Gravenhage. 1912.
Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., 's-Gravenhage. 1911.
Been, Joh. H., Brielle. 1897.
Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
Beijnen, zie Koolemans.
Bemmelen, Dr. W. van, Haarlem. 1921.
Beresteyn, Jhr. Mr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.
Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
Beunke, Ir. H.E., Amersfoort. 1889.

- Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., 's-Gravenhage. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Böhlingk, Mejuffrouw M., 's-Gravenhage. 1921.
 Boekenooogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Amsterdam. 1916.
 Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., Haarlem. 1920.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Bothenius Brouwer, A.J., Oosterbeek. 1921.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Vianen. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brouwer, zie Bothenius.
 Brown, Dr. Irwin, Rotterdam. 1921.

- Bruggen, C.J.A. van, Amsterdam. 1919.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruine (de), zie Slotemaker.
 Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam. 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Amersfoort. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cremer, J.T., Santpoort. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Den Haag. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, Dr. H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Heusden. 1892.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Doorninck, Dr. A. van, Apeldoorn. 1881.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Boemendaal. 1921.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Dresselhuys, Mr. H.C., 's-Gravenhage. 1921.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.

- Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Eggen, Mr. J.L.M., Amsterdam. 1909.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Elst, Dr. J. van der, Hilversum. 1921.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Enk, Dr. P.J., Zwolle. 1917.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Heerlen. 1915.
 Esser, Maurits, Bilthoven. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Goes. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Feith, Jhr. Mr. W.G., 's-Gravenhage. 1921.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Gallas, K.R., Amsterdam. 1921.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.
 Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Genderen Stort, R. van, 's-Gravenhage. 1921.
 Gerretson, Dr. C., 's-Gravenhage. 1913.
 Ghijsen, Mejuffrouw Dr. H.C.M., Domburg. 1921.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.

- Gilse, Jan van, Utrecht. 1920.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Arnhem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave. (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., 's-Gravenhage. 1917,
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Amsterdam. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Guarnieri, R., 's-Gravenhage. 1921.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Hamel, Dr. A.G. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge. 1921.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hetteema, zie Buitenrust.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hoefler, F.A., Hattem. 1894.

- Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holst, zie Roland.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., Amsterdam. 1920.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hooft, ('t), zie Visser.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogt, C.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hopman, Frits, Leiden. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., Rotterdam. 1921.
 IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, Dr. J.W., 's-Gravenhage. 1892.
- Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Jaeger, Dr. F.M., Groningen. 1920.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.
 Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.
 Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).
 Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, 's-Gravenhage. 1914.
 Jonge, Jonkvrouw Dr. C.H. de, Utrecht 1919.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.

- Josselin de Jong, J. de, Rijsenburg. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Voorschoten. 1914.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.
 Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kohnstamm, Dr. Ph., Amsterdam. 1916.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kollewijn, Dr. R.A., Helmond. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kooy-Van Zeggelen, Mevrouw M.C., Haarlem. 1912.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.

- Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Laman Trip-de Beaufort, Mevrouw H., Oosterbeek. 1921.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.
 Laudy, A., Amsterdam. 1921.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Lennep, Jhr. Dr. M.F. van, Bloemendaal. 1910.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Lohman, zie Savornin (de).
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amersfoort. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
- Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Haarlem. 1894.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.

- Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Melsert, zie Lugt (van der).
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, Dr. B.H., Huissen. 1916.
 Moller, Dr. H.W.E., Tilburg. 1909.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Amsterdam. 1911.
 Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Leiden. 1916.
 Muller, Dr. H.C., Utrecht. 1905.
 Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
 Muller, Dr. P.J., Voorburg. 1898.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, Amsterdam. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, M., 's-Gravenhage. 1921.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.

- Pattist, J.N., Middelburg. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peelen, Mejuffrouw Ida C.E., Rijswijk (Z.H.). 1916.
 Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Pit-de Haan, Mevrouw Carry, Laren (N.H.). 1916.
 Plasschaert, Alb., Veere. 1921.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelman, Dr. H.A., Leeuwarden. 1913.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Posthumus, Mr. N.W., Rotterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.
 Prins, Ary, Schiedam. 1921.
 Prinsen J.Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Scheveningen. 1915.
 Raëskin, P., Rotterdam. 1921.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Leiden. 1920.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Werkhoven. 1918.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roelvink, Herman, Amsterdam. 1917.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., Bilthoven. 1908.
 Roggen (van), zie Graadt.
 Roland Holst, A., Bergen. 1921.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Zundert. 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Groningen. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.

- Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide. 1919.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Bloemendaal. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Zandvoort. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
 Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Schaaff, J.H.L. van der, 's-Gravenhage. 1903.
 Scheltema (van), zie Adama.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schendel, A. van, Ede. 1915.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R.Jz., R.J., 's-Gravenhage. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Schuiling, R., Deventer. 1920.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.
 Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Slood, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Sluyterman, K., 's-Gravenhage. 1913.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., 's-Gravenhage. 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.

Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Noordwijk-B. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Son, C. van, Dordrecht. 1920.
 Speenhoff, J.H., Haarlem. 1918.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw Wed. A., 's-Gravenhage. 1897.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tolman, Rinke, Utrecht. 1920.
 Tonnet, J.C.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Trip, zie Laman.

Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.

Valette, G.J.P. de la, 's-Gravenhage. 1880.
 Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Haarlem. 1921.

- Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., 's-Gravenhage. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlucht, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vooyo, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, Nieuwersluis. 1884.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waals, Mejuffrouw J.E. van der, Amsterdam. 1916.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Rhenen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolff, Dr. M., Haarlem. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Wubben, zie Ebbinge.
- Zaaijer Az., Dr. J., Oosterbeek. 1894.
 Zeper, zie Waller.
 Zernike, Mejuffrouw El., Groningen. 1921.
 Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. In Nederlandsche Koloniën gevestigd.

Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., Weltevreden. 1908.
 Clay, Dr. J., Bandoeng. 1921.
 Dentz, zie Oudschans.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.
 Kunst, Mr. J., Bandoeng. 1918.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. In het Buitenland gevestigd.

Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Cock, Dr. J.K. de, Leysin (Zwits.). 1917.
 Emants, Marc., Baden (Zwits.). 1902.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Loeff (van der), zie Schim.
 Loon, Dr. H. van, Parijs. 1921.
 Lorentz, Mr. H.A., Kaapstad. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Louw, P.J.F., San Remo. 1896.
 Muller, Dr. H.P.N., Boekarest. 1900.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Schim van der Loeff G.Lzn., Dr. H.P., Zürich. 1916.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz (Zwits.). 1898.
 Viotta, Mr. H., Lausanne. 1892.
 Vries, Dr. T. de, Evaston (Illinois). 1914.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

- Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.
 Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.
 Belpaire, Mejjuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.
 Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.
 *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.
 Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.
 Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.
 Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.
 Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.
 Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.
 Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.
 Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.
 Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
 Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.
 Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.
 *Brink, M.J., Kaapstad. 1904.
 *Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.
- Carpenter, W.H., New-York. 1900.
 Casteele, D. van de, Luik. 1872.
 Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.
 Clercq, Dr. René de, Bussum. 1908.
 Cohen, Dr. Gust., Straatsburg, 1912.
 Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
 Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.
 Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.
 *Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.
 Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.
 Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.
- Daae, L., Christiania. 1885.
 Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
 Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
 Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.
 Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Duproix, I.I., Marseille. 1907.
 Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.
- Edmundson, G., Londen. 1886.
 Ehrle, Dr. F., Sevelen, St. Gallen. 1910.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel). 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906,

Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.

Fris, Dr. V., Gent. 1912.

Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.

Gaidoz, H., Parijs. 1902.

Gailliard, Edw., Gent. 1894.

Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.

*Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.

Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.

Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.

Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.

Harrison, Dr. F., Londen. 1900.

Hauser, O., Weenen. 1908.

Havard, H., Parijs. 1875.

Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.

Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.

*Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.

Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.

Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.

Hubert, Dr. E., Luik. 1883.

Huet, Dr. G., Parijs. 1887.

*Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.

Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.

Jolles, Dr. A., Leipzig. 1921.

Joos, Am., Gent. 1908.

Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.

*Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.

Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.

Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.

Knudsen, Joh., Kopenhagen. 1921.

Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.

Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901

*Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.

Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.

Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.

Logeman, Dr. H., Gent. 1892.

Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.

Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein. 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 *Phillips, W., 's-Gravenhage. 1921.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, New-York. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 *Ridder, André de, Antwerpen. 1918.
 Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.
- Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.

Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.

Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 *Timmermans, Fel., Lier. (België). 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.

Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.

Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Watez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.

*Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van Dr. E.B. Kielstra.

Op den 6^{den} Maart 1844 werd te Leeuwarden de man geboren, wiens leven hier in groote trekken zal geteekend worden¹. Zijn vader, een ontwikkeld man, die oorspronkelijk voor onderwijzer was opgeleid en vervolgens ontvanger te Drachten was geworden, was toen ambtenaar bij de provinciale griffie in Friesland's hoofdstad; zijn moeder heette mejuffrouw Kylstra en kwam uit Drachten. Egbert Broer, de tweede zoon uit dit gelukkig huwelijk, was nog geen vijf jaar oud, toen zijn vader overleed, de moeder achterlatend met 5 jonge kinderen, waarmede zij van een karig pensioen en geringe eigen middelen moest leven. Zooals dat meer gebeurt waren deze bekrompen omstandigheden van zegenrijken invloed op de kinderen, die daardoor tot werkzaamheid geprikkeld werden. De verstandige en liefdevolle leiding der moeder speelde daarbij een belangrijke rol; zij wilde hare kinderen deugdelijk onderwijs laten genieten.

Egbert, een verstandige, lichamelijk en geestelijk flink ontwikkelde jongen, had dan ook te Leeuwarden van het begin af uitstekend onderwijs, eerst op de bewaarschool, daarna op de stadsburgerschool voor jongens van den heer Boschloo, die bij oudere Leeuwarders nog in goede herinnering voortleeft; vervolgens op de bekende 'Fransche' school van den heer Singels, een der goede inrichtingen van dien aard, die de voorloopers waren van de Hoogere Burgerscholen en 'Mulo'-scholen van onzen tijd. Zijn schoolopvoeding zette hij in 1856 voort op het Leeuwarder gymnasium, waar toen dr. D.C. Pleyte rector en dr. A.H.G.P. van den Es praeceptor waren, beiden zeer goede docenten en vooral de laatste, de latere hoogleeraar, een uitstekend paedagoog. Over de drie andere leeraren, een van wie de bekende dr. Ottema

1 De familie stelde welwillend een voor haar geschreven autobiografie van den overledene tot mijn beschikking. Zij was in hoofdzaak de bron voor dit levensbericht.

was, de man van het Oeralindabok, was onze vriend minder goed te spreken.

Hij bleef echter slechts korten tijd bij de klassieken. Zijn oudste broeder was namelijk kadet voor de artillerie in Indië te Breda geworden, waar toen, wegens het gebrek aan officieren voor den Indischen dienst, gratis-opleiding voor alle wapenen was opengesteld en men zich dus gemakkelijk een goede carrière scheen te kunnen verzekeren. Vele mindervermogenen hebben daarom in dien tijd de militaire loopbaan gekozen.

De studie, misschien ook de uniform, van den ouderen trok den jongeren broer zoo aan, dat hij begeerde een dergelijken levensweg te kiezen, en zoo verliet Egbert spoedig het gymnasium en werd door een bijzonderen onderwijzer, den heer R.E. De Haan, later directeur der H.B.S. te Winterswijk, voor het toelatings-examen te Breda 'klaargemaakt'. Hij trof in dezen tot zijn geluk wederom een uitstekend paedagoog, die hem zelfstandig werken leerde en met twee uur les per dag den leergierigen jongen reeds in het volgende jaar zoover bracht, dat hij het toelatings-examen voor Breda kon afleggen. Dat examen liep niet heel schitterend af: hij had blijkbaar te kort gewerkt, slaagde wel maar kreeg een laag rangnummer; hij had echter het geluk, buitengewoon jong als hij was, volgens zijn wensch toch nog voor de genie in Indië te worden aangenomen.

Zoo ging hij op zijn 14de jaar als kadet naar Breda. Hij bleef er vier jaar. Deze jaren op de 'slechte kostschool' - zoo betitelde hij gewoonlijk de Koninklijke Militaire Akademie van dien tijd - behoorden niet tot de gelukkigste van zijn leven. Hij klaagt, dat het onderwijs 'in de meeste vakken' veel te wenschen overliet. Van slechts één vak, voor hem zeer belangrijk, de mechanica, roemt hij het onderwijs als 'superieur': het werd trouwens gegeven door den lateren Directeur der Polytechnische School, den beroemden mechanicus prof. Bosscha. Overigens maakten de lessen in geschiedenis van den bekenden van Heusden indruk op hem en gaven hem lust in die studie, al werd zelfs aan de voor den Indischen dienst bestemde kadetten toen geen woord verloren over de overbodig geachte militaire geschiedenis van Indië! De taalkundige van prof. Burgersdijk hadden zeker belangstelling kunnen wekken, als deze buitengewone man maar eenige orde bij zijn lessen had kunnen houden. Voor de andere docenten heeft Kielstra geen goed woord over en vooral het onderwijs der luitenants-docenten heet zoo 'beneden peil', dat het zelfs den jongsten leerlingen dikwijls kon blijken, dat die leeraars als zoodanig totaal ongeschikt waren en van de te doceeren vakken zeer weinig wisten. Dat is trouwens geen wonder te achten, als men weet, dat die officieren voor hunne taak eenvoudig werden 'aangewezen', als het zoo in hunne militaire carrière te pas scheen te komen, en zoo goed als geen voorbereiding genoten, wat nog vele jaren later te Breda weinig ver-

anderd was. Vooral het zoo gewichtige vak der krijgskunde werd toen schandelijk verwaarloosd, zegt hij met ergernis: het onderwijs daarin bestond in het machinaal van buiten laten leeren der paragrafen van Van Mulken's handboek, zoodat de ontwikkeling van eenig zelfstandig inzicht zoo goed als uitgesloten was. Orde en tucht lieten te Breda ook veel te wenschen over; een groote plaats werd er gegeven aan het verderfelijik stelsel van spionneeren en aanbrengen vooral door speurende onder-officieren. De eerlijke Kielstra, die niet gewoon was zijn oordeel onder stoelen of banken te steken, antwoordde dan ook in 1903 op de uitnoodiging om lid te worden van de commissie, die de feestviering bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan der Academie moest voorbereiden, dat hij de herinnering aan deze 'onaangenaamste jaren zijns levens' het liefst zooveel mogelijk uit zijn geheugen wilde verdrijven en dus absoluut weigerde. Hij placht te zeggen, dat een der grootste voordeelen, die hij uit zijn opleiding te Breda had verkregen, de ... bijbelkennis was, die hij clandestien had verworven door het veelvuldig lezen in zijn kerkboek tijdens preeken en catechisatiën, die zoo goed als geen indruk maakten op zijn thuis reeds in zeer 'moderne', ja uiterst vrijzinnige richting ontwikkeld gemoed; hij was overigens reeds jong een trouw lezer van 'de Dageraad' en van een buitengemeen op verstandelijke ontwikkeling gerichte gezindheid, die wel eens te veel van idealen zin gespeend scheen.

Niettegenstaande de zeer gebrekkige opleiding wist hij echter zonder veel moeite vrij wat kennis op te doen, werkte ijverig en kreeg bij een eind-examen het rangnummer n°. 1. De eereprijs voor het lijntekenen - een fraai portret des Konings - heeft nog lang in zijn luitenantskamer mogen prijken. Zijn helder verstand, zijn bijzonder ontwikkeld geheugen, zijn onvergelykelijke werkkraft hadden het tekort bij zijn komst aan de Academie veelszins goedge maakt.

Zoo werd hij 5 Juli 1862 benoemd tot 2^{den} luitenant-ingenieur bij het Indische leger. Een half jaar bleef hij nog te Leeuwarden om zijn uitrusting gereed te maken, wat bij de financieele omstandigheden van zijn moeder niet zoo heel gemakkelijk van stapel liep. Toen nam hij in Nov. voorgoed afscheid van haar. In Januari zeilde hij uit Den Helder, waar hij lang op gunstigen wind had moeten wachten, op een ijzeren zeilschip naar Indië, waar hij 25 April 1863 te Batavia aankwam. Hij had een voorspoedige reis, gedurende welke hij voor zijn letterkundige ontwikkeling en de kennis van Indische toestanden veel had aan de voorlichting van twee oudere en hoogstaande mede-passagiers: den voortreffelijken ambtenaar en lateren minister van koloniën mr. W.B. Bergsma en den blinden notaris te Soerabaya, D. Huet, broeder van Coenraad Busken Huet. De 104 dagen zijner zeereis hebben voor zijne algemeene ontwikkeling zeer groote waarde gehad; hij wist aan boord nog tijd en gelegenheid te

vinden voor het vertalen van een Duitsch werk over boschbouw en boschbeheer. Aan één glas bitter, dat hij tegen de hem voortdurend plagende zeeziekte gebruikte, heeft hij voor zijn geheele leven genoeg gehad!

Te Batavia werd hij aanvankelijk geplaatst op het topographisch bureau onder den kapitein der genie W.F. Versteeg, die later hier te lande in het Bestuur van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap een goeden naam verwierf. Hij werd spoedig overgeplaatst naar het bureau van den gewestelijken genie-dienst onder den voor zijn taak weinig berekenden majoor F.L. Maurenbrecher, die echter gesteund werd door den kapitein (den lateren legercommandant) K.L. Pfeiffer, aan wien de jonge luitenant een voortreffelijken chef had. In het begin van 1865 kwam hij als 'luitenant-adjoint bij den generalen staf' aan het Indische Departement van Oorlog, waar hij het onder kapitein G.A. Deibel, den lateren legercommandant, bijzonder naar zijn zin had en ook zeer gewaardeerd werd. Hij was aan de militaire bureau's geheel op zijn plaats en had plezier in zijn werk.

Die aangename stemming werd ongetwijfeld verhoogd door zijne ontwakende liefde voor mej. Lingeman, met wie hij in 1866 als eerste luitenant huwde en die tot haar dood (1915) hem een gelukkig, gezellig huiselijk leven bereidde. De hoogere kosten van het jonge huishouden werden aanvankelijk bestreden door het geven van lessen in de wiskunde, ook aan de door de vrijmetselaarsloge 'De Ster van het Oosten' te Batavia ingerichte school tot opleiding van bestuurs-ambtenaren. Zijn onderwijs voldeed hier zoo goed, dat men hem in 1871 het leeraarschap in de wiskunde aan het gymnasium Willem III heeft aangeboden; hij heeft echter het aanbod afgeslagen. In verband met zijn werkzaamheid aan genoemde school werd hij achtereenvolgens gratis in de 'drie graden' der vrijmetselaars opgenomen, wat in dien tijd en nog veel later voor een goede carrière in Indië veel beteekende. De stichting van een militair tijdschrift voor Indië door den Bataviaschen uitgever Bruining (1 Jan. 1870), die hem als redacteur had gekozen, verschafte hem verder nog eenig inkomen. Negen jaren lang voerde hij de redactie; hij wist het tijdschrift een goeden naam te bezorgen en bleef het ook later nog steunen.

Deze laatste werkzaamheid bracht hem ertoe in de archieven van het Departement van Oorlog bronnen voor de militaire geschiedenis van Indië te bestudeeren en te bewerken - de grondslag voor zijne latere studiën op dit gebied. Hij vormde zichzelve hierdoor tot een degelijk historicus, die zich weldra boven het peil van den dilettant wist te stellen, vooral door zijn helder inzicht in den samenhang en het belang der uit de bronnen zelve bijeengebrachte feiten. Hij was bescheiden genoeg om tot het einde te erkennen, dat dieper inzicht in historische vraagstukken zijn sterke zijde niet was.

Wat hij in zijn tijdschrift publiceerde, was niet zijn eerste werk

in wetenschappelijke richting. Ten behoeve van de nog weinig ontwikkelde militaire bouwkunst in Indië had hij in 1868 zonder zijn naam een leerboekje geschreven, dat naar zijn eigen latere meening 'niet heel veel zaaks' is geweest, al hadden de 'autoriteiten' in Indië en hier het goedgekeurd en zelfs geprezen.

Zijn werkring aan het Departement van Oorlog was intusschen veranderd. De 'reorganisatie' (1869) van dat Departement door den 'alwetenden' minister De Waal had volgens Kielstra veeleer de beteekenis eener volstrekte 'desorganisatie' gehad onder het ook toen aantrekkelijke motto: 'bezuiniging'. Gelukkig werden de bekwame generaal Kroesen als legercommandant en kapitein Van Dalen als diens adjudant met de leiding van het gereorganiseerde Departement belast en konden zij er vele fouten van het nieuwe beheer verbeteren, ook met hulp van den aan den laatste toegevoegden Kielstra.

Het werd nu echter tijd, dat de bureau-luitenant na tien jaren ook eens 'bij den troep' zou dienen. Hij kwam eerst (1872) te Banjoebiroe, daarna te Willem I in garnizoen bij het corps mineurs en sappeurs, dat onder het bevel van den majoor G.E.V.L. van Zuylen stond, wiens 'talenten' door onzen vriend, die zijn chefs vrijmoedig placht te beoordeelen, zeer scherp worden gekenschetst.

Als kapitein eener compagnie van zijn korps nam hij vervolgens in 1873 deel aan de rampzalige eerste expeditie tegen Atjeh. Over deze expeditie handelde hij later uitvoerig in zijn bekend werk over den Atjeh-oorlog, waar hij de leiding van generaal Köhler of liever diens gemis aan leiding, zelfs aan voorbereiding voor zijn zeer moeilijke taak in het weinig bekende land 'zoo verschoonend mogelijk' - zegt hij - heeft beoordeeld. Daarbij moet in het oog gehouden worden, dat de oorlog met Atjeh onder den invloed der politieke omstandigheden zeer plotseling was uitgebroken en ten minste het gemis aan voorbereiding bij de uitzending der expeditie gemakkelijk te verklaren valt.

10 April 1873 reeds, dus slechts enkele dagen na het begin der vijandelijkheden, werd hij aan de linkerkuit gewond en moest naar het ziekenhuis worden overgebracht. Het is bekend, dat een paar weken later, na het sneuvelen van den generaal op den 14^{den}, de aftocht naar Java geschiedde.

Aan de eerste expeditie tegen Atjeh heeft hij dus slechts korten tijd deelgenomen. Bij de tweede is hij weder reeds na 14 dagen door een hevigen aanval van cholera belet verder van dienst te zijn en werd naar Padang geëvacueerd. Hij was 'blijkbaar niet voor den eigenlijken oorlog bestemd', zucht hij. Hij werd dan ook na zijn herstel, dat hij, naar men hem verzekerde, vooral aan zijn altijd sterk rooken te danken had, weder bij den plaatselijken en gewestelijken genie-dienst geplaatst. Vier jaren diende hij onder majoor Van Kappen, die 'alle goede eigenschappen van den meerdere' had, op de aangenaamste wijze. De als bureau-

ambtenaar zeer geziene kapitein-ingenieur werd in 1878 overgeplaatst naar het Departement zelf en kreeg er allerlei technisch en administratief werk te verrichten, teekende plannen voor kazernes en hospitalen, waakte tegen knoeierijen door militairen en anderen - een chef der militaire administratie genoot bij zijn ondergeschikten den bijnaam van 'de dief' - en had veel voldoening van zijn arbeid. De welverdiende rang van majoor werd hem echter op zijn tijd, ondanks alle tevredenheidsbetuigingen, nog niet gegund ... omdat de infanterie-promotie nog iets achter was bij die der genie! Eindelijk was dit belangrijke evenwicht hersteld en Februari 1879 werd hij tot majoor bevorderd.

Deze behandeling verbitterde hem, die verdiensten had en ze gaarne naar billijkheid erkend zag, zoodanig, dat hij den legercommandant generaal De Neve op diens vraag, 'of hij nog boos was', antwoordde: "t zou me niet helpen, generaal, maar ik zal wel zorgen, dat 't mij geen tweeden keer overkomt'. Ik heb mij wel eens afgevraagd, of de officiers-loopbaan werkelijk wel met Kielstra's karakter en aanleg strookte. Mijn indruk is, dat hij zijn plicht als zoodanig trouw en goed vervulde maar dat hij op dit gebied niet geweest is, wat hij op andere terreinen later is geworden.

Na een kort verblijf als majoor te Padang, moest hij begin 1880 opnieuw naar Atjeh. Zijn huisgezin, sedert 1878 eindelijk met een dochter vermeerderd, volgde hem daarheen. Als eerstaanwezend genie-officier in Atjeh kreeg hij thans een buitengemeen verantwoordelijke werkzaamheid, onder de niet zachtzinnige opperleiding van den zeer militair gevoelenden generaal van der Heyden, die het echter met zijn verstandigen en eerlijken genist goed vinden kon. Hij had er 'drukte genoeg' bij het blijvend onderbrengen der troepen na den afloop van van der Heyden's roemrijke wapenfeiten, die hem met bewondering vervulden. Belangrijke werken als de bouw van verblijven voor militairen op de talrijke posten, van het hospitaal te Kota Alam, van het officierskampement te Nasoeh, de halfvoltooide groote missiguit van van Swieten, de verlenging van den spoorweg Kota Radja-Olehleh naar Indrapoeri, werden met groote voortvarendheid door hem tot stand of tot een einde gebracht en de goede verstandhouding tot den voor anderen en voor zichzelf veeleischenden energieken veldheer werd geen oogenblik gestoord. De herstelling van den spoorweg Kotta Radja-Olehleh, die door een bandjir deerlijk beschadigd was, in niet meer dan een paar dagen, maakte een bijzonder goeden indruk en de generaal was zoo tevreden over het werk, dat hij den majoor een onderscheiding toezeide, wat hij voor dergelijke diensten zelden deed.

Maar het optreden tegen van der Heyden, onder den gouverneur-generaal Van Lansberge, die zijn bezwaren tegen den lastigen en eigenmachtigen veldoverste had, maakte aan deze hoopvolle verwachting een einde. Juist kwam mr. Der Kinderen in Atjeh

het rechtswezen regelen. Behalve deze belangrijke taak had hij, schrijft Kielstra¹, nog de geheime opdracht om van der Heyden desnoods door bedreiging met ongevraagd ontslag over te halen, nu de krijgsverrichtingen afgelopen waren, zijn ontslag te nemen. Van Lansberge meende, dat de organisatie van het gewest beter aan een ervaren burgerlijk ambtenaar kon worden opgedragen, en voor die taak was de zeer bij den gouverneur-generaal aanbevolen maar volgens Kielstra en anderen verre beneden zijn faam staande, nog met verlof in Europa vertoevende Pruys van der Hoeven aangewezen. Der Kinderen, de voorlooper, kwam, na aanvankelijk goede ontvangst door den niets vermoedenden generaal, spoedig met den inhoud van zijn geheime opdracht voor den dag en een heftige vijandschap ontstond sedert tusschen den veldheer en den jurist, zoodat de eerste niet meer gekomen is tot een voorstel omtrent de aan Kielstra beloofde onderscheiding, blijkbaar de ridderorde van den Ned. Leeuw. Men weet, dat de verbitterde van der Heyden ondanks allen aandrang uit Batavia, ondanks alle beloften omtrent een hoog pensioen en dergelijke, geweigerd heeft zijn ontslag te vragen, van zijn kant overtuigd, dat krachtige handhaving van het militair gezag voorloopig voor Atjeh beslist noodzakelijk was en ook de organisatie hem het best zou kunnen worden overgelaten, omdat zijn naam den Atjehers een heilzame vrees inboezemde. Het vervolg der historie heeft bewezen, dat hij in hoofdzaak gelijk heeft gehad, al was hij zeker niet de aangewezen organisator van het door hem zoo goed als onderworpen gebied. Pruys van der Hoeven, in triomf uit Europa teruggekeerd en eerst naar Atjeh gezonden om met van der Heyden 'samen te werken', is door Van Lansberge, onder krachtigen invloed van van der Hoeven's machtige relatie's in Europa, een paar dagen vóór diens aftreden tot gouverneur van Atjeh benoemd. 'Ieder weet, hoe schandelijk hij het daar heeft afgelegd', zegt Kielstra, misschien niet met volle onpartijdigheid tegenover dezen bitteren vijand van den grooten veldheer. Na zijn aftreden in 1885 Raad van Indië geworden, heeft Van der Hoeven 'daar acht jaren zitten slapen', zegt onze vriend den gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk na.

In Mei 1881 werd Kielstra als gewestelijk bevelhebber der genie op Sumatra's Westkust naar Padang overgeplaatst en vond er vrouw en kind terug, die het klimaat van Atjeh niet hadden kunnen verdragen. Hij maakte er goed kennis met de exploitatie der Ombilin-Kolenvelden en den daarvoor noodigen spoorweg, waarover hij zijn zwager, den gouverneur Canne, meer dan eens advies gaf; hij bereisde diens gouvernement in alle richtingen en

1 Vgl. over dit alles van der Heyden's bekende Memorie, geschreven door J.J.W.E. Verstege, zwager van generaal Verspyck, en Kielstra's Atjeh-oorlog.

deed er veel nuttige kennis op van land en volk van westelijk Sumatra en de kusteilanden, in het bijzonder van Nias.

Na 20 jaren dienst begon hij naar het Vaderland terug te verlangen en vroeg begin 1882 verlof, met het plan tegen het verlopen daarvan pensioen te vragen ten einde een zelfstandiger leven te beginnen dan hij als officier kon verwachten en daarmede een behoefte van zijn onafhankelijken geest te vervullen: de eeuwige Indische intriges hinderden den altijd recht door zee gaanden Fries ten zeerste en vooral wat hij in Atjeh daarvan gezien had, had zijn besluit doen rijpen. Half Maart ging hij met de zijnen aan boord van de Fransche mail sloop. Over Napels, Rome, Florence, Milaan, Zwitserland, Heidelberg en langs den Rijn reisde men naar Leeuwarden, waar men half Mei aankwam.

Daar werden al spoedig plannen voor de toekomst gemaakt. Er werd ernstig gedacht over een aanbod om als compagnon van den bijna blinden uitgever Hugo Suringar in diens zaak te komen. Maar de majoor vond het stille vormelijke Leeuwarden, waar men hem als den zoon van den 'provincie-klerk' kende, niet meer naar zijn zin en vestigde zich na rijp overleg in Den Haag, waar het toen goedkoop wonen was en een met Indische militaire zaken, sporen en cultures bekend man gemakkelijk eenig hem passend werk zou vinden. Want op 38-jarigen leeftijd het bijltje erbij neer te leggen, dat kwam bij een aan hard werken gewoon man als Kielstra niet op.

Hij begon als auteur. Het vereerend aanbod om een groote Indische krijgsgeschiedenis te schrijven was hem wel te bezwarend, maar hij liet zich overhalen de beschrijving van den Atjeh-oorlog te geven, bewerkt uit de archieven van het Departement van Koloniën; zijn intieme kennis van personen en zaken op Atjeh bewees hem daarbij goede diensten en zoo kwam een belangrijke historische studie tot stand, die een eereplaats inneemt onder onze Indische militaire geschiedverhalen. Goed geschreven in zijn weinig kunstvollen, soms al te nuchteren maar altijd correcten stijl, die zich aangenaam laat lezen, helder en duidelijk, eerlijk ook tegenover personen, over wie hij zich te beklagen had, met ruime kennis van bronnen en zijdelingsche gegevens, heeft dit werk groote beteekenis voor de geschiedenis van een belangrijk deel van dezen oorlog, waarvan hij drie perioden van nabij had gekend. Het boek is vooral voor de periode van der Heyden van het hoogste belang en trok dan ook dadelijk de welverdiende aandacht; het was reeds voltooid in 1884 - onze vriend werkte snel en nauwkeurig en zijn fraai schrift was klokspijs voor den zetter. Onder de hand schreef hij nog bovendien eenige belangrijke Gidsartikelen¹ en een populair boekje (in 14 dagen geschreven!) 'Onder de Atjehers'.

Maar een nieuwe loopbaan opende zich voor deze 'Indische

1 Zie de bibliografie hierachter.

specialiteit'. In het kiesdistrict Dokkum was men, wegens de schoolkwestie, weinig tevreden over het kamerlid Humalda van Eysinga; men wilde dezen talentvollen maar weinig 'democratischen' Frieschen edelman in 1884 niet herkiesen en van Drachten uit, waar Kielstra familie en kennissen had, kreeg hij het aanbod eener Kamercandidatuur. Hij vond het aanbod om 'volksvertegenwoordiger' te worden vereerend, nam aan en werd in October zonder veel moeite verkozen. Het inkomen van een Kamerlid was hem ook allesbehalve onverschillig.

In de Kamer sloot hij zich vol democratische overtuiging aan bij de liberale partij maar zijn nieuwe post beviel hem al spoedig weinig: hij voelde zich niet geschikt voor het eigenlijke staatkundige partijleven, zijn 'politieke knobbel' was weinig ontwikkeld. Toch had hij niet over waardeering te klagen, toonde zich een matig maar ook gematigd redenaar en goed kenner van technische zaken, zoodat Heemskerk den oud-genieofficier in 1886 na den dood van Van den Bergh het ministerschap van Waterstaat aanbod. Hij weigerde, omdat hij 'er niet genoeg van wist', ook omdat hij niet in een conservatief ministerie begeerde te zitten en ook omdat hij niet met Weitzel (bij Oorlog) en Du Tour van Bellinchave (bij Justitie) wilde samenwerken, die hij onbekwaam achtte, of met Sprenger van Eyk (bij Koloniën), wiens plannen hij 'allermint' goedkeurde. Zijn optreden tegen den gouverneur-generaal van Rees wegens diens houding in de bekende Tjiomas-zaak vond toejuiching, al zagen de hoofden der liberale partij geen voldoende reden om den energieke en bekwamen Van Rees, den oudvoorzitter wiens houding echter algemeen werd afgekeurd, te laten vallen ter wille van een paar 'snotjongens' zooals de anders niet zoo scherpe Gleichman, toen voorzitter der Kamer, zich eenmaal drastisch uitdrukte. Nooit heeft de Kamer zoo aandachtig een paar uur lang naar hem geluisterd, zegt Kielstra met voldoening. Met moeite werd van Rees nog gered voor een scherpe motie van afkeuring en alleen de stemmen der Katholieken, die den liberalen G.G. dankbaar waren wegens de toelating ook hunner missiën in de Minahassa, hielden hem op de been bij aanneming van een tamme motie, van Verniers van der Loeff afkomstig maar door dezen niet openlijk zelf ingediend. Zij sprak op kalmen toon de hoop uit, dat Van Rees zijn besluit tegen de verbannen mannen van Tjiomas, De Sturler en Sol, zou intrekken. Dit geschiedde wel, maar de benoeming later van Sol tot lid der Algemeene Rekenkamer in Indië, toen Keuchenius minister was geworden, was een der redenen, die Van Rees ten slotte toch deden aftreden. De gewezen gouverneur-generaal werd in Den Haag door zijn oude vrienden en partijgenooten bij zijn terugkeer met zeer weinig sympathie ontvangen; zijn rol was uitgespeeld tot leedwezen van velen, die ook voor de toekomst nog veel van zijn onmiskembare talenten gehoopt hadden.

Deze geschiedenis behaagde Kielstra bijzonder weinig; hij voelde

zich sedert steeds minder goed op zijn plaats in het politieke leven, waarin ook vooral de wetgevende arbeid hem spoedig had verdrotten, zelfs die voor de Grondwetsherziening van 1887, waaraan hij wegens eenige rapporten over de artikelen betreffende Indië, de hem zes jaren te voren ontgane onderscheiding te danken had. Toen hij bij de uitbreiding van het kiezerscorps in het voorjaar van 1888 tengevolge der Grondwetsherziening in Dokkum het veld moest ruimen voor den 'doleerenden boomkweker' De Vries, was hij niet bijzonder getroffen: 'plus d'esclavage,' juichte hij, al kon hij de inkomsten uit het Kamerlidmaatschap moeielijk missen. Hij is toch nog eenmaal Kamerlid geworden, n.l. van 1891 tot 1894, en wel voor Lochem, waar de liberale partij met hem als candidaat een goede kans had gehad. De handelingen van het liberale ministerie-van Tienhoven, waarin Tak van Poortvliet 'den baas speelde', behaagden hem echter niet en vooral de bekwame maar 'altijd weifelende' minister van Dedem beviel hem volstrekt niet. Men dacht aan hem als diens opvolger. Hij begeerde echter het ministerschap niet en achtte zich voor zulk een taak niet berekend; ook toen Cort van der Linden hem in 1913 het ministerie van Koloniën aanbood, weigerde hij, zich beroepend op zijn hoogen leeftijd. Het ambt was trouwens ook toen weinig begeerlijk voor iemand als hij, die als commissaris allerlei inkomsten trok, die hij bij aanneming had moeten derven. Bovendien, het gescharrel over Tak's kieswet 'walgde' hem, de eindelooze Kamerdiscussies 'hingen hem de keel uit' en toen hij na de Kamerontbinding van 1894 in zijn district niet herkozen werd, verdween hij gaarne, de 'wetgeverij' met volle gerustheid aan 'de juristen' overlatend. Hij had er zich nooit geheel thuis in gevoeld.

Hij was ook geen trouw bezoeker der Kamervergaderingen geweest en had zich niet dan terloops bezig gehouden met het nagaan der tallooze Kamerstukken over kwestie's, die hij toch niet kon beoordeelen. Hij achtte den aldus 'gewonnen' vrijen tijd beter besteed aan de bestudeering der koloniale archieven en het beschrijven, op grond daarvan, van onze koloniale geschiedenis der 19de eeuw: Sumatra's Westkust, West-Borneo, Palembang kwamen achtereenvolgens aan de beurt en de tijdschriften betreffende Indië namen zijn degelijke artikelen gaarne op evenals de Gids, de Tijdspiegel en andere van algemeenen aard¹.

Zoo trok hij reeds spoedig de aandacht der redactie van het Handelsblad, dat hem begin 1889 als medewerker voor koloniale aangelegenheden koos. Hij nam dit aanbod met beide handen aan en heeft 16 jaren lang in dat blad met groote kennis van zaken de belangstelling voor Indië ten onzent weten te verlevendigen; dikwijls hebben zijne zaakrijke, beknopte, gematigde artikelen, die samen wel 3600 kolommen van het blad beslaan, de publieke

1 Zie de bibliographie.

opinie op allerlei Indische hervormingen voorbereid en in de goede richting helpen leiden. Een bij-werkzaamheid aan de Nieuwe Winschoter Courant, waarin hij twee jaren lang, van 1889 tot 1891 geregeld over Indische zaken populaire stukjes heeft geschreven, liep niet met zooveel succès af: zijn artikelen trokken weinig belangstelling op het Groningsche platteland. Bij het Handelsblad werd zijn medewerking daarentegen zoozeer op prijs gesteld, dat men hem na 10 jaar commissaris van het blad maakte.

Al die werkzaamheden werkten mede om zijn aanvankelijk gering inkomen, voornamelijk bestaande uit zijn majoors-pensioen, belangrijk te vermeerderen en hij voelde zich gelukkig in zijn welbesteed leven en zijn gezellig huisgezin, dat in Holland met een zoon was toegenomen. Hij toonde zich ook in zijn particulier leven reeds vroeg de uitnemende en voorzichtige financier, die door vrienden en bekenden met volle vertrouwen op zijn helder inzicht in zaken dikwijls te hulp werd geroepen en weldra in ruimen kring een goeden naam zou verkrijgen. Hij kocht een huis in de Zoutmanstraat, waar hij jaren lang gewoond heeft en dat hij later verwisselde voor een ruime villa aan de Stadhouderslaan, die hij ouderwetsch toepasselijk 'Vreughderyck' noemde. Toen waren zijn financieele omstandigheden nog aanzienlijk verbeterd en kon hij zich tegen den avond zijns levens een vermogend man noemen.

Voorals behaagde hem bij een en ander zijn meer en meer volkomen vrijheid van beweging, die hij in 1894 wederom weigerde op te geven voor den hem door van Dedem aangeboden post van referendaris, chef van het Kabinet van Koloniën. Een zijner lijfspreuken was: 'libertas praevalet' en hij bleef er trouw aan, ook in dit geval. Zonder bezwaar nam hij echter het hem daarna gedane aanbod aan om regeeringscommissaris bij de N.I. Spoorwegmaatschappij te worden. Het was het begin eener omvangrijke en voordeelige werkzaamheid als commissaris van allerlei instellingen. Zijn bevordering tot luitenant-kolonel titulair liet hem koud: hij voelde zich geen officier meer en was veel meer in zijn schik met de toekenning door de Leidsche Universiteit (1904) van het doctoraat honoris causa in de Nederlandsche Letteren: de erkenning zijner groote verdiensten als geschiedschrijver der Indische geschiedenis van de 19de eeuw en als bestuurder, sedert 1894 secretaris, van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, als hoedanig hij 20 jaren lang de belangen van het Instituut op uitnemende wijze heeft verzorgd. Hij was er jaren lang met den op zijn voorstel tot bibliothecaris benoemden Rouffaer de ziel van, deed veel voor die bibliotheek en voor den bloei der instelling, die hij meer dan eens met aanzienlijke sommen steunde. Het Instituut benoemde hem later tot eeredid, welk bewijs van dankbaarheid hij gaarne aanvaardde. Van het Indisch Genootschap werd hij in 1889 bestuurslid, in 1910 voorzitter en ook daarin

heeft hij negen jaren lang, tot voldoening zijner medeleden, de leiding gehad. Een andere door hem hoog gewaardeerde keuze is die van lid der redactie van het einde-1901 door de Leidsche hoogleeraren De la Saussaye, Van der Vlugt en Blok opgerichte tijdschrift 'Onze Eeuw'. Van het begin af heeft hij dat tijdschrift, aanvankelijk bestemd om in gematigd liberale richting zonder onderscheid van belijdenis, den nationalen zin op het gebied van staatkunde, wijsbegeerte en letteren te handhaven en te bevorderen, krachtig gesteund. Hij was het, die den naam uitdacht; hij vertegenwoordigde in de redactie de Indische belangen en schreef daarover menig belangrijk artikel; zijne boekenrecensies muntten uit door helderheid en zeggingskracht; zijn belangwekkende mededeelingen en praktische inzichten verhoogden de beteekenis der maandelijksche redactie-vergaderingen; zijn gemoedelijk-vroolijke conversatie bevorderde er de gezelligheid. Na het aftreden van twee der oprichters en den dood van De la Saussaye werd hem gaarne het voorzitterschap gegund, dat hij tot zijn eigen dood met groote toewijding heeft bekleed, ook in de langzamerhand van samenstelling en richting veranderde redactie, welker jongere leden evenwel het oudere medelid evenzeer waardeerden als de oudere het hadden gedaan.

Vooraf stelde hij op hoogen prijs zijn benoeming in 1913 tot Staatsraad in buitengewonen dienst, een benoeming, die alleen hoogst verdienstelijken staatsambtenaren ten deel pleegt te vallen. Deze onderscheiding had hij te danken aan wat hij als regeeringscommissaris bij de Indische sporen en verder voor Indië had verricht, want de laatste periode van zijn werkzaam leven was vooral aan de cultureele belangen van onze Oost gewijd.

Hij werd in 1897 commissaris van de toen nog weinig voordeel afwerpende maar 20 jaren later onder zijn krachtige medeleiding voordeelig ontwikkelde Billiton-maatschappij, in 1905 van de Delispoorwegmaatschappij. In 1903 was hij ook commissaris van de petroleum-maatschappij Sumatra-Palembang geworden, die, in 1905 haar bezit aan de 'Koninklijke' verkocht hebbende, van dien tijd af voor de bezitters harer aandelen en de commissarissen groote voordeelen begon af te werpen. Daarbij was hij in 1903 regeeringscommissaris geworden bij de nieuwe Java-China-Japanlijn en bij de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij. Ook de Rotterdamsche Lloyd benoemde hem tot commissaris. De cultuurmaatschappij Watoetoelis Poppoh, het Timor-syndicaat vroegen en verkregen zijn medewerking in dezelfde hoedanigheid; de Nederlandsche Scheepvaart-Unie maakte hem bestuurslid en ondervoorzitter.

Het is verwonderlijk, hoe hij al die verschillende commissariaten, waarvan eenige geregeld reizen naar Amsterdam of Rotterdam noodig maakten en waarin hij allermint een nul in het cijfer was, wist te bekleeden - vooral de Paketvaart gaf hem veel werk, dat hem geringe onmiddellijke voordeelen bezorgde - en tevens zooveel andere bezigheden aanhield, zonder in het minst

ook daarmede de hand te lichten. Vele zijner vrienden vroegen zich af, of op zijn thans hoogen leeftijd zooveel werk niet boven zijn krachten ging. Zij vroegen het ook hem af en waarschuwdten hem nadrukkelijk. Maar hij stoorde zich daaraan niet; hij wist, wat hij vermocht. Hij was nog voor allerlei te vinden, zelfs voor het lidmaatschap, ja het voorzitterschap van den Raad van Beheer bij het 'Nederlandsch tooneel', welke bezigheid toch vrij ver buiten zijn gewonen gezichtskring lag; de lokkende stemmen van de heeren De Ranitz en Gompertz konden hem spoedig ook tot het aannemen van dien post overhalen: het moest iemand uit Den Haag zijn, en een bekend persoon, die hem zou kunnen vervullen en Kielstra was ervoor te krijgen. Hij was intusschen verstandig genoeg om in zijn allerlaatste levensjaren, toen hij de 70 al voorbij was, sommige waarschuwendende verschijnselen niet te veronachtzamen en begon enkele bemoeiingen van zich af te schuiven. Zijn historische studiën gaf hij in het geheel niet op, getuige zijn artikelen in het Handelsblad en Onze Eeuw, zijn verzamelde opstellen in de twee flinke deelen *Indisch Nederland* en *De Indische Archipel*, en het populaire werkje, de welgeslaagde *Vestiging van het Nederlandsche gezag in den Indischen Archipel*, na zijn dood verschenen. Zij toonen de oude hoedanigheden van zijn historischen arbeid: degelijkheid, helderheid, onpartijdigheid, volledigheid, nog steeds in dezelfde mate en tot het einde toe.

Het geheim van zijn werkkracht was voor een deel gelegen in zijn sedert zijn terugkeer onverstoorbare gezondheid, die hem 35 jaar lang 'uit de handen der doktoren' hield, voor een ander deel in zijn geregelde tijdsindeeling en zijn sobere levenswijze, voor een niet gering deel in de Catsiaansche levenswijsheid, die hij dikwijls in Cats' eigen woorden - hij kende den ouden dichter uit het hoofd - tot de zijne wist te maken: 't Is best dat m'alle dinck slaet in de beste vou'. Zijn vroolijke gelijkmoedigheid, die soms bij menschen, die hem niet kenden, als egoïstische, zelfs cynische onverschilligheid en onaandoenlijkheid werd uitgelegd, maar voor een goed deel zelfbeheersching tot oorzaak had; het hem begunstigende geluk, waarover hij bescheidenlijk placht te roemen als een der voornaamste oorzaken van zijn erkend succès in het leven; zijn diep gevoel voor orde en regelmaat - dat alles werkte mede om zijn levensavond, zooals hij op zijn door zijn gezin en zijn vrienden hartelijk gevierden 70sten verjaardag erkende, voor hem te maken tot de gelukkigste en werkzaamste periode van zijn leven.

Maar ook hem troffen de rampen van den ouden dag in zooverre, dat hij vele vrienden om zich heen zag vallen en ook in zijn gezin zware, diep gevoelde verliezen leed. Op 8 Juni 1915 overleed plotseling, na lang lijden, zijn trouwe gezellin na een gelukkig huwelijk van bijna 50 jaren; 27 Februari 1920 zijn geliefde schoonzoon, de ingenieur-technicus Doorman, op 39-jarigen

leeftijd. Hij bleef na den dood zijner vrouw rustig in het hem lief geworden maar vereenzaamde huis wonen, waar zijn talrijke bezigheden hem troostten voor zijn verliezen.

Toen trof hem in de tram bij zijn terugkeer uit de Besognekamer, waar de gezellige prater sedert vele jaren een getrouw en gaarne gezien bezoeker was, op een namiddag-uur van den 4^{den} Juni 1920, de plotselinge slag, die hem aanstonds het leven ontnam - juist zooals hij gewenscht had te sterven, zonder ziekbed, zonder moeielijk afscheid van het hem nog altijd dierbare werkzame leven en van de zijnen.

Tot het laatst toe heeft het geluk hem toegelachen.

De talrijke vrienden en vereerders, die hem den 9^{den} ten grave begeleidden, verloren in hem, zooals sommigen hunner aan zijn graf getuigden, een hartelijk vriend, een geëerd en gewaardeerd verstandig en ijverig medewerker; de armen en bedrukten, die hem in de jaren van zijn financieelen welstand veel te danken hadden, een weldadig helper; het Vaderland een trouw en bekwaam zoon; Indië een verstandig maar weinig modern gezind vriend van land en volk; zijn kinderen een beminden en geëerden vader, wiens nagedachtenis in eere zal blijven bij allen, die hem hebben gekend, en ook in de toekomst niet zal worden veronachtzaamd. Een onwaardeerbare werkkraft, een heldere geest, een oprecht vaderlander, een braaf, verstandig en eenvoudig man is met hem heengegaan. Op hem is het overigens niet buitengemeen fraaie vers van J.A. Tours van toepassing, dat hij een paar maanden vóór zijn dood, blijkbaar denkend aan zijn gestorven schoonzoon en vriend overschreef en bij zijn autobiografie voegde:

'De brave sterft niet met den dood!
Hij blijft. Hij leeft. Hij werkt.
Het voorbeeld, dat zijn leven bood,
Dat vuurt ons aan en sterkt.
Het werkt nog in een ver verschiet,
Neen - zulke dooden sterven niet'.

Wij zeggen hem dit eerbiedig na, met toepassing op hem zelve.

P.J. BLOK.

Geschriften van Dr. E.B. Kielstra¹.

Het Indisch Militair Tijdschrift, dat 1 Januari 1870 verscheen, had den toenmaligen 1sten Luitenant der Genie, later Kapitein E.B. Kielstra tot redacteur. In dit Tijdschrift verschenen gedurende de jaren, waarin hij de redactie voerde (1870-1878) talrijke bijdragen, welke, als van de redactie zelve afkomstig, grootendeels ongeteekend zijn. De voornaamste dezer bijdragen behandelen onderwerpen uit de Indische krijgsgeschiedenis.

Van de met initialen geteekende zijn de belangrijkste:

1870.   Ons Verdedigingsstelsel.
1872.   Krijgsverrichtingen op Borneo (Nov. 1870-Januari 1871).

Na terugkomst in het moederland breidde de kring van onderwerpen, waarover Kielstra schreef, zich geleidelijk uit, en verschenen opstellen van zijne hand ook in andere periodieken. De voornaamste hiervan zijn:

1883.   De Atjeh-kwestie. De Indische Gids.
1884.   De Toekomst van Sumatra's Westkust. De Indische Gids.
1883/1885.   Beschrijving van den Atjeh-oorlog. Drie deelen (den Haag - Gebroeders van Cleef.)
1886.   Atjeh en het Indische leger. De Tijdspiegel.
                            De Eer of de Schande (over het Atjeh-vraagstuk). De Tijdspiegel.
1887.   Atjeh onder het bestuur van den Gouverneur Laging Tobias (Indisch Militair Tijdschrift).
                            Onze kennis van Sumatra's Westkust omtrent de helft der 18de eeuw (Uitgegeven door het Kon. Instituut van de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned. Indië) 's Gravenhage - Martinus Nijhoff.
1888.   Atjeh onder het bestuur van den Gouverneur Demmeni. (Indisch Militair Tijdschrift).
                            De Koffiecultuur ter Westkust van Sumatra. De Indische Gids.
                            Dwangcultuur en Vrije Arbeid in Bengkoelen. De Indische Gids.
                            Java's grootste Ramp. De Gids.
1889.   Bijdragen tot de geschiedenis van Palembang sedert 1848. (Indisch Militair Tijdschrift).
1890.   Onze bemoeiingen met Nias onder generaal van Swieten. (Indisch Militair Tijdschrift).
1891.   De ondergang van het Bandjermasinsche Rijk. De Indische Gids.
1886/1891.   Sumatra's Westkust van 1819-1890 (Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië. 5de Volgreeks Deelen II-VII).

1 Samengesteld door prof. mr. J.C. Kielstra, te Wageningen.

1893. Bantam en de Max Havelaar. De Tijdspiegel.
 1889/1893. Bijdragen tot de geschiedenis van Borneo's Westerafdeeling. (De Indische Gids).
 1904. De Financiën van Nederlandsch Indië. (Koloniaal-Economische Bijdragen II, uitgegeven op last van het Ministerie van Koloniën).
 1906. Levensbericht van Marius Buys -. (Levensberichten der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde).

Voorts verscheen een groot aantal opstellen van kleineren omvang, aankondigingen en beoordeelingen in de bovengenoemde tijdschriften, benevens in het Tijdschrift voor Economische Geografie in Indië, geïllustreerd weekblad.

Daar Kielstra sinds de oprichting in 1901 tot zijn dood deel uitmaakte van de redactie van 'Onze Eeuw', verschenen sinds 1901 de meeste opstellen, aankondigen en beoordeelingen van zijne hand in dit tijdschrift. Eveneens vindt men een reeks van opstellen in het Algemeen Handelsblad, waaraan Kielstra van 1889 tot 1912 geregeld medewerkte.

De opstellen in 'Onze Eeuw' behandelen hoofdzakelijk geschiedkundige koloniale onderwerpen; enkele zijn van staatkundigen of economischen aard.

De voornaamste bijdragen uit dit tijdschrift zijn, aangevuld met enkele opstellen uit de Gids en het Algemeen Handelsblad, verzameld in de bundels:

1910. Indisch Nederland, Haarlem. De Erven F. Bohn.
 1917. De Indische Archipel, Haarlem. De Erven F. Bohn.

De opstellen in het Algemeen Handelsblad bespreken allerlei actueele onderwerpen en vraagstukken van koloniaal-politiek en economischen aard.

Ten slotte verscheen nog na des schrijvers dood:

1920. De Vestiging van het Nederlandsch Gezag in den Ned. Ind. Archipel. (Volksuniversiteitsbibliotheek) Haarlem. De Erven F. Bohn.

Levensbericht van Isaïc Esser.

Isaïc Esser werd den 13^{den} Januari 1845 te Buitenzorg geboren als oudste zoon van den hoofdcommies ter Algemeene Secretarie Isaïc Esser en van Carolina Louisa Catharina Nieuwenhuys, dochter van den Amsterdamschen geneesheer Dr. C.J. Nieuwenhuys¹. Zeven jaar oud werd hij naar school gezonden bij de vrouw van den Engelschen predikant in zijn geboorteplaats, die hem o.m. de eerste beginselen bijbracht van de taal, welke later Esser's tweede moedertaal zou worden: het Engelsch.

In 1854 bleek het wegens den gezondheidstoestand van de moeder noodzakelijk dat het gezin naar Europa terugkeerde. Gedurende die zeereis is de negenjarige knaap driemaal aan doodsgevaar ontsnapt. Esser's vader nl., die een zeer godsdienstig man was en reeds gedurende zijn ambtelijk verblijf in Indië veel geëvangliseerd had, placht aan boord van 't schip bijbellezingen te houden voor enkele officieren en een paar matrozen. Het overig personeel, dat op voet van vijandschap met het Christendom verkeerde, kon dit niet zetten, en eens wierp een bootsman een touwblok (een hout van eenige ponden met een stuk ijzer er aan) naar den jongen Isaïc toen deze over het dek liep; - het ding ging rakelings langs hem heen. Een andermaal was het een zware bamboesstok die hem trof en een derden keer trok een matroos de campagnetrap onder hem weg, gelukkig eveneens zonder noodlottigen afloop.

In den Haag werden door Esser's ouders kamers betrokken op de Prinsengracht, in het jaar daarop verwisseld met een bovenhuis in het Noordeinde. Isaïc werd op school gedaan bij K.W. Vethake in de Juffrouw Idastraat, van welke school een indruk van saaiheid en somberheid hem is bijgebleven, doch waar hij, blijkens een getuigenis zijns vaders, goede vorderingen maakte. Tegen 't einde van dat jaar, of in 't begin van '56, verhuisde de familie

1 Als auteur o.m. bekend door zijn 'Proeve eener Geneeskundige Plaatsbeschrijving der stad Amsterdam.'

naar Amsterdam, waar Isaïc op school kwam bij den heer A.M.C.v.d. Plas op de Keizersgracht bij de Leliegracht. Naar wij in eenige voor de familie vastgelegde herinneringen lezen werd de jongen daar bitter geplaagd, schoon enkele knapen hem welgezind waren, onder wie de blauwoogige Justus van Maurik, de latere bekende volksschrijver. Op de wandelingen tusschen 12 en 2 uur, langs de 'slatuintjes', waarbij de jongens twee aan twee onder hoede van den ondermeester marcheerden, gingen zij veelal samen en moest Isaïc Justus verhalen doen van roovers en andere verschrikkelikheden.

Het huis in de Weteringstraat, de Zondagen zonder warm eten, de Zondagsschool en de jongensplagerijen moeten de heugenis aan het Amsterdam dier dagen voor Esser allesbehalve vroolijk hebben gemaakt. Hij kreeg er een tijdlang les in 't Engelsch van een verloopen Baron, die hem als leesboek een geïllustreerde uitgaaf van Ainsworth's 'Misers Daughter' in handen gaf!

In Mei 1857 trok de familie naar Arnhem. Esser bezocht er 't Gymnasium onder 't oppergezag van den rector van Stegeren, waar de tucht nog al te wenschen overliet en Isaïc, naar hij zelf later getuigde, in zijn Latijnsche thema's gemeenlijk een zoo fabelachtig aantal fouten wist te bereiken, dat de leeraar onder luidruchtig vermaak van de klasse hem de liefelijkste scheldwoorden naar 't hoofd wierp. Veel meer belangstelling dan aan 't Latijn gaf Esser in die dagen aan zijn romanlectuur; groen en rijp las hij door elkaar; toezicht ontbrak, daar zijn vader alleen des Zondags uit Amsterdam placht over te komen. 't Gevolg van een en ander was, dat Isaïc aan 't eind van den cursus bleef zitten. Gelukkig voor hem keerde de familie tegen 't eind van November 1858 naar den Haag terug, waar hem op 't Gymnasium een loopbaan van enkel voorspoed geopend werd.

Onder zijn leeraars dacht hij steeds in later jaren met de hartelijkste liefde en dankbaarheid aan den Rector Dr. 'Casparus' Bax en aan Dr. L.R. Beynen. Eerstgenoemde was de laatste van het oude docentengeslacht. 'Niets' aldus teekende Esser aan in de reeds boven door mij genoemde herinneringen, waarvan ik voor dit Levensbericht een dankbaar gebruik maak: 'niets was deftiger en innemender tevens, dan het goedhartig, met sneeuw wit haar bekroond gelaat, wanneer hij, in hooggekraagden rok, korte broek, zwart zijden kousen en lage schoenen met gespen, bij de 'promotie' in de Remonstrantsche kerk de prijzen uitdeelde'.

Een hartverheffenden en verfrisschenden invloed had gedurende zijn geheelen Gymnasiumtijd Dr. Beynen op hem, vooral in de twee laatste jaren, toen deze, als 'Directeur' aan het hoofd der school opgetreden, de hoogste klassen in de Vaderlandsche geschiedenis, de Vaderlandsche letteren en de welsprekendheid onderwees, het laatste niet door bespiegelingen over rhetorische figuren, maar door voordracht van proza en poëzie, ook van eigen opstellen, en door improvisatie. Dr. Beynen was de man van wien

in die dagen zedelijke *kracht* uitging. Niet minder had, op andere wijze, Esser te danken aan Dr. Jan ten Brink, wien de benijdbare gave geschonken was om hun die daarvoor eenigen aanleg bezaten, een warme liefde voor de Nederlandsche taal en letteren in te boezemen. Esser vermeldt als een der aangenaamste herinneringen zijner jeugd de vergaderingen der Vereeniging 'Belgicis litteris Sacrum' door ten Brink opgericht en gepresideerd.

Onder Esser's klassegenooten waren het latere kamerlid en lid der Rekenkamer Mr. G.J. Goekoop († 1911) en Edouard Secrétan († 1917), die als hoofdredacteur der *Gazette de Lausanne* eens van zich spreken deed toen hij een (politieken?) tegenstander uitdaagde en hem van het eene kanton in het andere nazette om hem tot een tweegevecht te dwingen, totdat de politie er een speldje voor stak. Deze Secrétan is hier de vermelding waard, omdat de latere schrijver van de novelle 'Willem Norél' in hem de prototype vinden zou van zijn Edouard Marchand, zeker een der levendste figuren uit dat boek.

Het huiselijk leven in den Haag duurde slechts kort. In 't begin van Mei 1861 vertrok Isaïc's vader weder naar Indië, alwaar hij in Timor den resident Brocx zou vervangen. In het volgend jaar overleed Esser's moeder. Met niet genoeg te roemen gastvrijheid werd de jongen toen in huis genomen door den uit de geschiedenis van het Réveil bekenden Dr. A. Capadose en zijn echtgenoot. Esser zag later zich zelf in die dagen terug als een 'ondragelijk pedanten en menschenschuwen knaap' tegenover wien het echtpaar, dat hem als hun eigen kind behandelde, veel geduld en tact van noode was.

De Capadose's brachten den jongen in aanraking met hun vrienden, den heer en mevrouw Groen van Prinsterer, die eveneens vriendelijk jegens hem gezind bleken. Zij vroegen hem af en toe te déjeuneeren en deze déjeuners waren voor den 16, 17-jarigen Gymnasiast allerbenauwendste plechtigheden. Een typische beschrijving daarvan vinden wij in Esser's onuitgegeven geschriften. Door een deftigen, aristocratisch fluisterenden knecht in het *maison princière* (Esquiros) op den Kortten Vijverberg ontvangen, antichambreerde hij eenige oogenblikken in de groote voorkamer links en werd dan door mijnheer en mevrouw in persoon in de kamer of zaal daarachter aan tafel genoodigd, waar de beschilderde wanden en de geheele deftig eenvoudige omgeving hem minder in zijn schulp deden kruipen dan de overweldigende vriendelijkheid van gastheer en gastvrouw. Hetgeen werd opgedischt was altijd keurig. Zulke bouillon is nergens op aarde meer bereid. Maar wat genoot de ongelukkige ervan? Rechts zat de groote Staatsman, links zijn wellicht nog uitnemender vrouw, naast den jongen, veel dichters dan dezen lief kon zijn. Beiden spraken aldoor tegelijk en daarbij zoo fluisterend en onduidelijk, dat de van verlegenheid buiten zichzelf geraakte gast de uiterste moeite had om nu en dan iets te zeggen, dat niet à te

averechts op de gedane vragen of de gemaakte opmerkingen antwoordde ...

Dat de jeugdige scholier zich in dien aristocratischen en streng-, zij het dan warm-godsdienstigen kring weinig moet hebben thuis gevoeld, begrijpen we te beter als wij zien hoe hij juist in die dagen een sturm- und drangperiode doorleefde. Hij was toenmaals in een blakende Multatuli- of liever Max Havelaar-koorts, die ... althans voor het moederlijk oog van mevr. Groen niet geheel verborgen kon blijven. En zeker wordt een fijn toetsje toegevoegd aan 't beeld van deze eminente vrouw door Esser's verhaal (hij bleef 't zich later altijd met een zekere dankbare verteederling herinneren), hoe mevrouw Groen hem eens 'Het gebed van den Onwetende' quasi te leen vraagde, om het .... nimmer terug te geven.

Een tegenwicht tegen het Multatuliaansche 'gif', zou Esser waarschijnlijk in later jaren gezegd hebben, vormden de catechesatielessen van den lateren Dom- en Hofprediker Dr. Rud. Kögel. Den indruk, Esser van dien uitnemenden prediker bijgebleven, zou hij jaren daarna neêrleggen in het gedicht 'Aan Dr. **', afgedrukt in den bundel 'Met een Meeuwepluim'.

In 1863 keerde Esser's vader in het land terug en betrok met zijn zoon kamers in het Noordeinde, aan welk samenleven echter reeds in 't laatst van Sept. van het daarop volgend jaar een einde kwam, toen onze toekomstige dichter naar de Utrechtsche academie toog. Een nieuwe wereld ging daar voor hem open. Te Zeist woonde zijn tweede moeder (zijn vader was in 1864 hertrouwd) naast hare ouders. Reeds in 1856 had hij met dezen en hun andere kinderen kennis gemaakt toen het sombere leven te Amsterdam werd afgewisseld met eenige allerzonnigste weken te Wijk aan Zee. Dit feit verdient vermelding omdat Esser later, in 1881, toen hij met zijn vrouw het dorpje Beverwijk voor 't eerst weêr eens bezocht, door herinneringen overstelpt het gedicht 'Met een Meeuwepluim' dichtte, een vers waarover de zachte weemoed glanst der heugenis aan voorbij gegaan jeugdgeluk. Wie Esser in de kracht van zijn fijn-beeldend dichterschap wil leeren kennen mag dit gedicht zeker niet ongelezen laten. - Daar hij als student geregeld van Zaterdag tot Maandag thuis kwam en de leden der gezinnen Hovy en Esser voortdurend met elkaâr in aanraking kwamen, hadden de jongelieden alle gelegenheid om elkaâr te leeren kennen, en den 13^{den} Maart 1868 werd Esser, aan het sterfbed van haren vader, met zijn Cornelia Wilhelma verloofd.

Intusschen bewoog Esser zich ook in de studentenwereld. Als secretaris van het studentengenootschap *Παντα Νοητα* viel het hem in den winter of 't vroege voorjaar 1868 te beurt met den voorzitter Paul Harting Conrad Busken Huet in zijn optrekje te Bloemendaal te mogen gaan uitnoodigen tot het houden van een lezing. Huet ontving de jonge studenten 'vrij stug'. Weinig vermoedde Esser toen nog, dat hij den bekenden letterkundige

later opnieuw zou ontmoeten op het bureau der Oprechte Haarlemsche Courant.

Ook met andere beroemde mannen bracht dat studentengenootschap Esser in aanraking, zoo met Multatuli, die de lezing hield waarvoor Huet wegens zijn a.s. vertrek naar Indië moest bedanken. Heel gunstig blijkt de indruk dien de schrijver van den eens zoo door hem bewonderden Max Havelaar op Esser maakte juist niet geweest te zijn; hij betoonde zich in elk geval heel wat minder geestdriftig dan de zwartharige Richard Hol, die, naast hem gezeten, op de bewegelijkste wijze met armen en beenen schermende lucht gaf aan zijn verrukking. Toch, dwepen deed ook Esser in die dagen zeer zeker. In de bespreking van 'het Leven van Mr. Jacob van Lennep' door diens kleinzoon, opgenomen in Den Gulden Winckel van 1910, vertelt hij ons, om maar iets te noemen, hoe er op de studentenkamers, in de kroeg of op wandelingen geboomd werd over den roman 'Klaasje Zevenster', die toen in opeenvolgende deelen het licht zag, en hoe hij en zijn vrienden eenige weken 'één waren in Klaasje, 't hailichje waarbij wij zwoeren'.

Tot hen met wie Esser aan de academie als vrienden of medeleden van commissiën en gezelschappen omgang had, behoorden o.a. W.H. de Beaufort (van den Treek), A. Kerdijk, de latere hoogleeraren S.S. de Koe, P.A.v.d. Lith en P.D. Chantepie de la Saussaye. Met de Beaufort als praeses maakten Esser en nog vier anderen in 1866 deel uit der redactie van den Studentenalmanak; in het volgend jaar was hij zelf praeses dier redactiecommissie. Zijn letterkundige aspiraties als student toonde hij verder door in datzelfde jaar met zijn mede-studiegenooten de Beaufort, D. Beets, Paul Harting, A. Kerdijk, de la Saussaye en G. Wttewaal de leiding op zich te nemen van een 'tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren' [onder studenten], getiteld 'Noord en Zuid'¹, aan welks vulling hij voor bijna een derde zijn aandeel nam. Behalve novellen en gedichten bevatte het van zijn hand een voorlezing over Multatuli, persiflages op de verzenmakerij dier dagen, een verdietsching 'naar 's lands gelegenheid' van Punch's Happy Thoughts en het stemmingsschetsje 'Een Bezoek aan Ter Vere', dat hij nog in 1888 een herdruk zou waardig keuren in zijn bundel 'Verstrooide Bladen'.

Het beweeglijke studentenleven verhinderde Esser niet, zich aan de studie te wijden. In 't najaar 1866 legde hij zijn candidaats in de Rechten af. De jurisprudentie kon hem echter maar matig bevallen, en het verlangen om een behoorlijk bestaan te vinden ten einde spoedig te kunnen huwen, noopte hem om bij de oprichting van de Handelsschool te Amsterdam te solliciteeren naar de betrekking van leeraar in het Italiaansch. Doch ofschoon hij de stad plat liep met bezoeken aan de raadsleden kwam

1 Utrecht, J.L. Beyers en J.v. Boekhoven, 1868.

daarvan niets. Even ongelukkig liep het met een sollicitatie naar 't leeraarschap in 't Engelsch aan 't Gymnasium af, welke trouwens gewaagd werd nog vóórdat hij de bevoegdheid daartoe had verkregen. Dit laatste vond eerst den 9^{den} Juni 1868 plaats, toen hij voor den bekenden Dr. M.P. Lindo en den Utrechtschen leeraar J.S. Robinson het vereischte examen aflegde en met een aanspraak, die hij zelf 'al te welwillend' oordeelde, van eerstgenoemde voor de door Dr. Steyn Parvé gepresideerde commissie de acte ontving.

Dat intusschen de aanspraak 'meenens' was geweest, bleek hem een vijf of zes weken later, toen hem een brief verraste van den inspecteur bij 't middelbaar onderwijs, waarin hem de betrekking werd aangeboden van leeraar aan de Rijks H.B.S. te Assen, op een jaarwedde van f 1400.- Hij nam dit aanbod aan en zag zich tevens belast met het onderwijs in het Nederlandsch, in afwachting, dat hij ook voor dit vak de acte zou hebben verkregen. Daartoe bleek hij echter langer tijd noodig te hebben dan hij meende; eerst den 16^{den} Mei 1870 slaagde hij ook voor dit vak, toen het onderwijs reeds aan een ander was opgedragen.

Toch liet hij de studie in de rechten niet in den steek; bijna gelijktijdig met de oorlogsverklaring tusschen Duitschland en Frankrijk toog hij in de vacantie naar Utrecht om daar alle zeilen bij te zetten voor zijn doctoraal. De onverhoedsche oorlog deed echter zijn plan in duigen spatten. Nauwelijks had Esser zijn Opzoomer opengeslagen, of hij werd naar Assen terug geroepen om er dag aan dag te exerceeren, te tirailleeren en schijf te schieten. Sedert raakte de rechtsstudie voorgoed op den achtergrond. Den 8sten April '71 werd Esser benoemd tot leeraar in de Ned. taal- en letterkunde aan de gemeentelijke H.B.S. te Haarlem en kort daarop tot leeraar in de Engelsche taal en letterkunde aan de kweekschool voor onderwijzeressen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze benoemingen stelden hem in staat om den 5^{den} October van hetzelfde jaar in het huwelijk te treden. Een drietal zeer eenvoudig gemeubelde kamers in de Groote Houtstraat verschaftte 'ruimte' aan het 'minnend paar'. Was hem van uit Assen naar Haarlem de roep voorgegaan van een 'luguber mensch' te zijn (waarschijnlijk omdat Esser geen sociëteit bezocht en zich niet bij openbare vermakelijkheden in 't kleine stadje vertoonde) - in Haarlem bleek hij nog al mee te vallen en de jonggehuiden hadden er spoedig een wel kleinen maar gezelligen kring van kennissen, onder wie de rector (de latere Groningsche hoogleeraar) Dr. Tj. Halbertsma en diens gezin.

Edoch, het leed niet lang, of het bleek den jeugdigen leeraar, dat hij de man niet was om klassen van ruim veertig twaalf- of dertienjarige bengels in de mysteriën der spelling en van het redekunstig ontleden te onderrichten, noch zelfs om jongelieden van negentien Vondel's uitnemendste verzen te hooren 'vermoorden'; en toen in den winter van 1871 op '72 de oprichting

van een antirevolutionair dagblad werd aangekondigd en hij gepolst werd over een benoeming tot mederedacteur, besloot hij na lang wikken en wegen aan te nemen. In 't laatst van Maart 1872 verhuisden de jonggetrouwen naar Amsterdam, waar een 'benedenst bovenhuisje' op de Prinsengracht bij de Runstraat (beschreven in de novelle 'De Gebroken Vaas') betrokken werd. Vanuit die woning begaf hij zich nu dagelijks naar 't bureel van het nieuwe orgaan, om - Esser zou later in een In Memoriam Dr. A. Brummelkamp deze kleurige herinnering zelf nog eens ophalen - 'onder 't gedreun en gedaver van stoompersen en het kletterend geratel van 't op-en-neêr-gaand kopybakje en 't nimmer rustend rumoer van toeterende omnibussen, karren, draaiorgels, gillende straatventers en blinde clarinetspelers, boven den boekwinkel van H. de Hoogh in de bocht van den Nieuwendijk' zijn journalistieke taak te vervullen. Deze hem geheel nieuwe arbeid bleek volkomen naar zijn smaak, vooral toen hem in April 1873 in plaats van het bewerken der Kamerverslagen en van de dagelijksche polemiek de behandeling van het buitenlandsch nieuws, de buitenlandsche politiek en 't schrijven van een hoofdartikel eenmaal 's weeks - om beurten met den hoofdredacteur en zijn lateren zwager, het onlangs overleden Kamerlid Dr. A. Brummelkamp, werd opgedragen. Nu en dan gaf een Groen van Prinsterer in zijn Nederlandsche Gedachten een aanmoedigend woordje ten beste, en de gesprekken met den hoofdredacteur Dr. A. Kuyper waren even leerzaam als boeiend en opwekkend. Dezen genialen man had Esser alle gelegenheid tot in zijn slaapkamer toe te leeren kennen in zijn soms kleingeestige en min of meer tyrannieke bemoeizucht, welke zelfs het plakken van postzegels, de taak der loopjongens, het komen en gaan der redacteurs wilde reglementeeren; maar ook in zijn onbezweken werkzaamheid en de weergalooze scherpte van blik, waarmede hij nooit miste het hart eener quaestie terstond te peilen of in 't juiste licht te stellen.

Evenwel, het nieuwe blad 'De Standaard' wilde finantieel niet bloeien, en in 1874 moest het redactiepersoneel worden ingekrompen. Dit noodzaakte Esser om in Augustus van dat jaar zijn penaten over te brengen naar Den Haag, waar hij de vergaderingen der Tweede Kamer zou bijwonen en de debatten voor De Standaard resumeeren. Gelukkig behoefde hij dit werk, dat zoo weinig met zijn aanleg strookte - 'slavenwerk' noemde hij zelf het! - slechts drie maanden vol te houden. Een vacature aan de Oprechte Haarlemsche Crt. der firma Joh. Enschedé en Zonen bood de welkome gelegenheid om naar zijn vaderstad Haarlem weder te keeren. Het zich losmaken van het blad waaraan hij zich met zooveel illusies had verbonden, de 'kloeke banier' van welke hij in zijn geestdriftige verbeelding gedroomd had dat zij 'alleen tegen allen gehouden' door 'niet dan eedlen' verdedigd zou worden, moet hem wel pijn hebben gedaan; maar blijkt hem toch

ook een verlichting te zijn geweest. Hij moest zich bekennen, dat zich krijgsman gewaand had 'het kind van den zang', en hij ontvlood het legerkamp 'ongedeerd niet, maar droever en wijzer'¹.

Daar, in de bloem- en duinrijke dreven van Haarlem (waar hij aan de toen nog bijna onbebouwde Leidsche Vaart een woning betrok) herademde hij. In zijn gedicht 'Afscheid aan het Dagblad ***' geeft hij er uiting aan:

ô Hoe blijde de vrijheid, naar 't lokkend verschiet
Over de eenzame velden te dwalen,
En in 't harte te vangen het leeuweriklied
Uit den peilloozen hemel vol stralen!

Inderdaad bleek Esser thans zijn bestemming bereikt te hebben, en hij zelf karakteriseert de nu volgende jaren als 'recht gelukkig'. Kunnen wij ons Esser moeilijk voorstellen op een der groote, moderne redactie-bureaux waar, van den hoofdredacteur af tot den jongsten verslaggever toe, alles haast en jakkert om het blad in elkaar te krijgen, dat nog nat van den inkt straks met het 'laatste nieuws' in de straten der hoofdstad zal worden gevent - hij paste zoo geheel in het milieu van het rustige ouderwetsche kantoor aan het Klokhuisplein met mannen van aristocratische vormen en geestesbeschaving als zijn collega's de beide Wallers (de oudpredikant H.F. Waller en Mr. A.C. Waller).

Als een zoon en dochter hem geboren zijn, nopen de klimmende behoeften van het kleine gezin Esser om bij een vacature aan het Gymnasium naar de betrekking van leeraar in het Engelsch te dingen, waartoe hij dan ook in 1878 benoemd werd. Na een paar maal naar een grootere woning te zijn overgegaan, betrok het gezin in 1886 het oude huis aan de Bakenessergracht n°. 63 tegenover de Korte Begijnenstraat, waar het vijf en twintig jaar lang onafgebroken zou blijven wonen. Uit dien tijd valt, naar 't uiterlijke, niet veel bizonders te vermelden. Nagenoeg geheel in beslag genomen door den arbeid aan zijn dubbele betrekking verbonden, kon Esser slechts 'tusschen de druppeltjes door', voor zooverre zijn zwakke gezondheid en de eischen van het familieleven dit toelieten, zich aan zijn letterkundig werk wijden. Toch dagteekenen uit dit tweede Haarlemsche tijdperk de meeste van Esser's geschriften, wel een bewijs, dat hij zijn geestelijk evenwicht nu gevonden had. Op den in 1874 onder het pseudoniem Soera Rana² verschenen dichtbundel 'Licht en Schaduw' volgde in '76 een tweede bundel, 'Mosaiek', een vertaling van Thomas Otway's treurspel 'Venice Preserved' (1882), 'Met een Meeuwepluim' (1884) en verschillende verhalen in proza (onder

1 Afscheid aan het Dagblad ***. Verz. Ged. I 241.

2 Een bijzondere beteekenis moet men achter dit pseudoniem niet zoeken. 't Ligt voor de hand dat de in de tropen geboren dichter gaarne een woord koos van Oosterschen klank en dat de naam van 't een of ander Indisch opperhoofd hem als schuilnaam niet ongeschikt moest lijken.

't pseudoniem C. Terburch), waarvan er verscheidene eerst in het maandschrift *De Gids* het licht zagen en voor welker titels de belangstellende lezer de lijst van geschriften gelieve op te slaan, achter dit Levensbericht te vinden. Sedert 1883 bezorgde hij geheel de redactie van het Jaarboekje 'Magdalena', en wel tot 1890, toen de uitgave gestaakt moest worden.

Een belangrijke periode in Esser's letterkundige loopbaan opende zich in 't begin der 90er jaren, toen Soera Rana de vertaling van Tennyson's 'Idylls of the King' ondernam. De dood van den Engelschen dichter in 1892 was aanleiding voor zijn hollandschen vereerder om de eerste dier idyllen (*The Coming of Arthur*) in het Nederlandsch metrisch overgezet aan de lezers van 'De Gids' voor te leggen. Eenmaal met dit werk bezig voelde hij zich geprikkeld door den lust daarmede voort te gaan, en zoo gebruikte hij in de eerst volgende jaren ieder vrij uur tot de overzetting ook van de overige idylls. In 1896 had hij de voldoening het geheel als 'eerste volledige Nederlandsche uitgave' met inleiding en aantekeningen in twee flinke deelen op oud-hollandsch papier en gedrukt met de elzevier-letter, waarvoor hij een voorkeur bezat, in 't licht te zien verschijnen. In gezegde inleiding noemde hij zich 'vermetel genoeg om in de eerste plaats op lezers te hopen juist onder de kenners en beminnaren van het oorspronkelijke'. Dit bewijst reeds, dat hij zich, hoewel bescheiden erkennende in veel bij het oorspronkelijke ten achter te zijn gebleven, niettemin bewust was met zijn vertaling aan hooge eischen te hebben voldaan.

Gedurende een verblijf aan de schoone, boschrijke zee kust van Walcheren, in den zomer van 't daarop volgend jaar, rees, op stille duinwandelingen, voor 's dichters verbeelding de tragische figuur uit 'Enoch Arden', die andere schepping van Esser's bovenal geliefden Tennyson. Zijn vertaling van dit werk verscheen nog in hetzelfde jaar, gevolgd door overzettingen van enkele kleinere gedichten als 'De Tuinmansdochter', 'Godiva' 'Simeon Stylites' e.a., welke in de *Verzamelde Gedichten* zijn opgenomen.

Intusschen bleef Esser zijn tweevoudige dagtaak onveranderd vervullen, tot hem, in 1910, krachtens een enkele jaren te voren ingestelde gemeenteraadsverordening met een z.i. onbillijke terugwerkende kracht, wegens het bereiken van den 65-jarigen leeftijd met ingang van 1 Sept. pensioen werd verleend als leeraar: *la mort sans phrase*, na een dienst (te Haarlem alleen) van 33 jaar. Zes weken later, als de bekende 'donderslag uit een blauwen hemel', ontving hij, een half uur na een gezellig onderhoud met den chef der firma Enschedé, waarbij op iets dergelijks zelfs niet in de verte gezinspeeld werd, een gehectografeerden brief aan 't personeel der O.H.C., waarbij aan allen tegen 1 Oct. de 'dienstbetrekking' met gezegde firma werd opgezegd. Dit na een dienstdienst van nagenoeg 36 jaar!

Er klinkt in de woorden waarmede Esser de geschiedenis van

dit ontslag voor de zijnen heeft opgeteekend - waarom het te verzwijgen? - een zweem, maar ook niet meer dan een zweem, van bitterheid door. Hij, de bij uitstek gevoelige man, zoo gehecht aan 'the little graces of life', had gaarne van de firma, zoo lang door hem gediend, een wat warmer genegenheidsblijk ontvangen dan de toezegging van een pensioen en een flauwen handdruk. Toch liet Esser ook daarna zich steeds in erkentelijke bewoordingen over de firma Enschedé uit, die het naar zijn overtuiging 'in haar hart' altijd wèl met hem gemeend had.

Zoo stond Esser dan van 1 October 1910 af als een vrij man in het leven, vrij van al die banden die hem in jongere jaren zoo vaak in zijn bewegingen belemmerd hadden, ja pijnlijk gekneld gedurende die oogenblikken dat de scheppingsdrang vaardig over hem was en hij de vlucht zijner verbeelding moest stremmen, wyl de klok hem riep naar school of courant. Nu had hij de zoo lang begeerde vrijheid; maar, en daarin ligt zeker iets tragisch': die vrijheid kwam te laat. Na zóó lang op gezette uren aan een bepaalde taak te hebben *moeten* werken, bleek hij de kracht om zich zelf een dagtaak te stellen te hebben verloren. Ware de Oprechte in den ouden vorm (dus vóór de 'verjonging' tot Stadseditie: het blad mèt advertenties maar zónder 't oude cachet) een rendeerende uitgave gebleven, dan ... 'zat ik er nog', aldus uitte zich Esser in 1913; wel een bewijs dat zijn werkkraft niet gebroken was. Maar nu drukte hem een verlamdend: *cui bono*, en dat kon hij maar niet van zich afschudden.

In December 1911 betrok Esser met zijn trouwe levensgezellin een woning te Zeist, waar hij een negental rustige jaren mocht slijten. Letterkundig werk is er in dat laatste decennium niet veel meer van zijn hand verschenen. In den bundel 'Vallende Loozers', welke bij gelegenheid van zijn 70sten verjaardag (1915) het licht zag¹, vinden wij de voornaamste verzen door hem in die jaren gedicht vereenigd. In Dr. Bronsveld's 'Stemmen' en in 'Den Gulden Winckel', het maandschrift waarvan zijn oudste zoon de leiding had (en heeft), schreef hij af en toe een boekbeoordeeling of kort essay, die van zijn fijnen, critischen geest getuigenis aflegden.

In October 1919 openbaarden zich voor 't eerst de verschijnselen van de vreeselijke kwaal, die Esser in weinige maanden sloopen zou. Een operatie mocht niet baten; den 10^{den} Juni 1920 overleed hij, na een smartelijk lijden.

II.

'Geen levensb e s c h r i j v i n g maar een levensb e r i c h t' verzocht mij de commissie met de redactie van deze biographieën

¹ Tien jaar vroeger, ter gelegenheid van zijn 60sten verjaardag, waren zijn Verzamelde Gedichten (uitgezonderd de Koningsidyllen) verschenen.

der afgestorven leden onzer Maatschappij belast. Ik heb tot hiertoe getracht die opdracht trouw te vervullen, maar nu ik gekomen ben tot het punt waarop bij den lezer van zelf de vraag moet rijzen: *wie, wat* was nu eigenlijk de man en zijn werk? nu voel ik dat de weefseldraden van bericht en beschrijving gevaar loopen in elkaâr te raken. Immers van 't bloot zakelijke op 't persoonlijke komende kan de berichtschrijver met een uitsluitend vermelden van feiten niet langer volstaan. Hij moet trachten althans iets bloot te leggen van het onzichtbaar levensverband, dat die feiten onderling verbindt. Wij wagen het dus, aan het bovenstaande nog enkele bladzijden toe te voegen.

Wie Esser gedurende zijn vijf en dertigjarig verblijf in de bloemenstad bijgeval op straat mocht hebben ontmoet, hetzij met een pak blauwe schoolschriften onder den arm stappende over de brug vóór zijn huis aan het antiek haarlemsch grachtje het typische straatverschietje in, dat met zijn donkere, verweerde steen-kleurtjes, zijn stoffige uitstallinkjes van snoep- en brandstoffenwinkeltjes als de coulissen bood voor 't een of ander ouderwetsch genoeglijk vaudevilletje - 't zij over de wijde Markt gaande in de schaduw van den imperturbabelen Coster, of door de, drukkere, winkelstraten - met rustigen, gelijkmatigen stap, begeleid door een op en neergaanden wandelstok, de roezemoes van 't moderne stadsleven doorschrijdende, als ging 't hem niet aan; den karakteristieken kop met het, naar de jaren voortgingen, al grijzer krullend hair onder den slappen vilten hoed fier omhoog - die moet het, verbeeld ik mij, ook Esser niet kennende, terstond gevoeld hebben: de man die daar gaat heeft zijn eigen levensrhythme, zijn eigen 'stijl'.

Inderdaad komt het mij voor, dat wij uit dit oogpunt geheel Esser's persoonlijkheid, waarvan zijn werk, zijn letterkundig werk in de eerste plaats, een onscheidbaar deel uitmaakt, hebben te bezien. Esser was niet bovenal een letterkundige, over wiens menschenlijke hoedanigheden wij daarnaast het een en ander zouden kunnen mededeelen, hij was allereerst een mensch, die dan voorts door een bizondere predispositie en gelukkige combinatie van eigenschappen óók letterkundige, óók schrijver van verzen en prozaverhalen is geworden. Esser was een mensch, een man uit één stuk, in wien de zin voor het goede en het schoone gelijkelijk was ontwikkeld. Nog eens: hij was een man van 'stijl'. Zoowel in de groote dingen als in de kleine: in de veêren pennen waarmede hij schreef als eertijds Alberdingk Thijm, in zijn voorkeur voor de voorname elzevierletter waarmede zijn geschriften gedrukt werden, in de toasten bij intieme familiedinertjes, op zich zelf vaak kleine kunststukjes eener natuurlijke welsprekendheid (men kon zich Esser moeilijk hakkeland denken), niet minder dan in het intrinsieke van zijn arbeid, zijn leven - een man van stijl. Busken Huet, in zijn bespreking van den novellenbundel 'Hildegonde van Duyvenvoorde', heeft het zoo juist opgemerkt. Hij

noemt Terburch's taal een kunstmatig bestudeerd, bij de 17de eeuw geborgd soort van proza, doch laat op dezen zeker niet onbedenklijk lijkenden lof direct verrassend volgen: 'Toch is alleen zulk proza leesbaar, en begint eerst bij ons de kunst van schrijven waar zij bij andere volken dreigen zou in gemaaktheid te ontaarden'¹.

Huet sloeg hier, dunkt mij, den spijker op den kop. Zoo gemanieerdheid s t i j l blijkt, houdt zij op gemanieerdheid te zijn. 'Stijl' is veeleer: het leven teruggebracht tot zijn natuurlijkste, eenvoudigste verhoudingen; waar stijl is, is evenwicht, harmonie. Toen bij 't afsterven van Esser's vader, den voormaligen resident van Timor, tevens - wonderlijke tegenstelling! - den vaak gehoonden en bespotten Haagschen straatprediker, Dr. A. Kuyper dien geloofsheld karakteriseerde als 'een dier ouderwetsche figuren in wier verschijning en in wier toon nog de goede traditie der oude *Rondkoppen* voortleefde; open, kloek en, omdat hij God vreesde, nooit door vreeze voor menschen beklemd', toen teekende hij met die enkele woorden dezen man van veelbewogen levenswandel als een man van rust, van evenwicht, van stijl. In Esser Jr. vinden wij veel van dezen vader terug. Ook *hij* open, kloek en niemand vreezende dan God alleen. Maar Esser Jr. had zijn eigene persoonlijkheid. De zekere vrome nuchterheid van zijn voortreffelijken vader was hem vreemd. Hoe kon het anders? Hij was dichter. De scherpe lijnen leken bij hem uitgedoezeld; zijn vroomheid was niet stoer, maar teeder; was ook hij, als zijn vader, diep overtuigd van 's menschen ellende door den zondeval; bleef ook hij, tot het laatste toe, voor een bezoedelde wereld geen ander heil zien dan Christus Jezus, en dien gekruist; achtte ook hij alle wijsheid van het in eigenheerlijkheid zich verhoovaardigend schepsel dwaasheid voor God - hij was een man, die, practisch, Gods gemeene gratie doorleefde zooals deze uit een s c h o o n e schepping hem tegenblonk; zooals ze in de liefde, de liefde van den Schepper, ja, maar ook de liefde van de vrouw, *zijn* vrouw, de 'eenige', zoo vaak in zijn verzen bezongen, hem 't hart met stille vreugde en dank vervulde. Eigenlijk is Esser's geheele godsdienstige persoonlijkheid met die weinige woorden geteekend. Men kan hem Calvinist noemen (hij voelde zich in zijn politieke denkbeelden aan Groen van Prinsterer verwant, wiens 'Ongeloof en Revolutie' hem uit 't hart geschreven was), maar dan toch een Calvinist van zeer weinig dogmatische allures. Mocht hij in zijn jonge jaren zich nog wel eens in theologische quaesties verdiept hebben; volgde hij, om iets te noemen, met gespannen aandacht in 1886 Kuyper's doleantie en al wat daar aan vast zat - partijganger is hij nooit geweest, zelfs nimmer lid van een Gereformeerde-, practisch eigenlijk nimmer lid van eenige kerk.

In veler oog was dit 'onbeslistheid'. Maar die zoo spraken

1 Litt. Fant. en Krit. XI 177.

kenden Esser niet. In wat hem het 'ééne noodige' leek was hij beslist als niet vele anderen. Hij zou, met Paulus, dien hij graag als autoriteit te pas bracht, alle heerlijkheid dezer wereld 'schade en drek' hebben geacht zoo 't zijn ziel had moeten aftrekken van zijn Verlosser. Maar hij had een bescheiden aard; hij stond bovendien min of meer sceptisch tegenover alle menschelijk streven om de eeuwige waarheden in formules vast te leggen; voor wijsgeerige speculaties miste hij 'het orgaan', zooals hij zich kon uitdrukken; vandaar zijn weinig hechten aan dogma's en een afgebakende wereldbeschouwing. Hier zal ook wel een der redenen liggen waarom hij den redactioneelen band met De Standaard verbrak. Er is nu eenmaal in iedere dichterziel een pantheïstische trek, of, acht men dit te sterk waar wij spreken over een theïst als Esser, laat ons dan zóó zeggen: een dichter leeft vooral bij de gratie van Gods immanentie, en zoo vond Esser zijn God bovenal in de schoone schepping, die hij lief had en die hij bezong. Wie Soera Rana's gedichten, Terburch's prozaverhalen leest, ontmoet overal denzelfden vromen geest. Esser heeft zich zijn overtuiging nimmer geschaamd maar haar ook nimmer voorop gesteld. Al verfoeide hij de leuze l'Art pour l'Art der 80ers, als de uitdrukking eener geestesgesteldheid die hij, als anti-christelijk, meende te moeten veroordeelen - hij zelf heeft in zijn beste oogenblikken naar de mate zijner gaven de kunst nooit anders dan om de kunst gediend. Alweer: dit moest velen halfslachtig schijnen, en Busken Huet, die blijk gaf Terburch's proza zoo uitnemend te waardeeren, maakte zich tot tolk van die velen, toen hij er Soera Rana een verwijt van maakte dat deze 'niet wist wat hij aan zich zelf had'. Dit verwijt is onbillijk, gelijk Soera Rana aantoonde in zijn aan Huet opgedragen contra-phantasieën¹, welke zeker van niet minder geest getuigen dan de boutades van Huet, waar ze op slaan. Er is in de uitingen van iederen dichter iets paradoxaals, daar hij leeft in de tegenstellingen; de nuchtere mensch kan hier moeilijk bij en spreekt van 'halfslachtigheid', 'inconsequentie'.

Intusschen: 'ik ben van 't vorstelijk geslacht, maar niet der vorsten één'. Zóó zong Soera Rana, en die uitspraak getuigt ongetwijfeld van zelfkennis. Esser had een dichterlijk gemoed en waar hij zingt en voor u oproept de kleine tafereelen uit de natuur, die hem ontroeren, en waaruit zich vaak een beeld van 't ongeziene voor hem ontwikkelt, dan wel kenschetst de menschelijke of maatschappelijke dwaasheden of zonden, of stem geeft aan de liefde, aan gevoelens van vriendschap of dankbaarheid - 't is overal zijn eigen geluid, zijn eigen stem, een stem die waarlijk z i n g t, al zingt ze dan niet met het groote, hartstochtelijke geluid der vorsten onder de dichters. Een 'breeden adem', om dit modewoord te gebruiken, hebben zijn gedichten niet, en het

¹ De Gedichten II 56^e vv.

grootst toonde zich deze dichter wellicht toen hij zich aan een grootere dan hij, in trouwe overgave en met fijn begrip, met dichterlijk navoelen ook, kon ondergeschikt maken: in zijn meesterlijke vertolking van Tennyson's 'Idylls of the King'. Dat Esser met zijn zin voor romantiek zich tot Tennyson aangetrokken voelde kan niet verwonderen; dat de plastiek in deze bij uitstek stijlvolle beeldgroepen hem, man van stijl, moest lokken om 't eigen plastisch talent (zich reeds in zijn novellen openbarend) te wetten, is begrijpelijk. Doch voor wie deze Idylls goed vertalen wil doen zich ontzaglijke moeilijkheden voor. Een grondige kennis van de Nederlandsche taal is hier geen minder vereischte dan die van het Engelsch. Zijn ooren, zijn oogen, al zijn zintuigen dient de vertaler onafgebroken op wacht te zetten; hij moet een steeds werkzaam accommodatievermogen bezitten en een Verbeelding welke niet zoo heel ver onder die van het origineel blijft. In één woord: de vertaler dient hier h e r s c h e p p e r te zijn.

Met welken uitslag Soera Rana dit moeilijk werk volbracht heeft, moge ieder voor zich zelf beoordeelen. Volkomen tevreden over zijn arbeid was hij nooit; waar een woord, een uitdrukking hem niet beviel bleef hij zoeken met een eindeloos geduld tot hij 't aequivalent voor 't oorspronkelijke woord, den oorspronkelijken klank meende gevonden te hebben. In zijn handexemplaar bracht hij telkens nog verbeteringen aan. 'Schrijf nooit iets neer wat ge zelf niet begrijpt' - deze les gaf Esser vaak aan jongeren, en kenschetsend voor de nauwgezetheid waarmede hij ze allereerst op zichzelf toepaste is het staaltje door Esser's vroegeren jongeren collega J. Lourens onlangs in de Nieuwe Rott. Crt. meegedeeld¹, dat n.l. de vertaler, om de termen van de valkenjacht in 't zuivere, volkomen gelijkwaardige Nederlandsch te kunnen weergeven, zich zelf een studie oplegde van het 'breeuwen' of 'brauwen', de 'schoenen', de 'veters' en de 'leur' of 'dooverik'.

Wat Esser's eigen poëzie betreft zou men kunnen zeggen: ziehier een man die zich, evenals de dichter Penning, in onze dagen nog de luxe kon veroorloven van de 'huiselijkheid', 'de liefde' (de echtelijke liefde nog wel!) en meer van dien aard te bezingen zonder dadelijk muf en duf te worden; en dat zegt niet weinig. Vele van zijn liederen zijn op muziek gebracht, maar veel van zijn liederen zijn zelf muziek. Een dichter als Willem Kloos prees nog in 1919 Soera Rana's verzen als 'in hun soort uitstekend' door de verzorgdheid van den vorm en de soms zeer waardeerbare, goed getroffen fijnheid van uitdrukking².

Terburch's proza is, naar men weet, door Huet eens genoemd als 'door Potgieter ingefluisterd'. Maar al zijn er zeker punten van overeenkomst tusschen Potgieter en Terburch, er zijn toch vele punten van verschil, verschil ten nadeele van Terburch (zoo

1 N.R.C. 13 Juni 1920.

2 Nieuwe Gids 1919 blz. 140/41.

breed van horizon als Potgieter was hij met), doch verschil ten voordeele tevens. Terburch is veel minder breedsprakig en omslachtig als Potgieter: hij is plastischer en 'doorzichtiger'. In zijn novellen - van conceptie en compositie meestal zwak - uit zich schier op iedere bladzijde de 'copieerlust des dagelijkschen levens', die, naar den geestelijken kant bezien, zeker beter verdient dan Potgieter's afwijzing. Terburch's proza doet - 't is alweer Huet die het opmerkte - denken aan de lijnen en toetsen onzer oudvaderlandsche schildersschool, door het glas nagetrokken op een blad papier. Is er, om iets te noemen, in het schutterstooneeltje waarmede de novelle 'Bertha' opent geen verwantschap met de Camera? Meer dan van Potgieter hield Terburch dan ook van Beets. En Beets wist omgekeerd Terburch's novellen te waardeeren, getuige menige uitlating in particuliere brieven. - Bizondere vermelding verdient de novelle 'Zijne Erfgename' (verschenen onder 't pseudoniem R.C. Oudhuys), aangezien deze, vrij onopgemerkt als ze gebleven is, naar de conceptie zeker 't meest 'moderne' is wat Esser heeft geschreven (men denke zich: een boek van hem dat met een zelfmoord eindigt, zij 't dan een zelfmoord als vriendschapsoffer!) en zij, zoo er slechts wat minder den verhaalgang storend bijwerk in voorkwam, een m.i. waarlijk gelukkig specimen zou mogen heeten van het 'korte verhaal' waarin sommige Franschen zich zulk een meester getoond hebben. 't Is het eenige van Esser's verhalen waarvan men misschien zou kunnen zeggen, dat het door een ander dan de novellist Terburch kon geschreven zijn.

Dat Esser van de modernen, de mannen van '80, niet veel weten wilde, zeiden wij reeds. Of het werkelijk jammer is dat hij den stap van 't oude naar 't nieuwe niet heeft kunnen doen, laten wij in 't midden. Er gaapte in elk geval een diepe kloof tusschen hem en de nieuweren, in levensopvatting maar ook in levens houding. Hij miste bij hen: stijl, zooals hij in 't heele moderne leven met zijn leelijke straten, zijn bedorven wandelingen, stijl miste. De factuur hunner verzen oordeelde hij bandeloos, hun taal barbaarsch. Als hij in zijn verzen hun taalverbastering of wat hem zoo toeleek, kwam te hekelen, dan werd deze zachtmoedige man, zoo hij tenminste niet goedaardig spotte, fel en bijtend in zijn hoon. Ofschoon keurig op eigen taal, zelfs in zijn journalistieken arbeid, door een zijner jongere collega's aan de Haarlemmer dezer dagen als 'een soort van journalistieke edelsmidkunst' gekarakteriseerd¹ - purist toonde hij zich hoe langer hoe minder. 'De Nederlandsche taal is tòch verloren', placht hij te zeggen, hij, die met Da Costa had willen uitroepen, dat, zoo de engelen in den hemel spraken in menschenlijke taal, het in ons Hollandsch zijn zou! Een zelfde scepticisme deed hem als leeraar er aan

1 H.S.M.v. Wickevoort Crommelin in Het Alg. Handelsblad van 22 Juni 1920.

wanhopen, zijn leerlingen werkelijk liefde voor de taal en voor de letterkunde te kunnen bijbrengen. Toch is er onder zijn oudleerlingen menigeen, die later zou getuigen veel aan Esser's lessen verschuldigd te zijn. Wordt hij zoo met dankbaarheid door sommigen, met eerbied wordt hij schier door allen herdacht. 't Is waar dat die eerbied, vooral van den kant van jongeren, dikwijls wat 'neutraal' was. Esser's geheele persoonlijkheid dwong achting af - maar tot toegenegenheid, tot liefde kwam 't bij velen niet. Daaraan was voor een goed deel schuld Esser's teruggetrokken aard, een zekere bedeesdheid, aan vele gevoelige naturen eigen, die bang zijn zich aan een ruwe omgeving te kwetsen. Van de betrekkelijk weinigen echter, die Esser van meer nabij mochten kennen, de enkele trouwe vrienden die vroeger of later zijn pad kruisten (wij noemen onder hen in 't bijzonder de dichteres Marie Boddaert, F. Smit Kleine en den Amsterdamschen predikant Schuller tot Peursum) wist hij de warme toegenegenheid te winnen en te behouden. Over wat Esser voor zijn gezin, zijn vrouw, zijn kinderen is geweest, daarover zullen wij hier niet lang uitweiden. Als een der redenen, dat hij zich zoo weinig in het openbare leven bewoog en slechts noode een vergadering bezocht (onze Maatschappij zag hem, meen ik, op haar jaarvergadering slechts één enkele maal, het jaar na zijn benoeming in 1878) placht hij zelf 'een misschien overdreven gehechtheid aan den huiselijken haard' te noemen. Inderdaad was de huiselijke kring, waarvan 'de liefste' zijner verzen het middelpunt uitmaakte, de plaats waar zijn ziel haar wortels had geslagen en waaruit zij haar sappen trok. Toen het uur van scheiden tusschen hem en de zijnen was aangebroken kostte het hem veel moeite l0s te laten, 0ver te geven - hem, die het leven zoo lief had gehad. Dat hij op dat leven als een rijk leven terugzag, daarvan getuigen de woorden uit Thackeray's Henry Esmond, welke hij neerschreef onder 't kort verhaal van zijn leven, waaruit wij verschillende gegevens voor deze schets konden putten. - 'As I think of the immense happiness which was in store for me, and the depth and intensity of that love which, for so many years, hath blessed me, I own to a transport of wonder and gratitude for such a boon - nay, am thankful to have been endowed with a heart capable of feeling and knowing the immense beauty and value of the gift which God hath bestowed on me ...'

Zoo was God het laatste woord in 't leven van dezen mensch en dichter, die bij zijn rijke gaven tot in zijn ouderdom de nederigheid mocht bewaren van een kind, dat besepte 't al ontvangen te hebben 'om niet'.

MAURITS ESSER.

Lijst der geschriften van Isaïc Esser.

1866. Taroena Djaia 1677-1680, door Soera Rana. Utrechtsche Stud. Almanak blz. 7.
Een Kritiek Geval (Vertelling), door Soera Rana. Aldaar blz. 75.
1867. †††††, door Soera Rana. Aldaar blz. 64.
Proeve van Erotische Poësie, door Soera Rana. Aldaar blz. 116.
Voices of Autumn, door Soera Rana. Aldaar blz. 121.
1868. Een Ontmoeting (novelle), door Soera Rana. Noord en Zuid blz. 4.
Lessen van een Vader aan zijn Zoon bij diens vertrek naar de Academie (didaktisch gedicht). Aldaar blz. 113.
De Paddestoel, door Soera Rana. Aldaar blz. 142.
Monsters van een groote partij dichtwaren, beste kwaliteit, verkrijgbaar in het magazijn van de firma Soera Rana & Co. Aldaar blz. 169.
Multatuli. Een Voorlezing, door I. Esser Jr. Aldaar blz. 223.
Siameesche Nachtromance, door Soera Rana. Aldaar blz. 298.
Een sprookje, door Soera Rana. Aldaar blz. 301.
Noch eenige realistisch skeptische Kluijjes. Aldaar blz. 358.
Kranerij (n.h. Engelsch van Edgar Allan Poe), door Soera Rana. Aldaar blz. 374.
Rondedans van Almanakisten, door Soera Rana. Aldaar blz. 387.
I. Esser Jr., Boekbeoordeeling (Bespr. v.d. Almanak Leidsch Stud. Corps v. 1868) Vox Studiosorum.
1870. Gedachten van Anderen bijeenverzameld door Soera Rana. Assen.
1871. Gelukkige Invallen van F.C. Burnand. Met toestemming v.d. schrijver u.h. Engelsch vertaald door Soera Rana. Assen.
1874. Licht en Schaduw. Gedichten van Soera Rana. Utrecht.
1876. Mosaiek. id. id. Utrecht.
1877. Iets over Carlyles Geschriften. Stemmen voor Waarheid en Vrede XIV, blz. 513; 624; 743.
1878. De Koepokinenting een zwendelarij naar h. Duitsch v. Dr. Jos. Hermann.
1879. Een Verhaal zonder Titel, door W.R. van Groenendael. Utrecht.
Hildegonde van Duyvenvoorde en andere Novellen, door C. Terburch, Utrecht.
1881. Twee Sproken van Minne, door C. Terburch, Utrecht.
S.R.-, Bespreking van M. Leopold's De Nieuwe Aesopus. De Gîds I, blz. 413.

1882. Venetië Gered. Treurspel van Thomas Otway, door Soera Rana. Utrecht.
S.R., Bespreking v.W. Gosler's Metrische vertaling van Byron's Manfred. De Gids II, blz. 363.
I. Esser Jr., De Jongste Roman van den Heer Schimmel. De Gids III, blz. 522.
1883. Bertha, door C. Terburch. Amsterdam.
Celestine's Geschenk, door C. Terburch. Amsterdam.
1884. Ontrouw? door C. Terburch. Utrecht.
Met een Meeuwepluim en andere Gedichten van Soera Rana. Amsterdam.
1886. Vanitas, door C. Terburch. Utrecht.
Overzicht d. Ned. Letteren (1884-1885). Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 320.
1888. Verstrooide Bladen (Charles Kingsley. - Iets over Romans. - Een Bezoek aan Ter Vere. - Een rit met den 'Ouden Tijd'. - Op den Odiliënberg), door I. Esser Jr. Haarlem.
1889. Twee Pelgrimages, door C. Terburch. Eigen Haard, blz. 600.
1891. Zijne Erfgename, door R.C. Oudhuys. Amsterdam.
1893. I. Esser Jr., Een Treurspel? (Bespreking van G.C. Hoogewerff's Tragedie, Petrus Dathenus). Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 461.
1896. Tennyson's Idyllen van den Koning. Eerste volledige Nederlandsche uitgave met Inleiding en Aanteekeningen, door Soera Rana, 2 dln. Amsterdam.
1897. Tennyson's Henoeh Arden, door Soera Rana. Haarlem.
1905. De [Verzamelde] Gedichten van Soera Rana, 2 dln. Baarn.
Traduttore Traditore (Bespreking van F.v.d. Goes' vertal. van Ch. Lamb's Luimig Proza) Den Gulden Winckel, blz. 53.
1906. Beets herdrukt. Aldaar blz. 12.
Bespreking van J. Kuyman's vertaling van Dicken's Christmas Carol. Aldaar blz. 57.
Bespreking van v. Elring's bloemlezing uit de Gedichten v.W. Bilderdijk. Aldaar blz. 100.
Aan de Zandkade (novelle), door C. Terburch. Baarn.
1907. Margaret Sherwood, Van Koning Sylvain en Koningin Aimée. Vertaald door C. Terburch. Baarn.
Romana Camena (Bespreking van J.J. Hartman, Decennium Poeticum) Den Gulden Winckel, blz. 62.
Bespreking v. Dr. E. Laurens' vert. van King Lear. Aldaar blz. 190.
1908. Losse Opmerkingen over Taal, Stijl en Spelling. Onze Letterbode blz. 33.
1910. Bespreking van Dr. F.M.v. Lennep's Leven van Mr. Jacob v. Lennep. Den Gulden Winckel, blz. 1.

1911. Levensbericht van I. Esser [Sr.] door zijn oudsten zoon (geschreven v.d. 5^{en} druk van I. Esser, Straatprediking). Baarn.
Bespreking van Nijhoff's Catalogus van Boeken in Noord Ned. verschenen. Den Gulden Winckel, blz. 11.
Bespreking van G.v. Rijn's Nic. Beets. Aldaar blz. 24.
Shakespeare-vertalers. Aldaar blz. 55.
Bespreking van W. Wijker, Mevr. Bosboom Toussaint. Aldaar blz. 129.
Id. van Hélène Swarth's De Nachten (naar A. de Musset). Aldaar blz. 172.

1911. Id. van Melati v. Java, Koninginnen met en zonder Kroon. Aldaar blz. 190.
1912. Bespreking van Dr. Joh. Dyserinck's A.L. Bosboom Toussaint. Aldaar blz. 9.
Over Dickens. Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 194.
1913. Bespreking van Mr. H.P.G. Quack's Herinneringen. Den Gulden Winckel, blz. 169.
1914. In Memoriam Marie Boddaert. Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 436.
Een 'Levensroman'. (Bespreking van C. en M. Scharten-Antink's Julie Simon). Den Gulden Winckel, blz. 33.
Bespreking van Dr. W.C.A.v. Vredenburg's Schets van een Geschied. v.h. Utr. Studentenleven. Aldaar blz. 186.
1915. Vallende Loovers. Gedichten door Soera Rana. Baarn.
Nicolaas Beets als Vertaler. Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 1210.
1918. Bespreking van L.C. Schuller tot Peursum's Weggevlotene Jaren. Den Gulden Winckel, blz. 40.
1919. Bespreking van Jacqueline v.d. Waal's Gedichten. Stemmen v. Waarheid en Vrede, blz. 70.
1920. Bespreking van W.F.A. Winckel's Leven en Arbeid v. Dr. A. Kuyper. Den Gulden Winckel, blz. 25.
In manuscript.
Transfiguratie (novelle) (1906).
E.B. Browning's Liefde-Sonnetten ('Sonnets from the Portuguese') (1915).

Levensbericht van Dr. J.C. Vollgraff.

Johann Christoph Vollgraff is 3 Januari 1848 geboren te 's Gravenhage, als oudste zoon van Dr. C.W. Vollgraff, geneesheer aldaar, en van Suzanne Philippine Kist, dochter van den Leidschen hoogleeraar in de theologie van dien naam. Na het Haagsche gymnasium afgeloopen te hebben, waaraan destijds Van Herwerden en Van Oordt als leeraren verbonden waren, werd hij reeds op 16-jarigen leeftijd aan de Leidsche Universiteit als student in de klassieke letteren ingeschreven. Hier kwam hij vooral onder den invloed van Cobet, dien hij persoonlijk goed kende en voor wien hij zijn leven lang de grootste bewondering bleef gevoelen. In December 1870 promoveerde hij op een in sierlijk, vloeiend Latijn gestelde dissertatie, getiteld: 'Studia Palaeographica', die aan beoefenaars van palaeographie en Grieksche tekstkritiek nog wel diensten bewijst en o.a. door Gomperz bij zijn studie is gebruikt. Hij betoogt hier, dat de tekstkritiek om overtuigend te zijn op palaeographische grondslagen moet rusten. Op de promotie volgden studiereizen naar Engeland (hij bleef steeds bevriend met Bywater) en Frankrijk en een langdurig verblijf in Italië en Griekenland. Vooral te Rome hield hij zich geruimen tijd op, om te werken in de bibliotheek van het Vaticaan, waar hij o.a. een handschrift collationeerde voor de uitgave van Euripides' Ion, die Van Herwerden in 1875 deed verschijnen. In dienzelfden tijd waren Diels, Robert, Duhn en Wilamowitz te Rome. Ook met de antieke kunstwerken hield Vollgraff zich hier veel bezig en meer nog met de meesterwerken der Italiaansche schilderkunst. Onder de schilders der Renaissance gaf hij de voorkeur aan Giovanni Bellini. Hij legde een uitgebreide verzameling fotografieën van antieke en moderne kunstwerken aan. Het doel van zijn reis naar Griekenland was: de oudheden, maar niet minder land en volk en de moderne Grieksche taal persoonlijk te leeren kennen. Te Athene maakte hij o.a. kennis met Lüders en was er in pension bij den hoogleeraar in de plantkunde: Von Heldreich.

Na een afwezigheid van meer dan drie jaar in het vaderland

teruggekeerd, werd hij in 1874 benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Haarlem, waaraan toen ook zijn vriend Gallée doceerde. 15 Juli 1875 trad hij in het huwelijk met Meuffrouw Wilhelmina Maria de Bas. In 1878 werd hij conrector aan het gymnasium te Leiden, waaraan toen naast den rector Van der Mey ook Hartman, Bijvanck en Blok werkzaam waren. In 1880 verscheen te Leiden van zijn hand het geschrift 'Greek writers of Roman History. Some Reflections upon the authorities used by Plutarch and Appianus'. Deze studie over belangrijke bronnen der Romeinsche geschiedenis is later niet meer door andere van dezen aard gevolgd, daar hij in 1883 een benoeming aannam tot buitengewoon hoogleeraar in de Latijnsche taal en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Brussel (in 1888 werd hij ordinarius), waardoor zijn studie zich in een andere richting bewoog. Hij aanvaardde zijn nieuw ambt met een rede 'l'Essence de la Méthode de la Philologie Classique', waarin deze wetenschappelijke geloofsbelijdenis voorkomt: 'La philologie classique est une science historique, qui a pour domaine de ses recherches la vie entière des Grecs et des Romains, peuples prodigieusement doués, dont l'héritage artistique et littéraire est une source toujours vive des civilisations modernes. Bien loin de se renfermer comme autrefois dans l'explication critique et grammaticale de quelques écrivains d'élite, elle tend à embrasser l'esprit antique dans toutes ses manifestations, dans toutes les oeuvres de la raison et du goût'. Hiermede erkende hij het goede recht der neohistorische filologische school, waarvan Wilamowitz de hoofdvertegenwoordiger is en deed zoo een geheel ander geluid hooren, dan waaraan men te Leiden gewoon was. Ook te Brussel was deze opvatting nieuw. Aan haar is Vollgraff steeds getrouw gebleven en zij heeft den *geest* van zijn onderwijs bepaald. Intusschen is zijn eigen *wetenschappelijke productie en detailonderzoek* zich steeds blijven voortbewegen in de banen van Cobet's school. Dat bewijst zijne met oorspronkelijke collaties van handschriften verrijkte uitgaaf van Cicero's pleitrede 'pro Caelio' (1883) en de reeks van tekstkritische opstellen, meest de Grieksche litteratuur betreffende, die van 1895 af geregeld in de Afleveringen der 'Mnemosyne' verschenen.

Zijn taak te Brussel vervulde hij met groote nauwgezetheid. In 1883 stond de latijnsche filologie in België nog op een vrij laag peil. Langzamerhand werd dit geheel anders. Door zijn onderwijs en door gepaste gestrengheid bij de examens heeft Vollgraff er veel toe bijgedragen het peil te doen rijzen. Behalve de toekomstige docenten in de oude talen volgden ook de juristen twee jaar zijn colleges, daar de wet hen, zooals trouwens nu nog, verplichtte eerst een propaedeutisch candidaatsexamen in de wijsbegeerte en de letteren af te leggen. Met de jongere studenten werden bij voorkeur Tacitus en Horatius behandeld; aan de ouderen gaf Vollgraff ook epigrafische en numismatische colleges.

Ook doceerde hij gedurende eenige jaren in het Nederlandsch de geschiedenis der Nederlandsche letteren. Beviend was hij vooral met zijn naasten collega, den hoogleeraar in 't Grieksch, Alfons Willems en met de historici Léon Vanderkindere en Martin Philippson. Muzikaal zeer begaafd - hij was een voortreffelijk pianist en tot aan het laatst van zijn leven een getrouw bezoeker van concerten - kwam hij ook in nadere relaties tot Gevaert, den bekenden directeur van het Brusselsche Conservatorium, en bestudeerde met hem de oud-Grieksche toonkunst. Vruucht van hun samenwerking was een verklarende uitgaaf van de even moeilijke als belangrijke 'Muzikale Problemen' van Aristoteles, welk omvangrijk geschrift (ongeveer 400 blz.) in 1903 te Gent verscheen onder den titel: 'les Problèmes Musicaux d'Aristote. Texte avec traduction française, notes philologiques, commentaire musical et appendice'. In 1895 werd Vollgraff benoemd tot geassocieerd lid van de Koninklijke Academie van België, en in 1896 tot ridder in de Leopoldsorde.

Hoewel zijn werkkring te Brussel hem groote voldoening schonk, aarzelde hij niet in 1902 de benoeming tot hoogleeraar in het Grieksch aan de Universiteit te Utrecht, als opvolger van Van Herwerden, aan te nemen; te meer daar zijn werk te Brussel door zijn hoogbegaafden leerling Emile Boisacq kon worden overgenomen.

Den 22sten September 1902 aanvaardde hij zijn nieuwe professoraat met een oratie, getiteld 'De Omvang der Klassieke Philologie' waarin weer dezelfde opvatting als in de Brusselsche intree-rede werd uitgesproken. Met instemming wordt aangehaald de uitspraak van Eugène Benoist: 'la philologie c'est la géologie du monde intellectuel'. Haar doel is 'een doen herleven van wat gestorven was, een wederopwekking uit de dooden'.

Intusschen bleef hij voor zichzelf ook te Utrecht voortdurend werkzaam op het gebied der Grieksche tekstkritiek, waarvan zijn uitgave van Plato's Phaedrus en vooral zijn bijdragen in de Mnemosyne getuigenis afleggen. Van den Phaedrus publiceerde hij in 1913 ook een voortreffelijke, levendige en frische, Nederlandsche vertaling. Nog 15 jaar heeft hij zijn laatste ambt mogen bekleeden. In dien tijd zag hij de studenten in de klassieke letteren te Utrecht van een zeer kleine kudde aangroeien tot een talrijke schare. Voor zijn leerlingen was hij niet gemakkelijk. Hij eischte veel van hen en kon zich niet altijd in den geest van minder begaafden indenken. Streng tegenover zichzelf, was hij ook streng tegenover anderen.

Hoewel steeds vriendelijk en hulpvaardig en trouw aan zijn vrienden, was hij in den omgang niet toeschietelijk. In het openbare leven bewoog hij zich weinig. Zijn leven lang was hij een groot liefhebber van reizen. Hij kende de meeste landen en steden van Europa, ook Skandinavië en den Balkan. Vooral Italië bereisde hij telkens weer. Hij was doordrongen van het nut van

reizen voor filologen. Misschien was dit de reden, dat hij tot aan zijn dood toe het Secretariaat van de Vereeniging Het Philologisch Studiefonds te Utrecht met zooveel toewijding heeft vervuld.

In het voorjaar van 1911 werd zijne, tot dusver onveranderlijk goede, gezondheid ernstig geschokt. Toch bleef hij zijn plichten nauwgezet vervullen en was zelfs nog in den cursus 1915-16 secretaris van den Senaat. Voor het rectoraat bedankte hij en eindigde kort daarna in Februari 1917 zijn academische loopbaan met een rede over den dichter Pindarus, nadat tot zijn groote vreugde zijn zoon, de Groningsche hoogleeraar C.W. Vollgraff, reeds als zijn opvolger benoemd was. Zijn laatste rede is weer uit een ander oogpunt karakteristiek voor hem, nl. door de diep religieuze denkwijze die er uit spreekt. Er komt geen woord van polemieek in voor, maar zij is blijkbaar gericht tegen een opstel van Wilamowitz (gedrukt in diens *Reden und Vorträge*, 3^e ed. 1913), die Pindarus bewondert, evenals Carducci Dante, *ondanks* zijn religieusen geest. Vollgraff's vroomheid en diepte van gemoedsleven openbaart zich ook op treffende wijze in de inleiding van een tekstkritische bespreking van eenige plaatsen uit het Evangelie van Marcus (*Mnemosyne*, Vol. XXIX, 1901), eindigend met een gebed, dat de trotsche Engelschen eindelijk hun onrechtvaardigheid tegenover de ongelukkige Boeren mochten inzien en dat God de Vrije Zuid-Afrikaansche Republiek mocht instandhouden.

Na zijn aftreden behield hij nog maar enkele functies, o.a. die van regent van het Weeshuis der Luthersche gemeente, waartoe hij behoorde. Hoe helder ook in de laatste jaren zijn geest nog was, bewijzen de in dezen tijd vallende kritische kanteekeningen op Plato's Staat (*Mnem.* XLIV) die volgens het oordeel van bevoegden tot het beste behooren van wat hij heeft geschreven.

In de laatste maanden werd hij steeds zwakker en hulpbehoevender, zoodat ten slotte zijn heengaan op 6 Februari 1920 voor hem een bevrijding werd. Op een stormachtigen regendag hebben wij hem te Utrecht naar zijn laatste rustplaats gebracht.

B.J.H. OVINK.

Lijst van geschriften van Dr. J.C. Vollgraff.

1870. Studia Palaeographica. Diss. Leiden, 1870.
1880. Greek Writers of Roman History. Some reflections upon the authorities of Plutarch and Appianus. Leiden, van der Hoek.
1882. Lanx satura, *Mnemosyne*, X, blz. 414-423.
1883. L'Essence et la Méthode de la Philologie classique. Discours d'entrée à l'Université de Bruxelles. Leiden, Brill.
1887. M. Tullii Ciceronis pro M. Caelio oratio ad iudices. Ad optimos codices denuo collatos recognovit J.C. Vollgraff. Accessit appendix critica. Leiden, Brill.
1893. Constantino Conto S.Q.P.D. Joannes Christophorus Vollgraff. *Sylloge commentationum quam obtulerunt philologi Batavi Constantino Conto*, blz. 121-125.
1895. Herodotea. *Mnemosyne*, XXIII, blz. 124-132.
1897. Deus conversus in pretium. *Mnemosyne*, XXV, blz. 412-416.
Tjalling Halbertsma. *Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde*, XX, blz. 82-87.
Hermann Müller-Strübing. *Ibid.* blz. 88-100.
1898. *Μωυσης ο προφητης και νομοθετης*. *Mnemosyne*, XXVI, blz. 123-124.
Emendatur Marcellini Vitae Thucydidis § 7. *Ibid.* blz. 313.
Thucydidea I. *Ibid.* blz. 318-334.
1899. A R A -A R X , *Mnemosyne*, XXVII, blz. 73-74.
Lysiaca. *Ibid.* blz. 222-224.
1900. Ad Aeschylī Agam. vs. 25 sqq. *Mnemosyne*, XXVIII, blz. 13-15.
Thucydidea II. *Ibid.* blz. 50-61.
1901. Thucydidea III. *Mnemosyne*, XXIX, blz. 65-81.
De tribus locis interpolatis in Evangelio secundum Marcum. *Ibid.* blz. 148-161.
1902. Thucydidea IV. *Mnemosyne*, XXX, blz. 16-33.
Varia. *Album Gratulatorium in honorem Henrici van Herwerden*, blz. 218-222.
De Omvang der classieke Philologie, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Utrecht, Utrecht, C.H.E. Breijer.
1903. F.A. Gevaert et J.C. Vollgraff, Les Problèmes Musicaux d'Aristote. Gent, Ad. Hoste.
1904. Voorbereidend Hooger Onderwijs in België, *Handelingen van het 4de Nederlandsche Philologencongres*, blz. 109-120.

1905. Thucydidea V. *Mnemosyne*, XXXIII, blz. 57-67.
Thucydidea VI. *Ibid.* blz. 421-441.
1906. Thucydidea VII. *Mnemosyne*, XXXIX, blz. 411-429.
1908. Thucydidea VIII. *Mnemosyne*, XXXVI, blz. 187-204.
Observationes criticae. *Sertum Nabericum*, blz. 419-426.
1909. Levensbericht van Johan Hendrik Gallée. *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1908-1909*, blz. 67-93.
Coniectanea in Platonis Phaedrum. *Mnemosyne*, XXXVII, blz. 433-445.
1912. Platonis dialogus qui inscribitur Phaedrus. Ad optimorum librorum codicis Bodleiani praecipue fidem recognovit J.C. Vollgraff. Leiden, Sijthoff.
1913. Plato's Samenspraak Phaedrus in het Nederlandsch vertaald. Leiden, Sijthoff.
Opvoeding en positie der vrouw in Griekenland, inzonderheid te Athene. *Handelingen van het 7de Nederlandsche Philologencongres*, blz. 31-42.
1916. Observationes criticae in Platonis Rempublicam I. *Mnemosyne*, XLIV, blz. 1-17.
Observationes criticae in Platonis Rempublicam II. *Ibid.* blz. 133-148.
1917. Afscheids-College, bij het nederleggen van het Hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht den 3^{en} Februari 1917, *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht, 1916-1917*, blz. 63-78.

Boekaankondigingen enz. in den *Nederlandschen Spectator* en het *Museum*.

Levensbericht van Reinier Willem Petrus de Vries. 1 Mei 1841-25 September 1919.

Onder de krachtige bevorderaars der letterkunde, die de Nederlandsche Vereeniging voor den Boekhandel op het einde der 19de eeuw onder haar leden telde, was 'R.W.P.', zooals hij altijd onder collegaas genoemd werd, een der bekwaamsten, een der ijverigsten; en, hij moge dan al niet behoord hebben tot de 'wij-letterkundigen,' die in de laatste jaarvergaderingen der Maatschappij hun belangen zoo heftig zagen bepleiten, zij, de letterkundigen, waren zooveel verplicht aan dezen groote onder de boekhandelaars, dat de deuren van de Maatschappij terecht in 1886 wijd open gingen voor dezen vakkundige bij uitstek, voor dezen wetenschappelijken boekenkenner en -vriend.

De liefde voor de boeken was hem aangeboren. Zoon van een der firmanten van de reeds in 1785 gestichte boekhandel en uitgeverszaak Ten Brink en De Vries te Amsterdam, gingen reeds, als kind, zijn oogen en handen naar de boeken uit.

Door den invloed van zijn peetoom Ds. Posthumus Meijes werd hij als knaap bestemd voor den geestelijken stand en bezocht hij 4 jaar lang het Amsterdamsche gymnasium; maar vóór hij dit had afgeloopen, bleek het maar al te duidelijk, dat boekenzorg bij hem ver ging boven zielzorg voor zijn medemenschen, hoe braaf protestant hij was en bleef. Op en top was R.W.P. ook een Amsterdamsche jongen, vol belangstelling voor zijn geboortestad, vol bewondering voor haar schoonheid en vooral voor haar nog zooveel grooter schoonheid in vroeger tijden. Met zijn jongensweekgeld trok hij al naar de veilingen, om de eerste prenten te koopen, die de kern zouden vormen van zijn latere prachtige platen- en kaarten-atlas van oud Amsterdam; en als hij er later de leden van het Oudheidkundig Genootschap zoo vaak van liet genieten, dan was dit vooral om zijn liefde voor de oude stad en haar omgeving over te planten in veler harten. In kennis van oud-Amsterdam stond hij op één lijn met D.C. Meijer Jr. en in 1905 bevatte zijn atlas reeds 10.000 exemplaren

en een prent, die de Vries nooit gezien had, droeg daardoor alleen reeds een cachet van zeldzaamheid. Terecht maakt deze atlas van R.W.P. nog den trots uit van zijn zonen, evenals zijn uitgebreide verzameling portretten van boekhandelaars en van typische oude adreskaarten. Ook van zijn mooie verzameling gildepenningen stamden de eerste exemplaren uit zijn jeugd.

Evenals zijn beide broeders J. en R.J. de Vries, die zijn vader in de zaak opvolgden, werd ook R.W.P. bestemd voor den handel in nieuwe boeken en kreeg daarvoor 1 Mei 1862 als patroon, H.A. Tjeenk Willink te Arnhem; maar het bloed kroop hem, waar het niet gaan kon en 1 Mei 1865 nam hij het antiquariaat over van den Amsterdammer Weddepohl en geen klant kon verrukter zijn dan R.W.P. zelf met elk mooi stuk uit zijn voorraad. Sinds 1 Mei 1871 werd hij deelgenoot en in 1889 eenig eigenaar van de firma Ten Brink en de Vries in het vaderlijke huis in de Warmoesstraat, waar het veilen van boeken hoofdzaak werd. Op 1 Mei (zooals blijkt een gewichtige datum in zijn leven) 1901 werd die zaak verplaatst naar het Singel bij de Torensluit.

R.W.P. leefde voor zijn vak en kende er den polsslag van als maar weinigen in Nederland. Ongelooflijk uitgebreid was zijn kennis van boeken en als gids door de wereld der oude boeken vooral, was hij tot ver over de grenzen van Nederland bij bibliografen en bibliofielen bekend. Hij was van oude boeken een echte goede vriend, kende hun levenservaringen en volgde hun verderen levensloop. Duidelijk spreken van die vriendschap de toelichtingen en omschrijvingen uit zijn catalogi. Zoo thuis in boeken is alleen iemand, die er behalve zijn hoofd ook zijn hart bij heeft en met zoo grooten ijver en lust drijft alleen hij zijn zaken, die er tegelijk een deel van zijn ideaal mee verwezenlijken kan. Bij de Vries was dit het vormen van een prachtig eigen antiquariaat en, zonder litterator te zijn, had hij een scherp kijk op - ja, haast kon men spreken van een aangeboren intuïtie voor - de waarde der boeken en voor de stroomingen in de waardeering der litteratuur. Hierdoor had ook geen andere boekhandelaar in zoo ongelooflijk korten tijd een overzicht van de waarde van een bibliotheek en had R.W.P. zijns gelijke niet in Nederland als taxateur van bibliotheken en fondscollecties, als arbiter bij geschillen in zijn vak. Zorgen voor boeken, meelevens met de boeken deed dit lid onzer Maatschappij over het geheele gebied onzer letterkunde en de aanverwante vakken. Met hem ging ten grave een schat van kennis over de oude letterkunde, waar het betreft de uitgaven der verschillende werken, waarvoor hij buiten onze grenzen ook vooral in Engeland en Amerika groote belangstelling vond, want ook in het peil der koopers op de boekenveilingen heeft de Vries een omkeer mogen beleven. Naast het publiek, dat alleen kwam om de koopjes voor wederverkoop, kwamen meer en meer de boekenvrienden

zelf, die de zeldzame exemplaren ook geldelijk wisten te waardeeren en als de groote, omvangrijke (aan maat en inhoud) bibliotheken van vroeger nu verdeeld zijn over kleinere maar meer gespecialiseerde verzamelingen van bibliografen en geleerden, dan is R.W.P. daarbij directeur geweest van een der grootste distributiekantoren met vrije rantsoeneering.

Ook buiten zijn veilingen stelde de Vries er een eer in om op elk gebied elk antiquarisch boek of plaatwerk liefst zoo snel mogelijk te kunnen leveren, doordat hij ook den voorraad van zijn collegaas haast even goed kende als den zijne. Geen wonder dat elke litterator, die een zeldzaam boek zocht, zich bij voorkeur wendde tot hem. Maar behalve kenner was hij ook bewonderaar van boeken, die graag anderen belangeloos liet snuffelen in zijn schatten om de liefde voor boeken ook bij hen te bevorderen. Had hij in 1885 bij het 100-jarig bestaan zijner firma den fondscatalogus van Ten Brink en de Vries door zijn aanteekeningen gemaakt tot een boekje van hooge blijvende waarde, bij gelegenheid van het 20ste Letterkundige Congres, dat in 1887 te Amsterdam gehouden werd gaf R.W.P. een prijscatalogus uit van al de zeldzame werken op het gebied der Nederlandsche Taal- en letterkunde door hem verzameld en deze modelcatalogus omvatte een keurcollectie van oude boeken en plaatwerken, almanakken en liederboekjes, incunabelen en handschriften en voor menig bezoeker van het congres werden door deze catalogus de snuffeluurtjes bij R.W.P. in de oude Warmoesstraat de meest interessante en leerrijkste van dit congres. Voor mij persoonlijk was het de eerste gelegenheid om zeldzame boekjes voor mijn speciaalstudien machtig te worden. En een betere introductie kon een bibliograaf in de letterkunde zich toen niet denken, dan met de Vries als wegwijzer.

Er zijn veel jongeren onder de letterkundigen vol minachting voor de zoogenaamde 'catalogusmakers', maar R.W.P. jaagt hun het schaamrood naar de kaken, want met Fred. Muller heeft hij de catalogi der Nederlandsche boekveilingen gebracht op een in hun soort hoog wetenschappelijk peil. Steeds zorgvuldiger werden de rubriceeringen geschift, de noten werden steeds waardevoller door strenge nauwkeurigheid en deugdelijkheid. Zoo werd een catalogus van de Vries een ware delicatessie voor alles wat boekenvriend was en boekenkenner.

Zijn kennis had de Vries uit de praktijk en het is geen versleten uitdrukking als we van hem zeggen dat tallooze boeken door zijn handen zijn gegaan. Met bergen boeken om zich heen heeft de Vries altijd zelf de veilingen van zijn firma voorbereid, en de catalogi samengesteld.

Jarenlang trad de Vries ook zelf bij de veilingen op als auctionaris. Dan wist hij de fraaie en zeldzame boekwerken te doen waardeeren, en vaak door geestige zetten het eentonige van dergelijke zittingen te verdrijven. Zij kregen daardoor een bij-

zondere aantrekkelijkheid zoowel voor de bibliofielen als voor de handelaars. En in den tijd, toen nog belangrijke particuliere bibliotheken werden gevormd, dankte menige verzamelaar aan de Vries de grondslagen van zijn boekverzameling. De echte bibliofielen verminderen in den laatsten tijd. Als eigenaar van de firma Schleyer, de Vries en Kraay werden door hem ook gehouden de fondsveilingen voor boekverkoopers. Daarbij vooral was de Vries de groote leidende kracht. Met zijn onvermoeid volhouden, zijn zinrijke aanbevelingen, gegrond op jaren lang verkeer met de boeken, zijn onuitputtelijken voorraad bijzonderheden over boeken en uitgevers, zijn goedhartigen humor niet het minst, wist hij alle confraters te boeien. Geen van hen verzuimde graag de fondsveilingen van R.W.P. en een zijner verdiensten voor de letterkunde was ook deze, dat hij meer dan eens nieuwe belangstelling wist te wekken voor wat onverkoopbaar heette, krachtigen steun wist te vinden voor waardevol werk, dat van de markt dreigde te worden gedrongen en zijn geestdrift en ondernemingszin wist over te planten tot zelfs op de weifelende koopers. Menig letterkundig werk zag zoo door de Vries zijn leven verlengd, ja, werd soms weer tot nieuw leven opgewekt. Naast zijn uitgeversmerk 'Constantia et labore' was 'Eick wat wils' zijn werkspreuk.

Geen wonder dat de Vereeniging van den Boekhandel een kracht als R.W.P. wist te waardeeren en toen in 1879 Louis D. Petit Amsterdam ging verlaten om zijn werkkring aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek te aanvaarden, werd de Vries in diens plaats benoemd tot bibliothecaris der Vereeniging. Was Petit conscientieus verzamelaar geweest, de Vries werd ook ijverig propagandist voor de bibliotheek, getuige zijn artikelen in het Nieuwsblad der Vereeniging.

Practisch bruikbaar kon hij zich een bibliotheek eerst denken bij een goed bijgehouden Catalogus en de nieuwe druk die in 1885 vervangen kwam den catalogus in 1855 door Fred. Muller bewerkt, strekte zoowel de Vries als de Vereeniging tot eer. Tusschen dezen eersten en tweeden catalogus was de bibliotheek verdubbeld in aantal boekdeelen en de 262 bladzijden bevatten een rijken voorraad titels op het gebied van boekhandel, boekdrukkunst, wetgeving op de drukpers en op den letterkundigen eigendom. Overbodig is het haast te vermelden, dat al deze werken doeltreffend in rubrieken werden ondergebracht en dat door een alphabetisch register de praktische waarde nog verdubbeld wordt. Voor dit werk waren ook weer velen buiten den eigenlijken boekhandel de Vries dankbaarheid verschuldigd. In de Vereeniging zelf werden zijn verdiensten hoog gewaardeerd. Tusschen 1890 en 1903 had hij herhaaldelijk zitting achter de bestuurstafel, van 1900 tot 1903 was hij vice-president, in 1908 president, en jarenlang was hij ook lid van de Commissie voor de Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Boekhandel, waar

hij samenwerkte met vrienden en geestverwanten als A.C. Kruseman, L.D. Petit en R. van der Meulen. Meer dan 25 jaar is hij ook de onvermoeide bibliothecaris geweest van de Vereeniging, die hem voor zoovele diensten in 1908, bij het 50-jarig bestaan der Vereeniging, het eereidmaatschap aanbood.

Zijn groote liefde voor oud-Amsterdam's verleden en zijn uitgebreide kennis van de lotgevallen der verschillende gebouwen in zijn geboortestad maakte hem tot een zeer gewaardeerd lid van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap aldaar. Onder zijn leiding verkreeg ook die vereeniging haar waardevolle atlanten van Amsterdam en van Zeden en Gewoonten terwijl hij, sinds 1876 secretaris van het Genootschap, zelden ontbrak voor het notuleeren der vergaderingen, waarbij zijn algemeene ontwikkeling even helder uitkwam als zijn scherp onderscheidingsvermogen.

In 1881 was hij ook tot lid verkozen van het Historisch Genootschap te Utrecht en in 1901 werd hem het lidmaatschap aangeboden van het Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië; en toen op 1 Mei 1905 de Vries zijn veertigjarig jubileum vierden ging als boekhandelaar, hebben velen hem gehuldigd.

M.J. Brusse wijdde reeds in April van dat jaar aan hem een van zijn 'Onder de menschen' onder den titel 'Een jubileum in de boekenwereld' en op het feest zelf voerde de chef van de firma Martinus Nijhoff, P.A.M. Boele van Hensbroek, namens de feestcommissie het woord en kon van hem getuigen: 'Gij waart een man, uitmuntend door flinkheid, door een ronden Amsterdamschen geest; uw woord was een wissel op de waarheid; uw handdruk een daad'.

H.M. de Koningin schonk hem dien dag het ridderkruis der Orde van Oranje-Nassau.

Zoo werden de verdiensten gehuldigd van den autodidact, die in boekenkennis zijn meerdere niet had, den man voor wien een vak, 'droog' voor buitenstaanders een bron werd van levensgeluk en bij wien veelzijdige vakkennis gepaard ging met een groote goedmoedigheid, eenvoud en hulpvaardigheid (van boekenstof hebben noch zijn humeur, noch zijn gezondheid ooit iets geleden), zoo was R.W.P. de Vries voor allen die in Amsterdam boeken en oudheden liefhadden een steun en meestal ook een vriend. Veelzijdig met een misschien wat ouderwetsche omslachtigheid, was hij ook een echt ouderwetsch degelijk werker en deze eenvoudige Amsterdammer was een patriciër in zijn vak.

J.F.M. STERCK.

Levensbericht van Nicolaas Jan Adriaan Pieter Helenus van Es.

'Qui bene distinguit bene docet'.

De invloed der wetenschap van den oorsprong, de opvolging en de onderlinge betrekking der geslachten op de rechtsbedeeling en het staatsrecht vermindert voortdurend, getuigen o.a. de bestaande bepalingen, sterker nog de betwistbare voorstellen der aanhangige grondwettelijke herziening, omtrent de troonopvolging. Daarentegen neemt de algemeene belangstelling op genealogisch gebied toe.

Zoolang de adel met de weleer aan dien stand toegekende voorrechten nog een lichaam in den Staat uitmaakte, koesterden hunne leden vooral groote liefde voor genealogische studiën. De vader maakte zijn zoon bekend met de daden van vóorzaten en nog levende verwanten, ten einde de jongeren te doordringen van de verplichting om den naam van hun geslacht ongeschonden te bewaren, zoo mogelijk met nieuwen luister te omgeven. Bij de groote sociale hervormingen, nu alle betrekkingen zoo hier te lande als in de koloniën voor elken daartoe bekwamen burger openstaan, mag de kennis van de eigen familie een behoefte voor iedereen heeten: een prikkel tot plichtsbetrachting, een waarschuwing om de klippen te ontzeilen, waarop soms ouderen zijn gestrand, een middel tot verhooging van burgerdeugd. De vereering van helden op godsdienstig-, wetenschappelijk- en staatkundig gebied kweekt nieuwe heroën!

Sterk blijven steeds spannen de drijfveeren tot kennis van het verleden bij de krijgsmachten. Een leerschool daarvoor vormen de korpsgeschiedenissen. Herdenking van roemrijke bedrijven strekt tot spoorslag om die traditiën te handhaven: het doel der opschriften van vaandels en standaarden, van ridderkruisen, herinneringsmedailles en onderscheidingsteekenen.

Ofschoon onze vroeger geschreven korpsgeschiedenissen niet altijd voldoende gedocumenteerd zijn, brengen wij gaarne hulde aan de samenstellers. Hun taak was uiterst moeilijk bij aan-

vankelijk eenzaam rondwaren in een doolhof van administratieve en organieke bepalingen; die studie wordt pas poëtisch, maar dan soms ook in hooge mate dramatisch, wanneer het geschutvuur bralt. Bewonderenswaardig blijft, wat vroegere schrijvers als Van Löben Sels, De Roo van Alderwerelt, jhr. Van Sijpesteijn en anderen, uitsluitend op eigen krachten steunende, op dat gebied hebben tot stand gebracht.

Een nieuw tijdvak voor de samenstelling van korpsgeschiedenissen, voor de beschrijving van de krijgshistorie in het algemeen, is geopend door de oprichting, ruim 25 jaar geleden, van een krijgsgeschiedkundige afdeling bij den Generalen Staf tot verzameling en beschrijving van alle officieele stukken en volkomen betrouwbare bescheiden: van gelijk belang als 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën sinds 1905.

De eer, bij gebruikmaking van voormelde afdeling een eerste uitvoerige, uitmuntend geslaagde proef te hebben geleverd, komt toe aan wijlen den kolonel Van Es¹, die een geheel nieuw werk over het Korps Rijdende Artillerie heeft geschreven.

Hoe is hij daartoe gekomen?

In den avond van den 21sten Februari 1888 had de majoor jhr. V.A. de Pestere alle officieren van het Korps Rijdende Artillerie te Arnhem te zijnen huize vereenigd tot herdenking van den geboortedag van het korps: een gewoonte, welke daarbij elk

1 Nicolaas Jan Adriaan Pieter Helenus van Es, zoon van den Kapitein-Luitenant-ter-Zee Nicolaas Adriaan en Clasina Maria Rietveld, geboren 18 November 1847 te Terschelling, overleden 8 Februari 1921 te Arnhem; dd. 1 December 1892 te Arnhem gehuwd met Margaretha Elisabeth Frowein.

Hij werd dd. 14 Juli 1864 benoemd tot cadet der artillerie aan de Kon. Mil. Academie te Breda. Na aanstelling op 22 Juli 1868 tot Tweede-Luitenant, diende hij achtereenvolgens bij de Vesting- en de Veld-Artillerie, tot hij op 1 Maart 1886 als kapitein werd overgeplaatst bij het Korps Rijdende Artillerie. Nadat hem op 15 November 1898 om gezondheidsredenen eervol ontslag uit den dienst was verleend met den rang van majoor, zag hij zich wegens letterkundige- en andere verdiensten opvolgend hoogere rangen, tot dien van kolonel toegekend. O.a. diende hij gedurende de mobilisatie-jaren 1914-'18 als Etappen- en Stations-commandant te Arnhem, in welke betrekking hij door gulheid en hoffelijke vormen tegenover Nederlandsche- en vreemde autoriteiten, de eer van Nederland heeft hoog gehouden.

De heer Van Es was als schilder langen tijd lid en voorzitter der commissie tot inrichting van de vierjarige tentoonstellingen, lid van het kunstminnend genootschap 'Artibus Sacrum' te Arnhem enz. Zijne militaire dienst en latere letterkundige werkzaamheden hebben belet, dat zijn sensitiviteit als schilder tot volle rijpheid gekomen is.

Kolonel Van Es was Officier in de Orde van Oranje-Nassau met de Zwaarden, Commandeur, Officier en Ridder van tal van vreemde ridderorden, en versierd met meerdere binnen- en buitenlandsche onderscheidingsteekenen.

jaar trouw wordt in acht genomen. De laatst binnentredende was de kapitein Viruly van Pouderoyen, die in den vóórvond voor het kader en de niet-gegradueerde 'Rijers' een voordracht betreffende de geschiedenis van het korps had gehouden. Nadat majoor de Pesters aan den kapitein zijn ingenomenheid met diens zoo even volbrachte taak had betuigd, vond hij aanleiding om er zijne gasten op te wijzen, dat over vijf jaren de honderdste gedenkdag zou invallen der uitbreiding van het toenmalige 'Staatsche leger' met twee brigades (4 compagnieën, thans batterijen) Rijdende Artillerie, waaraan de majoor het voorstel verbond om die honderdjarige herinnering feestelijk te vieren. Het denkbeeld van den beminden chef werd geestdriftig toegejuicht, en al dadelijk tot voorbereiding van het feest een commissie benoemd, samengesteld uit den korps-commandant als Eere-Voorzitter, de kapiteins M.J.E. Viruly van Pouderoyen en N.J.A.P.H. van Es als leden, benevens den Eerste-Luitenant J.W.P. van Hoogstraten als secretaris.

Bij vaststelling der onderdeelen van het feest besloot de commissie in de eerste plaats tot uitbreiding der sinds 1881 bij het korps aangelegde verzameling van historische voorwerpen en bescheiden. Verder zouden tot de feestviering behooren: de plechtige ontvangst der oud-leden van het regiment, een tooneel¹ - uit te voeren door de onder-officieren van het korps, een wapenschouwing op de Kemper-heide, een collation, een door de officieren te rijden carrousel en een jachtrit in den omtrek van het garnizoen.

De honderdjarige herdenking heeft voor de aula van het korps Rijdende Artillerie den zin bevestigd der woorden 'Parvum servabis, et majora parabis'. De eenvoudige boekerij en bewaarplaats der reliquieën van het korps toch werden in een sacristij herschapen. De dames van het korps schonken een sierlijk gebeeldhouwde kast tot berging van alle archivalia. Langs de wanden hangen schilderijen en portretten van oud-officieren; overal blinken uniformen, oude wapenen, harnachementen, ridderkruisen en andere onderscheidingsteekenen, welke in smaakvolle rangschikking de schoonste bladzijden uit de geschiedenis van de 'Rijers' vertolken. Deze verzameling werd op 20 April 1893 bij de samenkomst van réunisten en vertegenwoordigers van Leger en Vloot nog met aanzienlijke schenkingen verrijkt en tot 'Historisch Museum' verdoopt: zoo rijk en vol afwisseling, dat het nog altijd een genot mag heeten rond te dwalen onder de voorwerpen, die de taal van een roemrijk verleden spreken.

1 'Ouwe Rijers'. Blijspel in één bedrijf. Vrij gevolgd naar het Fransch van Grangé en Thiboust, door den luit.-kolonel der huzaren F. de Bas opgedragen aan de Nederlandsche Rijdende Artillerie bij het Eeuwfeest harer oprichting, 21 Febr. 1893.

Ook in andere opzichten hebben die April-dagen bewijzen afgelegd voor de uitmuntende keuze der commissie, waarvan, zonder aan de andere leden te kort te doen, de kapitein Van Es tot zekere hoogte de ziel mocht heeten.

Als gevolg van zijne rusteloze bemoeiingen bij het gemeentebestuur en invloedrijke ingezetenen, leverde Gelderland's schilderachtige hoofdstad, in haar toch reeds zoo schoone lentetooi, een betooverenden aanblik onder een veelkleurig verwulf van nationale vlaggen en oranjewimpels boven de woelende menigte, door bloementooi en wapentropen, smaakvolle uitstallingen en versieringen van allerlei aard. Nimmer had de eeuwenoude zetel der Geldersche hertogen er zoo jeugdig en schoon uitgezien. De rijbaan op het Nieuwe Plein, waar het carrousel in tegenwoordigheid van Hare Majesteiten de Koningin en de Koningin-Regentes zou worden gereden, was volgens de ontwerpen van den heer Van Es uit- en inwendig in een 'Ruhmeshalle' herschapen.

Nog herinneren zich dankbaar de overlevenden van een honderdtal gasten het collation, na afloop der schitterende wapenschouwing, in de weelderig versierde groote zaal van het hotel 'de Zon'.

De opdracht daarna van den korps-commandant aan kapitein Van Es om de herdenking van het eeuwfeest tegen vergetelheid te waarborgen, gaf geboorte aan zijn 'Gedenkboek'; de 'genesis' van een geheel nieuwe korpsgeschiedenis.

De Schrijver verwierf voor zijn plan, - onder den bescheiden titel eener beschrijving van 'Het Historisch Museum'¹ - den steun van oud-kameraden, van de krijgsgeschiedkundige afdeling van den Generalen Staf en van artiesten van naam. Onder laatstgenoemden vooral de kunstschilder J. Hoyneck van Papendrecht - onze gevierde Nederlandsche Detaille! -, de kapitein Staring, de genre-schilders Colenbrander en Krabbé, desierkunstenaar Roskam en de wapenteekenaar Van der Waals, die door aquarellen en teekeningen de verluchting, de smaakvolle boekversieringen en de rijke banden hebben verzorgd. Maar hoe goed ook, ware hun steun, zonder de onmisbare medewerking van den Schrijver zelf, ontoereikend gebleven. Men moest een artiest zijn als de heer Van Es, die teekenstift en penseel niet minder gelukkig hanteerde dan de pen, om een zoo kunstrijk werk samen te stellen als hij bedoelde; een werk van tien deelen druks met 1000 platen en illustratiën!

De Schrijver wijdde de eerste bladzijde aan zijne roemruchtige voorgangers, door de symboliek van een doorbrekende gouden zon, welke een spinneweb tusschen een krans van eikenbladeren

1 'Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie' - van 1898-1905.

wegvaagt. Iets verder, een veelzeggende versiering van den heer Roskam, voorstellende een nog gesloten archief: onder de nog ledige kastjes, met opschriften als 'Aanstellingen', 'Ridderorden', 'Manuscripten' e.a., hangen de sleutels.

De beide eerste deelen van 'Het Historisch Museum' beschrijven de oprichting en het optreden van de Staatsche Rijdende Artillerie in 1793 in het noorden van Frankrijk en in Vlaanderen tegen de Franschen, den veldtocht van 1794 aan de Sambre, waar de Nederlandsche Rijers bij Fleurus hun eerste lauweren hebben geogost; voorts, de verdediging van het vaderland in 1794 en '95 tegen Pichegru.

Deze en alle volgende deelen bevatten de genealogie met portretten der daarbij betrokken vorsten en officieren, teekeningen en aquarellen van gevechten, en illustratiën door den Schrijver zelf. Nergens zagen wij sierlijker beginletters, fraaiere 'friesen', 'en têtes', stokken, 'culs de lampe', rijker getaste bloemen en symbolen betrekkelijk de behandelde onderwerpen, dan in het onderwerpelijke geschrift.

In 1795 herdoopt tot 'Bataafsche-', in 1806 tot 'Koninklijk Hollandsche Rijdende Artillerie', op 18 Augustus 1810 ingelijfd bij het Fransch Keizerlijke leger en op 9 Januari 1814 door den Souvereinen Vorst tot een zelfstandig regiment hersteld, heeft de Nederlandsche Rijdende Artillerie haar naam verbonden aan de belangrijkste gebeurtenissen der coalitie-oorlogen van 1792 tot 1814 en internationale vermaardheid verworven: niet minder dan de Ziethen-huzaren van Frederik den groote, dan de Oude Garde gedurende het eerste Fransche Keizerrijk.

Aan de geschiedschrijvers Thiers, Charras, Victor Hugo, Houssaye e.a., ontleende Van Es de door hen toegebrachte hulde omtrent de leiding der krijgsverrichtingen door de bondgenooten in 1815 in de Zuidelijke Nederlanden, bijzonder aan den Prins van Oranje, de generaals baron de Constant Rebecque en graaf de Perponcher Sednitzky, die *niet overeenkomstig* maar *in strijd met* de bevelen van lord Wellington den Viersprong bij Quatre-Bras vastgehouden, en den aanval van maarschalk Ney aldaar afgeslagen hebben - het voorspel der overwinning bij Waterloo, welke in den laten namiddag van 18 Juni door de Nederlandsche divisie Chassé tegenover de 'Moyenne Garde' is beslist. In plaats van de, door hun karakter en gebrek aan krijgsgeschiedkundige kennis veelal dorre stijl van andere historici, schrijft Van Es onderhoudend, vaak spannend, zich aanrijgende bij den ernst van het onderwerp, dat als van zelf tot uitingen van geestdriftige vaderlandsliefde leidt. Toch heeft hij nooit gestreefd naar den teclaparel van de musen: zijn doel was waarheid, zijn techniek zonder pretentie.

Bij bespreking der Koloniën looft de Schrijver den oud-Rijer A.R.W. Gey, een der helden van Quatre-Bras, die vijf jaren later naar Indië werd overgeplaatst, in Mei 1821 deel nam aan

de expeditie onder het opperbevel van den luitenant-generaal H.M. baron de Kock in het Palembangsche en zich aldaar op nieuw onderscheidde.

Het tijdvak 1852 tot 1903 bood bij de bespreking van zuiver technische onderwerpen tevens gelegenheid tot vermelding van bijzonderheden betreffende hooggeplaatste oud-Rijers en Rijers en hun invloed op het korps. Daartoe behooren de mobilisatie van het leger bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog in 1870; de dood van Z.M. Koning Willem III in 1890 en de gezegende jaren van H.M. Koningin Emma's regentschap; de Eerste Vredes-conferentie, als gevolg waarvan het internationaal bureau van het Hof van Arbitrage te 's Gravenhage is tot stand gekomen; de Zuid-Afrikaansche oorlog; de onderwerping van den sultan van Atjeh door den luitenant-generaal van Heutsz; de uitreiking in September 1893 van nieuwe vaandels en standaarden aan de Infanterie en de Cavalerie, en de bij Koninklijk Besluit van 7 Augustus 1896 N°s 43 en 44 aan het Korps Rijdende-, het 1ste-, het 2de- en het 3de regiment Vesting-Artillerie toegewezen eereblijken. Ten slotte de aanvaarding der regeering door H.M. Koningin Wilhelmina op 6 September 1898, HoogstDerzelvehuwelijck op 7 Februari 1901 en alle plechtigheden te dier gelegenheden.

'Ommes musei thesauros vidimus' besloot de heer Van Es zijn arbeid met de vraag 'in hoeverre de laatste krijgsgeschiedenis invloed zal uitoefenen op het voortbestaan der Rijdende Artillerie?'. Zonder woordenstrijd gaf hij kort en bondig zijn oordeel omtrent de *onmisbaarheid* van het wapen.

'Wanneer de taak van de diplomatie is geëindigd', zoo sprak hij, 'dan vangt die van het leger aan: in de eerste plaats van de cavalerie met wielrijders, ondersteund door rijdende artillerie, tot ophelderingsdienst, afbreuk en misleiding van de tegenpartij. De officiers-patrouilles zijn de oogen van den opperbevelhebber om vaste richting te geven aan zijne handelingen. Tegenover de gevaren, waaraan de op verren afstand vooruitgeschoven cavalerie door gering verdedigingsvermogen blootstaat, behoeft ze de hulp van artillerie als gevechtskracht.

'Veld-artillerie kan daarin bij langen duur niet voorzien, wegens haar mindere beweegbaarheid, minder arbeids- en verdedigingsvermogen met een geringer aantal goed geoefende paarden dan de rijdende artillerie. Bij gelijke zware verliezen van paarden en bedienings-manschappen per stuk door Veld- en Rijdende Artillerie, is een veldbatterij buiten gevecht terwijl een rijdende batterij ook dan nog marsch- en manoeuvreervvaardig blijft.

'Om die redenen vormt de Rijdende-Artillerie een afzonderlijk, als zoodanig *onontbeerlijk wapen*: 'huzaren met kanonnen', welke alleen door een eigen opleiding kunnen worden bekwaamd'. Indeeling bij, opleiding en oefening als bij de veld-artillerie, vergeleek de heer Van Es bij den dood-gemartelden leeuw in den fabel. Voor 'huzaren met kanonnen' past de huzaren-uniform.

'De geel gestikte blauwe dolman is het symbool van het eerste schot in den strijd voor 's lands verdediging'.

Volkomen vertrouwend op de ten jare 1878 in de brochure 'Ajax' aangevoerde en door geen enkelen deskundige weersproken redenen tot betoog van het voortbestaan van het Korps Rijdende Artillerie, antwoordde hij ter zake rustig: 'Bon sang ne peut mentir'.

Al mogen de steeds voortschrijdende techniek en de grootsche ontwikkeling van het vliegwezen strekken tot meerdere beveiliging van elk opereerend leger, blijven niettemin, volgens de lessen van den oorlog, cavalerie en wielrijders, gesteund door rijdende artillerie, *onmisbaar* tot rechtstreeksche verkenning van de tegenpartij.

Het derde opus van den kolonel Van Es handelt over 'sport', het onvertaalbare tooverwoord onzer dagen, meer bijzonder over de 'Hippische sport'¹, teneinde de bereden wapens op hun speciaal terrein tot ontwikkeling van kracht, bevordering der gezondheid, waakzaamheid en verweer tegen vreemd geweld op te wekken. De beide aan de 'Hippische Sport' gewijde deelen overtreffen de besproken korpsgeschiedenis nog door smaakvolle illustratiën en kostbare uitvoering - inderdaad een meesterstuk!

Merkwaardig, vooral om den inhoud! Reeds in het laatste deel van het 'Historisch Museum' gaf de kolonel Van Es een overzicht omtrent het aandeel zijner kameraden gedurende het tijdvak 1881- 1903 aan het jacht- en afstands-rijden, de 'concours hippiques, gymkhana-races' en wedrennen.

Van hoogerhand gemachtigd tot raadpleging van niet-uitgegeven bescheiden, reproductie van aquarellen, portretten en andere voorwerpen uit het Koninklijk Huisarchief en Museum; ook door nasporingen in het buitenland, zag de onvermoeide oud-Rijer zich in staat gesteld omtrent de ontwikkeling van de hippische sport en de valkerij een ten onzent geheel onbekend beeld te geven.

Bijzonder geldt zulks de 'Valkerij'. Hij volgde daarbij de werken van Schlegel en Verster van Wulverhorst, doch met aanzienlijke uitbreiding en rijke versiering. Na uitvoerige behandeling van de valkerij in Azië en elders in Europa passeeren onze Oranje-vorsten opvolgend de revue als jagers en 'sportsmen'. Prins Willem I, opperhoutvester van Holland, Prins Maurits die met 'renovatie van het plaacet van 1460 op het Bosch van den Haghe herten uit Engeland liet aanvoeren om dat weer te populereen'; stadhouders Willem de Derde, Engeland's grootste koning, en de beide laatste erfstadhouders. Bij hervatting van het vluchtbedrijf op het Loo gedurende de jaren 1840-'48 geeft

1 'De Hippische sport en het Korps Rijdende Artillerie' - verschenen in 1913.

hij tevens een volledige levensbeschrijving van prins Alexander der Nederlanden: 'homme de cheval' en 'sportsman' bij uitnemendheid, voorzitter van de 'Royal Loo Hawking Club' en van het ren-comité op het Loo. Met gloed verhaalt de heer Van Es 's prinsen streven als inspecteur van het wapen der cavalerie, als valkenier en als overwinnaar op buitenlandsche renbanen: tót de Schrijver, als vroeger Dumas in de 'Dame aux Camélias', het hart van den lezer doet trillen bij de eerste verschijnselen van 's prinsen verwoeste gezondheid. Martelaar van willen en werken, slachtoffer van overdrijving, zien wij den jongen vorst op het eiland Madeira ver van ouders en verwanten bezwijken.

De 'Hippische Sport' geeft een volledig overzicht van alle door onze rijdende artillerie-officieren behaalde overwinningen op afstandsritten, wedrennen e.d.g. Een gelukkige toepassing maakten de gezamenlijke rijdende batterijen van 23-25 Juli 1907 door een volkomen geslaagde 'raid' langs den Gelderschen IJssel: een geforceerde marsch- en schietoefening, waarbij manschappen en paarden zonder letsel 33 uren achteréén in het gareel bleven.

Meermalen ontmoeten wij den Schrijver ook op de lachende groene 'turf', waar hij van raad dient tot bevordering van de paardenfokkerij, meer bijzonder om de daaraan naar zijne - ook onze - meening minder juiste opvatting der in 1911 afgekondigde zedelijkheidsdienst toegebrachte mokerslagen, voortaan af te wenden. Bovendien, teekeningen en een volledige geschiedenis der vroegere 'Stoeterij van Borculo', stamlijsten en platen van de meest bekende renpaarden uit het Engelsche- en het Fransche 'studbook' e.d.g.

De Schrijver verhoogde de waarde zijner beschrijving van jagers en jachtbedrijven door hetgeen hij wrochtte op heraldisch- en zegelkundig gebied, in Schotland en Britsch Indië nagespoorde teekeningen van vreemde kleeding en wapens, o.a. de Schotsche 'claymore' (degen), de 'dirk' (dolk), 'knife and fork' (mes en vork), de sjerp met 'badje' (gesp) en de 'kilt' (geruite rokje).

Een zoo kostbaar uitgevoerd werk als 'De Hippische Sport', bestaat nergens in den vreemde, en zal meest waarschijnlijk zoo min dáár als hier te lande, ooit weêr verschijnen.

Kolonel Van Es heeft al zijn liefde voor het korps, hetwelk zijn naam boekte, al zijn kennis, al zijn talent als schrijver en kunstenaar in zijn kostbare geschriften uitgestort.

C.W.A. baron VAN HAERSOLTE VAN DEN DOORN. F. DE BAS.

16 Juni 1921.

Arnhem en 's Gravenhage.

Door den kolonel N.J.A.P.H. van Es uitgegeven werken.

1e. Gedenkboek betreffende het Eeuwfeest van het Korps Rijdende Artillerie, 20-23 April 1893 - verschenen in 1893.

2e. Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie, - verschenen van 1898 tot 1905.

Eerste Deel. 1793-1795. De twee Brigades Rijdende Artillerie onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden; hierbij afzonderlijk -

De verdediging van het vaderland, 1794 en 1795.

Tweede Deel. 1795-1806. De Rijdende Artillerie der Bataafsche Republiek; hierbij afzonderlijk -

De veldtocht in Noord Holland, 1799.

Derde Deel. 1806-1810. De samenstelling van de Hollandsche Rijdende Artillerie; hierbij afzonderlijk -

De Resolutiën van Koning Lodewijk Napoleon betreffende het wapen der Rijdende Artillerie.

Vierde Deel. 1810-1814. De Hollandsche Rijdende Artillerie in het Keizerlijke Fransche Leger; hierbij afzonderlijk -

De Rijdende Artillerie bij den veldtocht in Rusland, 1812.

Vijfde Deel. V 1. 1814-1815. De Nederlandsche Rijdende Artillerie; hierbij afzonderlijk -

De verrichtingen der Rijdende Artillerie in 1815 (Quatre-Bras en Waterloo).

Zesde Deel. V 2 A. 1815-1830. De Belgische onlusten. De September-dagen in Brussel.

Zevende Deel. V 2 B. 1831. De Tiendaagsche veldtocht.

Achtste Deel. V 3 A. 1831-1852. Geschiedkundig overzicht; hierbij afzonderlijk

-

De Rijdende Artillerie in de kantonnementen van 1831-1839.

Negende Deel. V 3 B. 1852-1881. De Rijdende Artillerie in Leiden, Arnhem en Amersfoort; hierbij afzonderlijk -

De Rijdende Artillerie in het garnizoen te Leiden, 1852-1861.

Tiende Deel. V 3 C. 1881-1903. Geschiedenis, organisatie, oefeningen.

3e. De Hippische Sporten het Korps Rijdende Artillerie - verschenen in 1913.

Eerste gedeelte. Levensbeschrijving van Z.K.H. Prins Alexander der Nederlanden, 21 Juli 1818-20 Februari 1848.

De Valkerij- ook afzonderlijk.

Tweede gedeelte. De Hippische Sport in Engeland, Frankrijk, Duitschland, België en Nederland van 1793 tot heden.

Alle werken zijn uitgegeven te Arnhem door de HH. Coers en Roest & G.J. Thieme 1893-1913, doch niet in den handel verkrijgbaar.

Levensbericht van Ch. Enschedé.

De levensbeschrijver van Charles Enschedé ziet zich van zelf tot beperking genoopt; zoowel de familie als het bedrijf der Enschedé's hebben herhaaldelijk geschiedschrijvers gevonden, naar wie we slechts behoeven te verwijzen. Op 19 Juni 1903, bij gelegenheid van de viering van het 200-jarig bestaan van het bedrijf hield Charles' broeder Mr. Joh. Enschedé daarover eene voordracht die in druk verspreid is; en het Geslachtsregister, omstreeks 1875 samengesteld door Mr. A.J. Enschedé, is in 1914 tot 1 Januari van dat jaar bijgewerkt en afgedrukt door de zorg van Charles zelven. In het levensbericht van Mr. A.J. Enschedé (1898) deelde Ch. M. Dozy het een en ander mede over de familie.

In het Geslachtsregister zien we dat Charles geboren is te Haarlem op 23 Maart 1855, dat hij de tweede zoon was van Mr. Johannes Enschedé en van Mathilda Amelie Lambert, die enkele maanden na zijn geboorte stierf. Zijn vader hertrouwde te Amsterdam 11 November 1858 met Henriette Jacqueline Robertine Mirandolle; uit dit huwelijk is één zoon in leven, Jan Willem Enschedé, geboren in 1865, bekend door onderzoekingen en geschriften op velerlei gebied. Ook over zijn overleden broeder heeft hij herhaaldelijk iets geschreven, waarvan bij de samenstelling van dit levensbericht een dankbaar gebruik is gemaakt.

Charles bezocht als kind de bekende school van Prinsen te Haarlem; daarna de Hoogere burgerschool, maar daar ging het niet vlot, zooals zoo vaak met jongens die van de middelmaat afwijken. Zijn vader zond hem toen naar het Instituut Noorthey te Voorschoten (1868), en hij heeft zijn heele verdere leven de daar genoten opleiding dankbaar herdacht. Hij heeft er de vorming en geestesbeschaving gekregen, de wellevenskunst die ieder behoeft, en die vooral waarde heeft voor iemand in een werkkring als die later de zijne werd.

Uitzicht om eene plaats te krijgen in de firma Joh. Enschedé

en zonen was er toen niet voor hem. Zijn vader, een van de jongste vennoten, voornamelijk met de zorg voor de courant belast, was in 1869 door een oogziekte overvallen en geheel blind geworden, zoodat hij aan de dagelijksche werkzaamheden in het bedrijf geen deel meer kon nemen. Bij uittreden of overlijden was zijn oudste zoon Johannes zijn aangewezen opvolger.

Charles ging, voorloopig zonder verder reikende plannen, te Leiden in de rechten studeeren (1874) en haastte zich daarmee volstrekt niet. Toen zijn vader overleed (1878) en zijn broeder als firmant in de zaak trad, was hij nog student. En hij was het nog, toen hij op 1 Juni 1882 te Utrecht in het huwelijk trad met mej. Wilhelmina de Wit, wier broeder William hij vroeger op Noorthey had gekend.

Kort daarop opende zich een nieuw uitzicht voor hem; Mr. Jan Justus Enschedé, voorzitter van de rechtbank te Haarlem, een der besturende vennoten van de firma Joh. Enschedé en zonen, was reeds op hoogen leeftijd - hij was geboren in 1806 - en had zijne zonen vóór zich zien heengaan. Men moest er dus op bedacht zijn, hem eventueel in het bestuur der firma te vervangen. Met het oog hierop vestigde Mr. A.J. Enschedé, de Haarlemsche archivaris, die Charles van nabij kende, en liefhebberij voor historie en oudheden bij hem had weten te wekken, de aandacht op hem, en zoo opende zich voor hem een toekomst, waaraan hij tevoren niet had kunnen denken. Om spoedig zijne studie te voltooien liet hij het plan van een omvattend onderzoek over het gildewezen varen, en promoveerde op 17 Maart 1883 op eene dissertatie over het karakter van de huur. Het boekje heeft dit eigenaardige, dat daarin enkele aangehaalde teksten met een oude drukletter zijn gezet.

In 1887 overleed Mr. J.J. Enschedé en nam Charles de plaats van beheerend mede-vennoot in. Hij werd meer in het bijzonder belast met de zorg der afdeeling lettergieterij, later ook der zincografie en houtgraveerinrichting. Het ligt niet op onzen weg, te trachten een schets te geven van zijn besturende werkzaamheid. Van de kracht waarmee het werk is aangevat ligt een sprekend getuigenis vóór ons in de letterproef in eenige zware groot-quarto deelen, in 1889 en volgende jaren verschenen. Maar het feit dat een man van zijn aanleg de verzameling van het oudere materiaal van de firma onder zijn beheer kreeg, heeft veel verder reikende gevolgen gehad. Door het eigene technisch-historische inzicht van de voorgangers was daar het materiaal bewaard van de opeenvolgende geslachten van lettergieters van vier eeuwen; het vormt in het huis een belangrijk museum. De voortgaande bestudeering hiervan opende alras voor Charles op menig punt een nieuw inzicht in de geschiedenis van de Nederlandsche drukletter.

Reeds in het 'Gedenkschrift der lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen' van 1893 gaf hij een overzicht van het oude materiaal; daarna kwam hij met speciale studies voor den dag. Vooral drie

vragen zijn door hem in historische studies naar voren gebracht, die van de uitvinding der boekdrukkunst, die van de oude Nederlandsch-gotische drukletter van Hendrik Lettersnider, en die van de Elsevierletter.

Het laatste onderwerp heeft hij eerst behandeld (*Nieuwsbl. v.d. boekh.* 1896); hij moest daarbij opkomen tegen de ophemeling van de Leidsche Elseviers door Willems. Hij betoogde, en wist het ook te bewijzen, dat de beroemde en zoo hoog geprezen Elsevier-letter niet speciaal voor de firma gegraveerd was door Christoffel van Dijck, maar dat zij haar lettervoorraad kocht van de goede, destijds bestaande lettergieterijen, dat hare letter meest afkomstig is van de Luther-gieterij te Frankfort. Veel indruk maakte zijn betoog, naar het scheen, niet; dit nieuwe inzicht dat zoo rechtstreeks tegen de gewone meening inging, pakte niet dadelijk. Het jongere geslacht echter, dat minder volgzzaam is in overdreven ophemeling van een beroemden naam, zal wel vatbaarder zijn voor zijn zaakkundige betoog.

Min of meer evenzoo staat het met zijn tweede en nog belangrijker studie over de uitvinding der drukkunst, zijn 'Technisch onderzoek'. Hier was het een nog veel sterker dogma, waartegen hij opkwam, het nationale Deutsche geloof aan Gutenberg als den eenigen uitvinder van de boekdrukkunst. In 1400 - zoo nam men aan - kon Gutenberg geboren zijn, dus was er alle aanleiding om in 1900 zijn 5de eeuwfeest te vieren. En dat hebben de Duitschers op schitterende wijze gedaan. Bij gelegenheid van het feest werd een Festschrift uitgegeven, waaraan de geleerdste en ijverigste bibliografen en archivariissen hadden meegewerkt, en waarin alles wat de uitvinding betreft, uitvoerig werd uiteengezet. Enschedé vond, bij alle waardeering voor het geleverde, dat er toch iets ontbrak, en wel het bewijs dat Gutenberg werkelijk de uitvinder van de drukkunst is geweest. Voor de schrijvers en voor allen die met hen dit feit van te voren al als vaststaande beschouwen, bestaat dit gebrek natuurlijk niet.

Maar ik wil even den onderzoeker zelf het woord geven. Zijn betoog laat zich heel aangenaam lezen; men voelt aldoor, dat niet slechts een beschaafd man aan het woord is, die vol belangstelling is voor zijn onderwerp, maar ook iemand met een aangeboren historisch-critischen zin. Hij zelf placht aanmerkingen op zijn betoog wel te beantwoorden met de opmerking dat hij technicus en geen historicus was, en van andere zijde werd hem datzelfde wel eens als verwijt toegevoegd. Zijn verdienste is echter juist dat hij beide qualiteiten vereenigde. Dat hij daarbij eens een keer door een geleerd archivaris op een onjuiste interpretatie van een archiefstuk betrappt werd, is waar - maar omgekeerd weet hij de heeren ook heel aardig op hun plaats te zetten. Zie hier eene passage, waarin hij den indruk beschrijft dien het gedenkschrift bij lezing op hem gemaakt heeft.

‘Uit alle hoofdstukken spreekt een geloof in het uitvinderschap van den beroemden Mainzer boekdrukker, dat in de ten dienste staande bescheiden meer doet lezen dan er werkelijk in staat. Wanneer men eene akte vindt, inhoudende eene verklaring, dat Gutenberg geld opneemt, dan heeft hij dat natuurlijk noodig voor zijn drukkerij, waarmede hij dan nog niet geheel gereed is, en gaarne ziet men daarin tevens een aanwijzing, dat hij van dat bedrijf de uitvinder is. Als Gutenberg daarentegen geld uitleent of van een hem toekomende rente afziet, dan heet het, dat hij met zijn uitvinding profijt heeft. Neemt de Aartsbisschop van Mainz hem op onder zijne hovelingen wegens zijne verdiensten aan het klooster bewezen, dan kan het niet anders of die verdiensten moeten in algemeenen zin worden opgevat en de hooge geestelijke heeft de bedoeling gehad hem te eeren als uitvinder van de boekdrukkunst. En als in het overlijdensregister van het St. Victor-klooster te Mainz de naam van Gutenberg met wat vette letter geschreven is dan wil men daaraan een bijzondere waarde hechten, immers men herkent daarin een huldebetuiging aan een kloosterbroeder, beroemd om .... zijne uitvinding van de boekdrukkunst, en de kloosterlingen van St. Victor, die geruimen tijd met Gutenberg hadden samengewoond, konden dat weten. Zoo maakt men een geschiedenis heerlijk om te lezen en overtuigend voor den oppervlakkigen lezer’.

Gaat Enschedé dan na, welke van al de in 't strijdperk gebrachte documenten iets voor de uitvinding van Gutenberg bewijzen, dan kunnen er slechts enkele in aanmerking komen. Vooreerst de stukken van het Straatsburgsche proces van 1439, tegen Gutenberg ingesteld door de broeders van den overleden Andreas Dritzehn, waarin sprake is van een geheime kunst, waarbij een pers te pas kwam, vormen en lood, waarbij geld verdiend werd met ‘das zu dem trucken gehöret’. Heel natuurlijk denkt men hierbij aan de boekdrukkunst, die dan echter veel eerder te Straatsburg dan te Mainz zou uitgeoefend zijn. Enschedé toont aan dat men hier een heel ander inzicht krijgt als men zich er rekenschap van geeft, dat het ‘drukken’ op zichzelf geen nieuwe uitvinding zou geweest zijn, dat de wezenlijke uitvinding van de boekdrukkunst ligt in de vondst van het lettergieten, en dat daaraan bij alles wat in dit proces behandeld wordt, onmogelijk kan gedacht worden. Van de geheime kunst zegt hij: ‘Laten wij het maar erkennen, Gutenberg heeft wil van zijn werk gehad; ze is ons op dit oogenblik nog zoo geheim, als zij dat was op het oogenblik van het overlijden van Andreas Dritzehn’.

Daarna behandelt hij de verhouding tusschen Fust, Gutenberg en Schöffer, die we kennen uit de akte van 1455. Hij toont aan, dat eerst Schöffer door het maken van stalen stempels waarmee matrijzen in koper konden geslagen worden, de drukkunst tot volmaking heeft gebracht, dat Gutenbergs drukwerk met letters uit looden matrijzen gemaakt, daarentegen uit den aard zelf

onvolmaakt moest zijn, en alleen met zeer groote letter een eenigszins bevredigend resultaat kon geven.

Deze minder volmaakte vinding heeft in elk geval de prioriteit, en zoo kon men Gutenberg als den uitvinder beschouwen, als niet een getuigenis uit goede bron ons leerde dat hij bij zijne vinding een ouder voorbeeld navolgde. Dit getuigenis is de bekende passage in de Keulsche kroniek van 1499. Daar wordt op gezag van Ulrich Zell de eer van de uitvinding met nadruk aan Gutenberg gegeven, maar met de toevoeging: 'so is doch die eyrste vurbyldung vonden in Hollant uyss den Donaten, die dae selffst vur der tzijt gedruckt syn. Ind van ind uyss den is genomen dat begynne der vursz kunst, ind is vill meysterlicher ind subtilicher vonden dan die selve manier was, und ye lenger ye mere kunstlicher wurden'.

Met deze woorden wordt aan Gutenberg, hoe veel hij dan aan de kunst moge verbeterd hebben, de prioriteit weer ontnomen. Hoe doen de Gutenbergianen nu met dit getuigenis? 'Er zijn er, die de mededeeling als onzin verwerpen, anderen beweren, dat Ulrich Zell een leugenachtig bericht in de wereld heeft gezonden om aan den goeden naam van Gutenberg afbreuk te doen, weder anderen zeggen, dat Zell een hollandschen Donaat bedoeld heeft die van den houtblok gedrukt was; thans komt het Festschrift met een gloednieuw denkbeeld voor den dag, en houdt het er voor, dat de Donaat gedrukt was van een metalen plaat, waarin de letters in de diepte waren uitgespaard. De meeste Gutenbergianen, misschien wel de verstandigste, gaan de Keulsche kroniek eenvoudig ongemerkt voorbij'.

Met dezen fijnen zet eindig ik de aanhaling, hoe lezenswaard ook het verdere betoog, waarin al die gezochte verklaringen weerlegd worden, moge zijn. De schrijver gaat daarna over tot het primitieve 'abecedarium', in 1751 door Johannes Enschedé gevonden, en herkend als een Hollandsche druk uit de vroegste periode, waarbij zich een in 1844 gevonden Donaat aansluit. Dit abecedarium wordt door Charles Enschedé op het voetspoor van zijn voorvader beschouwd als allereerste proef van eene oorspronkelijk Hollandsche vinding, die zeer goed als voorbeeld kan gediend hebben aan een vindingrijk navolger als Gutenberg. En op dit punt heeft hij enkele jaren later, aangemoedigd door eene bespreking van zijn werk door Brugmans, het onderwerp op nieuw aangevat, om aan te toonen, dat deze oudste Hollandsche drukken in verband moeten worden gebracht met de Haarlemsche Coster-overlevering en met de zoogenaamde 'Costeriana', eene reeks reeds meer ontwikkelde Hollandsche drukken, die in haar geheel wijst op het bestaan van een oud bedrijf, dat eenige jaren lang practisch is uitgeoefend, en dat niet gebaseerd was op Gutenbergs inventie, maar op eene Hollandsche vinding. De beide studies wekten krachtige tegenspraak en kritiek; de auteur weerlegt vaak met succes de Gutenbergianen die hem bestrijden,

hij moet een ander maal ongelijk bekennen als de archivaris R. Fruin hem op een fout wijst, maar zeker heeft zijn betoog waarin aan de techniek terecht een ruime plaats is ingeruimd, hoewel de geloovige Gutenbergianen er niet door bekeerd zullen worden, wel degelijk nieuw licht geworpen op de vraag naar de uitvinding.

We zouden deze beide studies als het voornaamste monument van Ch. Enschedé op historisch gebied mogen beschouwen, als niet eenige jaren later (1908) zijn groote prachtwerk over de Nederlandsche drukletter verschenen was.

Dit werk, getiteld 'Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle' is eene samenvatting van wat het bij de firma Enschedé bewaarde materiaal den aandachtigen beschouwer leert. Het is tegelijk eene historische studie en een letterproef van het huis Enschedé. De schrijver zegt zelf in de voorrede, dat zijn werk uit den aard der zaak onvolmaakt moet zijn, en omdat het een nieuw onderwerp historisch behandelt, en omdat het materiaal onvolledig is, en hij den tijd en de gelegenheid niet heeft voor een geheel volledige studie op dit gebied. Toch is hij overtuigd een nuttig werk te leveren, en ieder die in onze drukkunst belang stelt, zal dit ten volle met hem eens zijn.

De inleiding handelt weer over de werkzaamheid van het huis Enschedé, en over de daar bewaarde verzamelingen van drukmateriaal. De tekst zelf behandelt de drukletter van den vroegsten oorsprong af. Na eenvoudige vermelding van den houtsneedruk volgt een uitvoerige bespreking van het primitieve abecedarium, dat nu geen eigendom van de firma meer is, maar in het Stedelijk Museum te Haarlem bewaard wordt. Van het merkwaardige boekje wordt daarbij een voortreffelijke afbeelding in autotypie gegeven.

Zou men nu echter verwachten, dat eene historische reeks van de bekende costeriana, weder met goede afbeeldingen, zou volgen, dan vindt men zich teleurgesteld. De auteur gaat dit onderwerp voorbij, en slaat ook de geheele incunabelperiode over. Hij neemt de geschiedenis daar weer op, waar de collectie-Enschedé begint, met de letter van Henric Littersnider. We vinden in 't licht gesteld, hoe met dezen de lettergieterij een eigen beroep wordt, en hoe de door hem geleverde letter door een aantal drukkerijen werd gebruikt. We zien ook een groot aantal teksten met die letter gedrukt; het zijn echter geene facsimiles van oude drukken die gegeven worden, maar afdrukken van de letter door de firma Enschedé uit de bewaarde matrijzen vervaardigd.

Zoo wordt de historische studie meteen een letterproef van de firma. Na de gewone letter komt een stel kapitaaltjes, en daarna een grootere Gothische letter, beide iets jonger dan de gewone letter, maar toch in tal van oude boeken met deze gebruikt.

Van de 16e eeuw krijgen we dan groote kapitalen van Cornelis

Henricx Lettersnider, en de fraaie civilité-letter van Ameet Tavernier, van de 17e de Arabische en de Syrische letter van Erpenius, later gebruikt door Elsevier, en zoo gaan we door de 18e en tot in de 19e eeuw: behalve drukletters ook houtsneeornamenten en muziekdruk in rijke verscheidenheid.

Dit boek heeft in zeer ruimen kring indruk gemaakt. De uitwerking deed zich vooral gevoelen voor de firma Enschedé zelve. 'Veertig jaar geleden verkreeg de firma wel eens een buitenlandsche drukorder; sedert de verschijning van de 'Fonderies' is dat in bijzondere mate toegenomen: uit alle cultuurlanden worden opdrachten verstrekt op drukwerk. De firma was terecht reeds te goeder naam en faam bekend in binnen- en buitenland. Door den onvermoeiden, onverpoosden arbeid van Ch. Enschedé, gestadig meer dan dertig jaar aansturende op één doel, een doel waarvan hij de overgrootste cultureele en industriele beteekenis wist, is hij er in geslaagd de internationale beteekenis van Joh. Enschedé en Zonen te doen groeien en gedijen'.

Naast dit practisch-commercieele belang heeft het fraaie standaardwerk echter stellig ook grootste beteekenis voor de wetenschappelijke bestudeering van het oude Nederlandsche drukwerk. Het geeft aan hen die zich nu en later aan die studie wijden de dringende aanwijzing dat de technische kant van dit onderwerp niet mag worden verwaarloosd. En al kan men den invloed van zulk een werk niet in bijzonderheden aanwijzen, zeker wordt bij de tegenwoordige bestudeering van onze incunabelen en postincunabelen in veel sterkere mate op het technische gelet dan vroeger.

Maar keeren we tot het werk van Ch. Enschedé terug, dan moeten we in verband met zijne 'fonderies de caractères' nog een later boek vermelden, namelijk den jongsten 'Catalogus van de typographische verzameling van Joh. Enschedé en Zonen', van de collectie die met recht als het museum-Enschedé bekend is. Het is een octavo-boek van matige dikte, weer van die zorgvuldige uitvoering, die aan al deze werken eigen is. We zien er weer de laatste vijf eeuwen aan ons voorbijgaan, maar nu niet in samenhangende betoogen maar in een korte beschrijving van elk der tentoongestelde boeken of voorwerpen. Daarbij wordt steeds naar den tekst en afbeeldingen van de 'Fonderies' verwezen. Opmerkenswaardig is nu echter dat bij elke eeuw op de oude boeken eenige latere, zelfs verscheidene splinternieuwe, volgen: nl. 'latere drukken door Joh. Enschedé en Zonen' met de oude drukletter vervaardigd. Zoo zien we de letter van Hendrik Lettersnider in eene reeks drukken van 15e-eeuwsche en vroeg-16e-eeuwsche drukkers tot ongeveer 1520; maar veel later heeft de firma Enschedé er het provisioneele tractaat van de Unie van Utrecht mede gedrukt bij de herdenking van de Unie na 200 jaren (1778); in de 19e eeuw ook weer verscheidene herdrukken van oude stukken, zooals het Keurboek van Haarlem, bewerkt door A.J. Enschedé en C.J. Goussier in 1887; iets later

(1898) de hystorie van de seven wijse mannen, bewerkt door Botermans, waarvan de druk door Charles is verzorgd; en in de 20e eeuw (1912-1914) een aantal drukken in opdracht van buitenlandsche uitgevers. Evenzoo zijn er nieuwe drukken met de 16e-eeuwsche schrijffletter, de zoogenaamde civilité, met de oude Romein-letter, met de letters van Christoffel van Dijck in de 17e en van Fleischman in de 18e eeuw.

De oorlog heeft natuurlijk in deze opgewekte werkzaamheid tijdelijk stilstand gebracht, en misschien juist daardoor gelegenheid gegeven de ordening en beschrijving af te ronden en den catalogus te drukken. Maar Charles rekende zeker op de terugkomst van een beteren tijd, en daarmede van eene herleving van de vraag naar de oude drukletter. Hij bracht nog een werk tot voltooiing, dat aan de liefhebberij daarvoor een nieuwen grondslag kon geven, een proef van de voorhanden hoogduitsche typen van vijf eeuwen. Aan het boek is ongewone zorg besteed; door keus van teksten - waarbij de hoogleeraar J.H. Scholte zijne medewerking verleende - en door verzorgde uitvoering is de letterproef meteen een aantrekkelijk leesboek geworden.

Dit is het laatste werk waarvan Charles de voltooiing heeft beleefd; de voorrede is gedateerd van Januari 1919. Een ander werk, waaraan hij met liefde werkte, het Gedenkboek van den honderdsten gedenkdag van de stichting van Noorthey is eerst na zijn dood verschenen.

Hij was nog in den zomer 1919 in zijn volle kracht, helder van hoofd, opgewekt van geest en werkzaam als weinigen. Hij woonde in een fraai gelegen huis aan Dreef en Hazepaterslaan te Haarlem, met zijn tweede echtgenoot - hij was in 1896 hertrouwd met de zuster van zijne in 1891 overleden vrouw -, en met zijn eenige dochter. Zijn huis was volgens J.W. Enschedé het middelpunt van het geslacht, en wel door de persoonlijke gaven, die den bewoner ook in ruimen kring haast van zelf tot het middelpunt van het gezelschap maakten. Een van zijn meest geliefde ontspanningen was het schaakspel; hij was ijverig lid van de Haarlemsche schaakclub, hij verzorgde geregeld de schaakrubriek in de Haarlemsche courant, schreef op dat gebied ook wel in vaktijdschriften.

In eene bijeenkomst van de schaakclub was het - 25 Augustus 1919 -, dat hij, in eene partij verdiept, op 't onverwachtst overleed. Voor wie hem nog kort te voren opgewekt en wel ontmoet hadden, was het een treffend bericht, bij thuiskomst van een zomeruitstap te vernemen dat hij er niet meer was. Van de algemeene deelneming vindt men getuigenissen in de Haarlemsche Courant (26, 27, 29 Aug.) en elders. Een treffende herdenking gaf zijn broeder in *Op de Hoogte*. In *Het Boek* herdacht ik hem in zijne beteekenis voor de kennis van het boek en zijne geschiedenis in een artikel (1919 blz. 337, zie ook 1920, 119), hier op verzoek tot een levensbericht omgewerkt.

Enkele weken na zijn dood kwam mij een opstel in handen van de hand van Ludwig Sternaux in het Tijdschrift *Der Sammler*, een 'Besuch bei Enschedé,' waarin de intusschen overledene nog levend en levendig geschetst wordt zooals vele bezoekers van verschillenden landaard hem zeker hebben gekend. Na den bezoeker te hebben rondgeleid in zijn museum brengt hij hem tot op het dak, waar men de drukkerij onder zich, de stad om zich ziet, en rechts de Grootte Kerk ziet oprijzen: 'da liegen meine Vorfahren' meinte Dr. Enschedé, sein graues Haar wehte im Winde.

Zoo zal zijn nagedachtenis wel menigen bezoeker in het geheugen liggen. En zeer zeker blijft hij leven in de herinnering van allen die van mooi drukwerk houden, en vooral van hen die tevens, evenals hij, gevoelen dat waardeering van het tegenwoordige van zelf dringt tot onderzoek naar dat wat voorafgegaan is.

C.P. BURGER JR.

Lijst der geschriften van Charles Enschedé.

Het karakter van de 'huur' benevens zijne toepassing in het faillissement. 1883. - Dissertatie.

Letterproef van Joh. Enschedé en Zonen, lettergieterij te Haarlem. Dl. II-IV. gr. 4°. 1889-1897. (Van dl. I Romein- en cursiefschriften verscheen in 1895 een *voorloopige proef* in oblong 4°).

De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen. Gedenkschrift ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan op 9 Maart 1893. Niet in den handel. gr. 4°.

De houtgravure en de zincographie. - (*Handelsbelangen* 24 Aug. 1894 blz. 369).

J. Walter. - *Eigen haard* 1895 blz. 270).

De drukkerij van Johannes Elsevier in 1658. - (*Nieuwsbl. v.d. boekh.* 16, 19 Juni 1896).

De drukkerij van Johannes Elsevier in 1658. - (*Klaasesz' aankondiger* 1899 blz. 37, 73).

Een Nederlandsch boekdrukkerswapen door H.A.M. Roelants Jr. Met naschrift van Ch. Enschedé. - (*Neerlands drukkunst en boekhandel* 1898 blz. 95. Zie ook *Klaasesz' Aankondiger* 1900).

Elsevier-van Dyck. - (*Klaasesz' aankondiger* 1899 blz. 78).

Rapport over de stadsdrukkerij, uitgebracht aan B. en W. der gemeente Amsterdam, f°. 1899.

Letterproeven van de University Press, Oxford, 1693-1794. - (*Nieuwsbl. v.d. boekh.* 1900 blz. 348).

Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst. Haarlem, de erven F. Bohn 1901.

Erwiderung. - (*Centralbl. f. Bibliothekswesen* XVIII 1901 blz. 546; tegen W.L. Schreiber's Erwiderung op blz. 335).

Gutenberg's eerste drukken (*Missale speciale*). - (*Nieuwsbl. v.d. boekh.* 1902 blz. 282).

De oudste Gutenberg-type. - (*ibid.* blz. 351).

Gutenbergs' eerste drukwerk volgens Otto Hupp. - (ibid. blz. 369, 374, 380. Vertaald door Mühlbrecht in *Börsenblatt* 1902, en door Stein in *Le Bibliographe moderne* 1903. - Berichten over het onderwerp nog in het *Nieuwsbl.* blz. 411, 416, 424).

De oudste Gutenberg-type volgens dr. Gottfried Zedler. (*Nieuwsbl. v.d. boekh.* 1902 blz. 504, 510, 516, 523).

Catalogus van voorwerpen betr. hebbende op de geschiedenis van het bedrijf der firma Joh. Enschedé en Zonen, tentoongesteld ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan 1903.

Laurens Janszoon Coster de uitvinder van de boekdrukkunst. Haarlem, de erven Bohn, 1904.

Laurens Jansz. Coster. Antwoord aan Mr. R. Fruin. - *Ned. Spectator* 1904 blz. 181, verg. blz. 64 en 114).

Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas, du XVe au XIXe siècle. f°. 1908.

Specimen des nouveaux caractères de la fonderie et de l'imprimerie de P. Didot, l'ainé. à Paris chez P. Didot, l'ainé, et Jules Didot fils 1819. Réimpression de Joh. Enschedé en Zonen [1908].

Épreuves des caractères de la fonderie de N.P. Gando, graveur et fondeur.

Premier recueil. à Paris, rue des Maçons n° 21. Réimpression de Joh. Enschedé en Zonen [1908].

Catalogue de l' exposition de Joh. Enschedé en Zonen, donnant un aperçu de l' art typographique dans les Pays-Bas depuis le XVe siècle jusque dans nos jours. - (Exposition nationale du livre à Amsterdam 1910).

Die Ungerschen Druckschriften. Schriftgiesserei Joh. Enschedé en Zonen Haarlem. Aug. 1910.

Die 'Niederdeutsch'. - (*Der Zwiebfisch* 1910 blz. 90).

Catalogus der tentoonstelling van boek- en prentkunst binnen Haarlem in vroeger eeuwen 1 Aug.-15 Oct. 1913 in het Frans-Hals-Museum. Door Ch. Enschedé, C.J. Gonnet en J.D. Rutgers v.d. Loeff. Haarlem Joh. Enschedé en Zonen 1913.

Geslachtsregister van de familie Enschedé [door Mr. A.J. Enschedé omstr. 1875.] Bijgewerkt tot 1 Jan. 1914. gr. 4°.

Catalogus van de typografische verzameling van Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem 1916.

Die Hochdeutschen Schriften aus dem 15ten bis zum 19ten Jahrhundert der Schriftgiesserei und Druckerei von Joh. Enschedé en Zonen in Haarlem 1919.

Gedenkboek Noorthey. Uitgeg. bij gelegenheid van den honderdsten gedenkdag van de stichting. Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem 1920.

Voorts gedurende een reeks van jaren de schaakrubriek in de Oprechte Haarlemsche Courant, en wellicht nog bijdragen in schaaktijdschriften.

Levensbericht van Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye, 9 April 1848-20 April 1920.

'Onder het gewichtigste wat van wege onze Maatschappij geschiedt is in mijn oog de uitgaaf van levensberichten harer afgestorvene leden. Met velen behoor ik tot de grage lezers van dien jaarlijkschen bundel'. Zoo ving La Saussaye zijn voordracht aan over 'Het mystieke in onze nieuwste letteren' op de Jaarvergadering van Letterkunde in 1900, en hij heeft het dus stellig wel gewenscht, dat ook het bericht van zijn leven hier zou verschijnen. Om redenen buiten schrijver dezès gelegen komt het evenwel een jaar te laat, en is het feitelijk het derde in de rij, zoodat het wel niet mogelijk is herhalingen te vermijden. Eerst kwam in de 6e afl. van Jaarg. 1920 van Onze Eeuw het In Memoriam van K.H. Roessingh, La Saussaye's opvolger; daarna in 1921 in het Jaarboek der Kon. Akademie van Wetenschappen dat van K. Kuiper. Trouwens de voorzitter van Letterkunde in 1920, J.W. Muller, had den overledene reeds herdacht in zijn toespraak als 'een zeldzaam universeele(n) geest, hoog en breed van opvatting, ruim en scherp van blik, door zijne talrijke geschriften op meer dan één terrein vermaard binnen en buiten onze grenzen, gezaghebbend en invloedrijk in vele, niet alleen wetenschappelijke kringen'.

Het was geen 'veelbewogen' leven, dat op 9 April 1848 aanving en op 20 April 1920 zijn einde vond; het was het leven van een geleerde, die zich nimmer bewoog op maatschappelijk terrein, met staatkundig streven zich niet zelf inliet, en van journalistiek niets weten wilde. Toch was hij allerminst een kamergeleerde, die zich met zijn boeken uit het leven afzonderde; slechts weinigen hebben een zoo uitgebreiden kring van belangstelling als hij had; en al nam hij geen werkdadig aandeel aan sociale en politieke quaesties, zijn oordeel er over was weloverwogen, en werd door velen, die in hem hun leidsman vereerden, ten zeerste gewaardeerd. Menigmaal hebben mannen van de macht en de daad gehandeld na den man van de gedachte, van

het inzicht te hebben geraadpleegd. Waarlijk niet alleen als academisch docent had La Saussaye grooten invloed, en hij wilde ook wel gaarne het verborgen raderwerk zijn, dat de wijzers van het uurwerk deed voortgaan. Het heeft hem vele vrienden, het heeft hem - kan het anders? - ook wel vijanden bezorgd.

Geboren te Leeuwarden uit het huwelijk van Daniël Chantepie de la Saussaye en Maria Anna Carolina Louisa van Schelle stamde hij van réfugiés, en kenmerkte hij zich door die Fransche tournure d'esprit, welke hem in staat stelde tot het beoefenen van het literaire genre der essais, waarvan de Franschen het geheim bezitten, en welke hem belette om ooit tot het onliteraire genre der droogheid te vervallen. Zijn vader, de Waalsche predikant van Leeuwarden en Leiden, de Ned. Hervormde van Rotterdam, in 1874 overleden na kortstondig theologisch professoraat te Groningen, de vader der ethische richting en geharnaste bestrijder van Scholten, had grooten en blijvenden invloed op zijn eenigen zoon en werd steeds met groote vereering door dezen genoemd. Die zoon bezocht het gymnasium te Rotterdam, en studeerde theologie te Utrecht, waar hij zijn studie op 19 April 1871, dus op 23 jarigen leeftijd, besloot met het verdedigen eener dissertatie, getiteld 'methodologische bijdrage tot het onderzoek naar den oorsprong van den godsdienst', een in zekeren zin nieuw onderwerp, uit welks keus bleek, welke richting de jonge geleerde zou inslaan. Zelf heeft hij eens gezegd, dat hij aan de Utrechtsche universiteit meer literator dan theoloog geweest is, en min of meer is hij dit altijd gebleven. Trouwens de apologetische richting der Utrechtsche professoren had hem niet vermogen te winnen, en ook in zijn latere loopbaan heeft hij zich met het 'verdedigen' nimmer opgehouden. Hij heeft zich nooit in geen enkel kasteel, allerminst in dat van 'geopenbaarde waarheden' verschanst om aanvallen op buiten- of binnenwerk af te weren, en was er levendig van overtuigd, dat het christelijk geloof de betooning van zijn levenskracht zich niet mag laten voorschrijven door aanvallen van buiten. Gezien onder de studenten, vond hij onder hen vele vrienden voor het leven; in zijn ouderdom voelde hij zich eenzaam worden, toen de eene tijdgenoot voor en de andere na werd weggenomen, laat mij alleen Gagnebin, Bouvin, E. Barger, Valetton en Schuller tot Peursum noemen; de Haagsche predikant Welter heeft zijn vriend overleefd.

Blijvenden invloed heeft de Utrechtsche hoogleeraar Brill op hem geoefend; hij kon diens Stijlleer prijzen, maar de invloed had in iets anders zijn oorzaak, in de geestelijke atmosfeer, waarin deze literator en historicus ademde, en die zoo nauw verwant was aan de gedachten- en levenswereld van den ouden La Saussaye. Hij vond iets dergelijks terug bij J.H. Gunning, en al kon hij de voorliefde van de drie genoemden voor de oude theosofen als Böhme en Von Baader niet deelen, hij sprak er steeds met eerbied over en voelde het eenigszins als een gemis,

dat zijn nuchterheid hem niet toeliet hier recht te waardeeren. Een verblijf in Tübingen na zijn promotie had dit blijvend gevolg, dat hij steeds met de hoogste achting sprak over Johann Tobias Beck, den strengen bijbelgeloovige, dien hij daar had leeren kennen, en wiens eenzijdige kracht hij zeer hoog schatte. Reeds vroeger had hij een poos in Bonn vertoefd.

Ik noemde boven den naam van Gunning, die in diens Amsterdamschen tijd naast hem arbeidde als kerkelijk hoogleeraar, en wiens opvolger hij in Leiden geworden is. Bij alle verwantschap was tusschen beide mannen groot verschil, vooral in de waardeering van de Kerk. Ik wil niet zeggen, dat La Saussaye anti-kerkelijk was, maar dat de kerk als zoodanig slechts geringe plaats in zijn leven bekleedde, was voor ieder duidelijk. Vraagstukken van kerkelijke organisatie lieten hem volkomen koud, en ofschoon hij bij gelegenheden wel eens met warmte kon gewagen van de beteekenis met name der Hervormde Kerk voor het Nederlandsche volksleven, hij ergerde zich te zeer aan allerlei partij-gekonkel en kleinzielig getwist om niet telkens tot den toon van smalende minachting terug te keeren, zoodat hij ook door zijn vrienden wel eens een enkele maal aan het waarschuwend voorbeeld van Cham moest herinnerd worden, en de straten van Gath en Askelon als een verwijt hem werden voorgehouden. Hij spaarde bij zijn sneers en scherpe 'zetjes' geen enkele richting; zoowel orthodoxen als modernen - het oordeel, wie het meest, is verschillend - moesten het op zijn colleges ontgelden, en met souvereine minachting kon hij zich aan beider getwist onttrekken. Zoo wilde hij zijn tijd dan ook niet besteden - vermorsen, zou hij zelf gezegd hebben - aan het schrijven van brochures, die altijd zoo groote plaats innemen in den kerkelijken strijd; zijn vader had hem hierin een voorbeeld gegeven, dat hem afschrikte, en het voorbeeld, dat Gunning hem gaf, trok hem geenszins aan. Wel heeft hij met den laatste een boekje over 'het ethisch beginsel' in het licht gegeven, maar later is hij niet meer tot het onderwerp teruggekeerd, ofschoon zijn vriend Valeton brochure op brochure over hetzelfde onderwerp uitgaf. Apologetiek en polemiek waren hem gelijkelijk vreemd; later (Voorrede Christelijk Leven) zou hij verklaren ook voor zijn eigen opinies het harnas niet aan te trekken, en gaarne haalde hij het gezegde aan: 'When I have had my say, another may have his'.

La Saussaye heeft als predikant slechts één gemeente gehad, van 1872-1878, het kleine Hemmen in de Betuwe, in de nabijheid van Zetten met zijn Heldring-gestichten. Hij heeft er die zes jaren hard gestudeerd, en den grondslag gelegd van die breede, haast universeele kennis, om welke hij later zoozeer zou bewonderd worden. Met Valeton samen gaf hij er in 1875 de Studiën uit, die tot 1881 bestonden, een tijdschrift, waarin vooral de redacteuren toonden hetgeen zij vermochten. La Saussaye gaf er studiën in over Paulinische theologie - ook later zou hij

steeds het hoog belang der Biblica verdedigen - en ook over Ritschl; de groote Duitsche godgeleerde kende hem den lof toe van de eenige te zijn, die hem inderdaad begrepen had.

Het waren Pascal, Schleiermacher en Vinet, die hem bovenal aantrokken en met wie hij zich verwant gevoelde; met de wijsgeeren bemoeide hij zich zoo goed als niet, en voor zich zelf had hij op dit gebied genoeg aan Lotze. Kennistheoretische vraagstukken liet hij aan anderen over; daartegenover legde hij steeds nadruk op psychologische beschouwing. Geen wonder, dat hij in lateren tijd dan ook levendig belang stelde in de toen opgekomen psychologie der religie; een boek als van James over de Varieties of religious experience trok hem ten zeerste aan, en de theorieën over subliminal consciousness behandelde hij met den grootsten ernst. Wel wilde hij niet zeggen, dat in het onderbewuste het geheim der persoonlijkheid ligt, maar zeker vond hij daarin de grenzen van eigen en anderer kunnen. Voor het dogma had hij slechts matige belangstelling, schoon hij er de waarde van erkende; het wil mij altijd voorkomen, dat Leendertz in zijn Synthese-nummer over Dogma bij de teekening van ondogmatische geesten juist het beeld van La Saussaye voor oogen heeft gehad. Toch bleef Schleiermacher tot het einde zijns levens een zijner meest geliefde schrijvers, en over geen boek gaf hij liever een privatissimum dan over diens Christlicher Glaube, met name over de Prolegomena.

De reeds door mij genoemde Studiën wilden 'alles uitsluitend wat op kerkelijken partij-strijd als zoodanig betrekking heeft en uitgaande van het geloof aan Gods openbaring in Jezus Christus de onafhankelijke wetenschappelijke studie der godgeleerdheid bevorderen'. De beide redacteuren zouden evenwel weldra geroepen worden tot concentratie hunner krachten op het studieveld, dat zij bij voorkeur onderzochten; hetzelfde jaar 1878 riep beiden tot den kathedre; Valetton ging naar Utrecht voor het Oude Testament, La Saussaye naar Amsterdam voor de Geschiedenis der godsdiensten. Samen met den grootmeester Tiele zou hij in ons land dit jonge vak vertegenwoordigen, en wel op zulk een wijze, dat zijn naam er voor goed mede verbonden blijft. Over 'het belang van de studie der godsdiensten voor de kennis van het christendom' hield hij zijn oratie. In 1885 gaf hij zijn Vier Schetsen over Confucius, Lao-tse, Zarathustra en Buddha, in 1887 en 1889 verschenen de twee deelen van zijn Religionsgeschichte, met als inleiding de Phänomenologie van den godsdienst, die als eerste proeve op dit gebied groote verdienste had, maar in de tweede uitgaaf als verouderd en onvolledig is weggelaten. De tweede uitgaaf reeds werd voor een groot deel door anderen bewerkt, maar de naam van den eersten auteur blijft voor goed aan dit standaardwerk verbonden en is juist daardoor overal bekend geworden. Toch sprak de Schrijver over dit boek, dat hem beroemd had gemaakt, als tweede-handswerk; hij had tot de meeste bronnen

slechts door middel van vertalingen toegang kunnen vinden. Maar eerste-handswerk kon hij later leveren (1900) in zijn *Geschiedenis van den godsdienst der Germanen*, twee jaar later in het Engelsch uitgekomen als 3^e deel van Morris Jastrow's *Handbooks on the history of religions*. Toch ligt de blijvende beteekenis van La Saussaye niet in zijn godsdienst-historische studiën; leerlingen trachtte hij op dit gebied geenszins te vormen, en hij is nooit bezweken voor de verzoeking om eigen vak als het voornaamste te willen voorstellen. In Amsterdam had hij ook college te geven over de *Leer van God*; later vatte hij deze zwevende 'Doctrina' op als wijsgeerige inleiding, bespreking van scepticisme, mystiek, monisme, allerlei stelsels; toen schrijver dezes in 1882 dit college volgde, liep het over het Grieksche denken van 100 vóór tot 100 na Christus, een tijdvak, zoowel voor den literator als voor den theoloog van het hoogste belang. Maar in dien Amsterdamschen tijd heeft La Saussaye ook, ik meen, een half jaar wegens de ziekte van zijn ambtgenoot Matthes college in het Hebreeuwsch gegeven; hij was van alle markten thuis, en kon ook later in Leiden bij de examens, als het moest, alle hoogleeraren der faculteit vervangen.

De omgang met collega's in de hoofdstad, vooral ook van de literarische faculteit o.a. in de *Societas Graeca*, heeft hem ongetwijfeld groote voldoening en blijdschap gegeven; als curator van het gymnasium nam hij werkzaam aandeel in de wetenschappelijke vorming der jeugd; en toen, na de aanstelling van de kerkelijke hoogleeraren, het aantal hervormde theologanten voortdurend steeg, kon hij de toekomst hoopvol tegemoet zien. Maar anders werd het, toen de Gemeenteraad besloot¹ de vacature Knappert niet te vervullen en den overgebleven kerkelijken hoogleeraar Muller op wachtgeld te stellen; de hervormde studenten verdwenen, alleen de kweekelingen van Luthersch en Doopsgezind Seminarie bleven over, een klein getal. La Saussaye verlangde er naar Amsterdam te verlaten; hij dacht er zelfs over zich voortaan als privatiseerend geleerde met zijn lievelingsstudiën bezig te houden zonder eenig ambt te bekleeden; hij dacht aan andere ambten, predikant, zendingsleider; *het* ambt kwam, dat ten slotte met zijn diepste wenschen strookte, hem de hoogste bevrediging zou schenken, hem in staat zou stellen al zijne talenten te ontwikkelen, en van den diepstgaanden invloed zou verzekeren: in 1899 werd hij, schoon dan ook niet op aanbeveling der faculteit, naar Leiden geroepen als opvolger van Gunning om den leerstoel te bekleeden in de encyclopaedie, de leer aangaande God en de ethiek. In het laatste vak, dat hij

1 In het Levensbericht van Kuiper bl. 19 wordt gesproken van 'het noodlottig besluit der Synode dat aan de hoofdstad de wetenschappelijke voorbereiding der aanstaande predikanten onttrok'. De Synode der Ned. Herv. Kerk treft hier evenwel geen blaam.

van den beginne als Christelijke ethiek opvatte en doceerde, ligt zoowel zijn blijvende beteekenis als zijn kracht.

In Leiden is het dan ook ongetwijfeld zijn beste tijd geweest. Dat de faculteit een ander begeerd had, heeft hem niet in den weg gestaan; zijn langdurige ervaring op den Amsterdamschen kathedraal had het college-geven hem gemakkelijk gemaakt; en al waren het voor een deel andere vakken, die hij thans te doceeren had, met name de ethiek had altijd binnen den kring van zijn studie gelegen, en juist bij dit vak vond hij de allerbeste gelegenheid om den ganschen omvang zijner kennis en al de scherpzinnigheid en diepte van zijn inzicht te pas te brengen. In de oratie, waarmede hij zijn ambt aanvaardde, over 'de taak der theologie', gaf hij het duidelijk te kennen, dat hij vooral het oog zou hebben op de verklaring van het christelijk leven, waaruit dus volgde, dat de wijsgeerige zedeleer bij hem zeker niet vooraan zou staan; of dit de bedoeling van den wetgever weergaf, is aan twijfel onderhevig, maar niet, dat zijn hoorders dankbaar zijn geweest voor deze opvatting, aan welke de hoogleeraar al de zeventien Leidsche jaren getrouw bleef. De twee deelen van 'Het Christelijk leven' van 1910 en 1912 vormen den neêrslag van het altijd druk - ook door studenten van andere faculteiten, en door enkele jonge predikanten - bezocht college, en verklaren, natuurlijk afgezien van de levendige persoonlijkheid - en dit 'afgezien' houdt heel wat in, den indruk, die op de hoorders gemaakt werd¹. Dit boek, dat weldra in tweeden druk verscheen, heeft niets van een wetenschappelijk handboek; het is zoo ingericht, dat de ontwikkelde leek het van het begin tot het eind genieten kan, en door de wijze, waarop de quaesties behandeld worden, gedwongen wordt zelf na te denken en zijn houding er tegenover te bepalen. Daarin geeft het een trouw beeld van de bedoeling en het levenswerk van den schrijver. Tevergeefs zoekt men naar definities; het was velen een ergernis, dat La Saussaye de dingen gewoonlijk van twee kanten bekeek, zelf geen oplossing gaf, maar die aan zijn hoorders of lezers overliet; hij had er zelf vaak ook geen, en weigerde steeds het leven aan een band te leggen, hetzij dan van een definitie of een oplossing; 'Ihr bringt mir alle die Dinge um', haalde hij gaarne van Rainer Maria Rilke aan, en hij wilde niets ombrengen, maar laten leven en dit leven zich laten uitspreken.

Sprekende (Voorrede 2^e deel) over de rechtmatige eischen, waaraan zijn boek niet voldoet, rekent hij daaronder dan ook niet 'die afgerondheid van begrip, welke men veelal met vastheid van overtuiging verwacht. Mijn critici .... weten niet slechts meer dan ik weet, maar ook dan ik begeer te weten. Ik tracht geen quaesties op te lossen, maar wil mijn lezers helpen om de binnenzijde der quaesties, het leven

1 In 'De Prins' VI, 43 van 20 April 1907 staat een portret van La Saussaye en een foto van zijn college in de Kloostergang.

zelf, te benaderen, waarvan zoowel de verschijnselen als de theorieën slechts de hieroglyphen zijn'. Zoo had het ook reeds geheeten in de Voorrede van het 1e deel: 'Duidelijk zal men speuren, dat ik vrij onverschillig ben voor systematische eenheid, misschien omdat mijn geest weinig architectonisch is aangelegd, doch voor mijn bewustzijn omdat ik het systeem nooit adequaat zie aan het leven'. Maar wat de auteur wèl wilde, sprak hij duidelijk uit in de Voorrede van zijn 2e deel: 'Het zou mij een blijde ervaring zijn indien dit boek medewerkte om vele mannen en vrouwen, vooral jongeren, die het zwaar hebben in den geestelijken strijd onzer dagen, geestelijk te versterken, hun de oogen te openen voor de zware taak en voor de heerlijke blijdschap van het Christelijk leven'.

Reeds hoorden wij het woord 'benaderen'; het was een zijner lievelingstermen, die zoo duidelijk deed gevoelen, wat hij eigenlijk wilde. Had hij een 'quaestie' voor zich, dan begon hij eerst met 'stof afblazen', stof, dat er in den loop der eeuwen en in het strijdgewoel der partijen op gekomen was; dan bleek zij soms tot zoo geringe afmeting gereduceerd, dat er geen quaestie meer overbleef; soms bleek zij wel te bestaan, doch er heel anders uit te zien, dan men zich haar voorgesteld had; en dan werd altijd gevraagd, waar wij ze nu vinden, niet in de boeken der geleerden, maar in het leven, heel dikwijls niet in de theologie, maar in de literatuur.

Van het sollen met begrippen, van de scholastiek met haar algebra, die alles herleidde tot prachtig sluitende syllogismen, wilde La Saussaye evenmin weten als van klinkende partijleuzen en schelkleurige vlaggetjes, die soms geen enkele lading dekten. 'Ik ben tamelijk los van beginsels' verklaart hij, en die hem gekend hebben, kunnen zich voorstellen met welk een sneer die boutade-achtige verklaring gepaard gaat, en hoe hij er op zal laten volgen, dat hij niets moet hebben van die luidruchtige menschen, die zwaaien met beginsels en er alleen naar streven om zelf door die beginselen een goede positie te krijgen. Zoo spreekt hij smalend over het naar voren brengen van 'de objectieve waarheid', van 'geopenbaarde waarheden', en roept ons ernstig toe: 'Il n'y a pas de foi contre la bonne foi'.

Met peuterwerk houdt hij zich niet op, schoon hij de volharding en den ijver van hen, die er mede bezig zijn, waardeert; het opereeren met begrippen komt hem voor 'de puntjes net zoo lang te slijpen, tot zij breken'; van zeuren ook met ethische problemen heeft hij een afkeer, en als practischen levenregel raadt hij aan: 'glissez, glissez mortels et n'appuyez pas!'

Dat zulk een man, zulk een leermeester, den een zou aantrekken, den ander zou afstooten, ligt voor de hand. Daar wordt dan ook door de leerlingen zeer verschillend over den leermeester geoordeeld, en dat staat ook wel eenigermate althans in verband met den leermeester zelf, die niet sine ira et studio leefde, en

sterke voorliefde voor den een en sterken tegenzin tegen den ander had. Maar allen, zonder onderscheid, hadden den indruk, dat La Saussaye verfoeide al wat onecht was, dat hij een ingekankerden afkeer had van alle Strebertum, en dit geeselde met de vlijmendste striemen, en zijn hatelijkste invectieven gereed had voor ieder, die door partijzucht gedreven oneerlijke middelen gebruikte om het door zijn partij te doen winnen. Hij zag zulke verschijnselen helaas heel dikwijls in onze Nederlandsche wereld, zoowel op kerkelijk als op staatkundig gebied, en hij waarschuwde zijn studenten steeds met den meesten aandrang voor de verzoeking, waarin zij stellig zouden komen.

Zoowel rechts als links vond hij sympathie. Wij konden reeds opmerken, hoe hij over leuzen en partijen dacht, zoodat het ons niet kan verwonderen, dat hij een mensch niet naar leus of partij wilde schatten; hij achtte geestverwanten dan ook geenszins gekenmerkt door gelijkheid van leer of meening, maar door overeenstemming van geest en streven. Ongetwijfeld stond hij zelf rechts, en wees hij er meermalen op, dat God (niet waarheden, maar) zich zelf heeft geopenbaard, medegedeeld in Jezus Christus. Ongetwijfeld evenzeer behoorde hij tot de zgn. ethische richting. Dat bleek uit zijn kanselwerk, dat bleek uit zijn boeken. In de Voorrede van deel I Christelijk Leven heet het: 'Aan de historische persoon van Jezus is voor mij het christelijk, zedelijk leven gebonden. Heb ik met de scholastische theologie gebroken en zie ik gaarne de stof in godsdiensthistorisch en psychologisch verband, de verklaring van het christelijk leven vraag ik ten slotte alleen aan de ervaring des geloofs'. Maar, wij hoorden het reeds, ook voor zijn eigen richting was hij geen kampioen; het was er hem niet om te doen een school te vormen; het was hem alleen te doen om dat gezond individualisme te kweken, dat hij de heerlijkheid van ons protestantisme noemde, om die persoonlijkheid te vormen, welke een eigen, echten klank heeft, en geen echo is noch van rechts noch van links. Daarmede staat stellig ook zijn voorliefde voor den Marburgschen Herrmann in verband, wiens Verkehr hij steeds ter lezing aanbeval, wiens Ethik hij liet bestudeeren, en van wien hij overnam, dat ons christelijk geloof ons den zin onzer eigen existentie leert ontdekken. Zoo beoefende hij, schoon niet in den zin der oude dialectiek, de maieutische kunst van Socrates, en leerde zijn studenten uit zich zelf de persoonlijkheid te doen geboren worden, die als het ware de idee hunner individueele schepping verwezenlijkte. Niemand bezocht zijn colleges zonder veel van hem te leeren, maar vormende kracht ging bovenal van hem uit op diegenen, die vertrouwelijker omgang met hem zochten of vonden: in het heiligdom van zijn studeerkamer is menig gesprek gevoerd, dat bleef nawerken in het leven. Hij bleek in Leiden vooral de man der jongeren te zijn; toonde oog en hart te hebben voor hun behoeften, mede te leven in hun strijd, dien

hij niet, vergemakkelijkt, maar wel verdiepte. Wie zich tegenwoordig rechts-modernen noemen, zijn in den regel geesteskinderen van La Saussaye. Onlangs verklaarde mij nog een hunner, dat hij het aan dezen leermeester te danken had, dat hij aan de universiteit zijn Christendom, zijn godsdienst niet was kwijt geraakt; een sprekend getuigenis, dat ik hier gaarne opneem, omdat soms wel iets heel anders gezegd wordt.

Want La Saussaye was stoutmoedig in zijn kritiek en door zijn smalend spreken van 'objectieve waarheid' bracht hij ook meer dan een aan het twijfelen. Maar ondanks zijn bezwaren, bleef hij altijd vast in het geloof in Jezus Christus, en wilde daarop leven en sterven. Orthodoxe termen waren hem natuurlijk vreemd en stuitten hem tegen de borst; hij zocht er andere, zooals bijv. 'geestelijke waarden', die ten slotte toch ook weêr termen worden; maar hij hield vast aan hetgeen door die termen werd uitgedrukt. Maar, nog eens, hij stelde steeds den eisch van echtheid, van leven. Zoo zou hij bijv. spreken over de absoluutheid van het Christendom, zooals die door Troeltsch is geformuleerd; hij zou zeggen, dat die absoluutheid natuurlijk niet kan bewezen worden, dat zij geen wetenschappelijk vraagstuk kan zijn, maar aan den anderen kant, dat die absoluutheid een levensvraag voor ons is, welke met het geloof in ons leven inkomt, en dus eigenlijk alleen voor den geloovige bestaat, maar dan bestaat niet als vraag doch als antwoord.

'Vooral in de zeventien jaren van mijn verblijf alhier', aldus La Saussaye in zijn afscheidscollege op 2 Juni 1916, 'waarin ik meer dan vroeger mijn sfeer van invloed breeder zag worden ....'. Ik kom op die sfeer van invloed nog terug, maar moet hier spreken over de gelegenheid, waarbij deze woorden werden uitgesproken in het Leidsche groot-auditorium, dat gevuld was met degenen, die uit het geheele land waren samengekomen om den aftredenden hoogleeraar te huldigen. Hij was eerst 68 jaren, maar wenschte om den staat van eigen gezondheid en dien zijner echtgenooten den wettelijken termijn niet af te wachten. Het was een eigenaardige hulde, die hem toen werd gebracht, en een, die hem geheel naar het hart was. Een boekwerk onder den titel 'Nagelaten Sporen', dat niet in den handel is gekomen, omdat het voor hem persoonlijk bestemd was - maar in een Levensbericht mag het zeer zeker worden vermeld -, werd hem toen aangeboden door eenigen zijner oud-leerlingen. Het bevat 38 kleine opstellen over de meest verschillende onderwerpen, maar in ieder van die opstellen heeft de schrijver, ook zonder den naam te noemen, willen uitdrukken, hetgeen in hem door middel van den leermeester in het leven is gekomen. Haspels was toen reeds ziek, en daarom bood A.K. Kuiper, de doopsgezinde predikant van Amsterdam, het aan. Het zij mij vergund, uit de Inleiding aan te halen, wat juist voor de karakteristiek van den gehuldigde zoo kenmerkend is: '(Dit werkje) wil een weerspiegeling geven

van den diepen, veelzijdigen invloed door U op ons allen geoefend en tracht zoo den titel Nagelaten Sporen te rechtvaardigen. Daarom werd het, ook al bereikte ons woord op verre na niet de hoogte, waarheen Uw woord van het diepe inzicht en het wijde uitzicht ons riep, een welsprekend boekje, omdat, hoe bont en veelvormig ook van inhoud, het een ongedwongen uiting is van dankbaarheid. Doch het schoonste er van blijft, dat wat wij hierin schreven, Gij eerst in onze harten hebt geschreven. Maar zóó - en zie hier het werk van Uw meesterhand - zóó dat wij het door U geschrevene leerden lezen en reproduceeren als het eigene. Boven den weemoed van dit afscheid klinkt dus de blijde erkenning uit voor het blijvende van uw werk en leven. Wij toch kunnen het onze niet voorstellen zonder het Uwe - en wij danken God daarvoor. Ieder onzer zal dit doen in een ander accent, maar ieder zal getuigen dat Gij ons bracht in de openluchtsfeer van het profetische: 'afbreken om te bouwen, uitrukken om te planten' (Jeremia) en dat Gij ons dit onverschrokken hebt vóórgedaan als een vriend en ons daardoor een vastheid hebt gegeven vol van het rythme des levens'.

Het was een grootsche ure in de Leidsche Aula, de afsluiting van een rijk leven. Want wat daarna uit die zoo wel versneden pen vloeide, had, met uitzonderingen, niet meer de waarde van het vroegere. La Saussaye, die zich de laatste Leidsche jaren al moeilijker kon bewegen, voelde zich als opgesloten in zijn buitengoed, verhuisde nog in 1919 naar Parkwijck te Bilthoven om in het middelpunt des lands zijn oude vrienden te kunnen ontmoeten; maar de lamp van lichaam en geest doofde langzaam uit, en op 20 April 1920 werd hij opgeroepen uit zijn aardsch bestaan. Toen wij hem te Muiderberg begroeven, waarbij Ds. A.K. Kuiper een toespraak hield, waren wij slechts in betrekkelijk klein getal aanwezig, de 'eervolle begrafenis' had reeds bij het afscheidscollege plaats gevonden. Maar voor zijn leerlingen, en dit zijn niet alleen zijn academische hoorders, blijft hij leven, en de 'nagelaten sporen' zullen niet spoedig worden uitgewischt.

Ik noemde boven het leven van La Saussaye 'niet veelbewogen', ik mag er nu bijvoegen, dat het over het geheel zeer voorspoedig is geweest. Op den 8^{en} Februari 1872 in het huwelijk getreden met Regina Maria Martin, mocht hij tot het einde zijns levens zijn trouwe gade behouden, die in alles met hem medeleefde, en wier fijn ontwikkelde geest haar in staat stelde om, ook door gemeenschappelijke lectuur, denzelfden wijden kring van literarische belangstelling te hebben als haar echtgenoot. Hoe groot is niet het getal dergenen, die in hun gastvrije woning genoten hebben van de fijne beschaving van dit echtpaar, en naar eigen huis terugkeerden dankbaar niet alleen voor het gulle onthaal, dat zij gevonden hadden, maar ook, maar bovenal voor de 'geestelijke waarden', waarmede hun geest was verrijkt! Zoo was het in Amsterdam, zoo bleef het in Leiden; zoo was

het op het lieflijk Rijnheuvel onder Oosterbeek, zoo was het in de hoogste mate op het fraaie landgoed Kalorama onder Beek bij Nijmegen, waar de La Saussaye's tientallen van jaren hun vacantes doorbrachten, tevens met de grootste gulheid hun heerlijke bezitting voor hun vele gasten openstellend. Men kon er zeker van zijn altijd bezoekers van beteekenis bij hen aan te treffen; niet zelden ook uit het buitenland. Ik noem den naam van een Fairbairn uit Oxford, een Rendel Harris, thans te Manchester, den stichter van Woodbrooke, dat mede door La Saussaye's invloed van zoo groote beteekenis voor de Hollandsche, vooral Leidsche studenten zou worden, een Lehmann uit Kopenhagen, een Harnack en Wilamowitz uit Berlijn.

Hun vermogen stelde de echtelieden in staat om meermalen hun tafel of salon beschikbaar te stellen, en menig student heeft er van geprofiteerd. Diezelfde uitwendige levensconditie was het ook, die den hoogleeraar veroorloofde een zoo uitgebreide en zoo keurig onderhouden bibliotheek te bezitten, als slechts zelden in particulier bezit gevonden wordt; hij was er uitnemend in tehuis en leende ieder, die zich aanmeldde, met de grootste bereidwilligheid niet alleen, wat hij vroeg, maar ook wat hij niet vroeg, doch, zooals hem later zou blijken, had moeten vragen. Want La Saussaye's boekenkennis was verbazend groot, en op het gebied van theologie, literatuur, geschiedenis was hem zoo goed als niets onbekend; niet dat hij alles las, - grondig doorbladeren, gelijk hij het noemde, was vaak voor hem genoeg -, maar hij had een merkwaardig talent om de beteekenis van een boek te schatten, en zijn gelukkig geheugen, dat alleen op het laatst van zijn leven niet meer paraat was, deed al zijn geestelijk kapitaal steeds courant blijven. Meer dan een zijner talrijke promovendi heeft genoten van die bibliotheek, toegelicht door den haar beheerschenden gids, maar ook menig student, die niet promoveerde, menig predikant en meer dan één hoogleeraar is dankbaar voor dien boekenschat.

Een schaduwzijde vormde de gezondheid, reeds in Amsterdam, waar het asthma, dat zich telkens weder zou doen gelden, zich het eerst vertoonde. Maar wij kennen allen het spreekwoord van krakende wagens, en dat heeft zich ook in dit geval bewaarheid. Daarnaast staat echter een groote smart, die nooit geheel is overwonnen. Uit het tien jaar lang kinderloos gebleven huwelijk werd in 1882 een zoontje geboren, dat slechts een half jaar in leven mocht blijven. Bij dat zoontje, dat nimmer werd vergeten, is de vader begraven. Gelukkig, dat nog in 1883 een dochter werd geschonken, die met de teerste zorg en bezorgdheid opgevoed, voorspoedig mocht opgroeien, en mede door haar talrijk gezin - zij is gehuwd met Ds. Briët, eerst predikant te Hall, later te Doetinchem, thans te Enschedé - den levensavond van haar ouders niet weinig heeft verrijkt en vervroolijkt.

Ook nog in anderen zin was het leven van La Saussaye voor-

spoedig. Het heeft hem aan eer en hoogachting van menschen niet ontbroken. In Leiden had hij onder zijne collega's, niet alleen van de faculteit, vele vrienden. Van de zijde van het Hof is menige onderscheiding hem te beurt gevallen. Reeds in 1887 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie, die hem later koos als Voorzitter harer letterkundige afdeeling, welke functie hij jaren lang waarnam. In Parijs hield hij conférences; in Glasgow had hij een eeredoctoraat kunnen verkrijgen, indien niet zijn beoordeeling van den Boerenoorlog hem had gedrongen voor de onderscheiding te bedanken; in Stockholm hield hij op het godsdienstcongres zijn voordracht over Die vergleichende Religionsforschung und der Christliche Glaube; in Leiden presideerde hij dit congres in 1912.

Maar, zoo ik mij niet vergis, waren al die eerbewijzen hem minder aangenaam dan de betuigingen van eenvoudige menschen, dat zij iets voor hun geestelijk leven aan zijn preeken of zijn geschriften hadden gehad. La Saussaye toch preekte graag. Niet in Amsterdam, waar zijn woord weinig weerklank vond, maar vooral in Rotterdam, waar men zijn vader nog niet vergeten was, en in Den Haag: in beide steden vond hij steeds een groot en dankbaar gehoor. Zijn mooie stem, zijn eenvoudige voordracht, de oorspronkelijke manier van de dingen te zeggen verzekerden hem altijd de sympathie van zijn gehoor. In Leiden waren zijn preeken in de Doopsgezinde Kerk een evenement; dan kwamen vele intellectueelen, ook professoren, in de kerk, die zijn in de Senaatskamer zoozeer geëerde persoonlijkheid ook op den kansel wilden eeren. Maar het gehoor van La Saussaye was veel grooter dan degenen, die in de kerk kwamen; immers het was hem een behoefte om zich over de dingen der geestelijke wereld zoo uit te spreken, dat ieder hem zou kunnen volgen, en daartoe stichtte hij met zijn vriend Valeton in 1893 het tijdschrift 'Overdenkingen', dat stichtelijk zou zijn in den besten zin des woords, en waartoe de beide redacteuren de meeste bijdragen zouden leveren. Na Valeton's dood zette de oprichter het voort met A.K. Kuiper en Obbink. Door deze Overdenkingen, vaak uit preeken geboren, werd een groot deel van Neêrland's volk niet uit de wolk, maar midden uit het leven gesticht, terwijl de werkelijke waarde van dat leven in het licht van Christus werd aangewezen. Wat La Saussaye daarvan wilde laten blijven, heeft hij samengebracht in den Bundel 'Tijd en Eeuwigheid' van 1908 - in 1907 begon hij met zijn Sammelwerke - dien hijzelf aldus beschreef: 'geen bijzondere vraagstukken van actueel belang, maar het 'eeuwig Evangelie' gebracht aan kinderen van onzen tijd'. Ook aan de preeken 'Voor den Zondag', die anonym verschijnen namens de Vereeniging tot Christelijke heiliging van den Zondag, verleende hij gaarne zijn medewerking; en bijzonder teeknend is de zorg, die hij besteedde aan dit in de eerste plaats voor niet ontwikkelde bestemde werk; het is gebeurd, dat

hij zijn manuscript nog tweemaal overschreef om het van alle vreemde woorden en moeilijke zinswendingen te zuiveren - beschamend voorbeeld, dat wel eens bekend mag worden voor velen, die in dergelijken arbeid met groote slordigheid te werk gaan. La Saussaye had slechts één stijl - het was zijn verwijt aan Dr. Kuyper (men zie zijn artikel over de Geestelijke Stroomingen in het Gedenkboek van het Nieuws van den Dag 1848-1898), dat deze er de weelde van meer dan één stijl op na hield, den vlijmenden der driestarren, den zoetelijken der meditaties, enz.; hij was trouwens over dezen auteur nooit goed te spreken -, en die stijl was pittig, schoon geenszins gedrongen. Vandaar dat de lectuur van hetgeen hij schreef nooit vermoeit, geen bijzondere inspanning kost, maar ook nooit slaperig maakt. En zoo was het ook met zijn preeken, altijd kort, altijd zaakrijk, nooit besmet met oratorie, slechts bij uitzondering verrijkt met een literarische herinnering. Het was hem inderdaad te doen niet om zich zelf, maar om zijn onderwerp. En deze man, die zoo vaak snerpend kon geeselen, had een teeder gemoed; daar was naast den ondeugend geestigen trek op zijn aristocratisch gelaat ook die van weemoed, en zijn woorden in vertrouwelijk gesprek gaven soms blijk van diep zieleleven. Wie hem op zijn studeerkamer bezochten, zullen op zijn bureau de 'devotional literature' hebben opgemerkt, die altijd voor het grijpen stond; naast de Stille Stonden van Rothe het dagboek van Hofmeyer, de Pelgrimsreize van Bunyan. Hij was nog een man van den ouden stempel, en hield de huiselijke godsdienstoefening, 's morgens met den Bijbel, 's avonds met gewoonlijk een Duitsch gezangboek, steeds in eere. Op reis behoorde een Nieuw Testament tot de onmisbare bagage. Als men deze dingen voor oogen houdt, is het toch geen wonder, dat het hem werkelijk verblijdde, als ik hem een brief kon laten lezen van een eenvoudige hoorderes, die mij schreef zooveel aan zijn preek gehad te hebben.

In dit verband maak ik er ook gaarne gewag van, dat La Saussaye jaren lang bijbellezingen en bidstonden hield, niet alleen voor en met Amsterdamsche studenten, maar ook voor pleegzusters; dat hij evenzeer zich vinden liet voor preekbeurten in gevangenis en werkhuis.

Maar het is zoo; zijn kracht kwam niet in zijn preeken, maar in zijn essays eerst ten volle uit. Zelf zou hij wellicht gezegd hebben: neen, in mijn Levensberichten ben ik het gelukkigst geweest. Hij gaf er onderscheidene, de meeste in de Akademie, van Brill, Tiele, Star Numan, A. Pierson, Valeton: zij zijn opgenomen in een ander Sammelwerk van 1909, 'Portretten en Kritieken' getiteld, en ingeleid met deze woorden: 'Het boek spreke voor zich zelf en vinde welwillende lezers, wien het eenig perspectief opene op personen, verschijnselen, toestanden. Ik hoop nergens feitelijke gegevens verwaarloosd te hebben, maar te doen is het mij steeds om den geestelijken inhoud en

achtergrond'. Hij werkte er veel voor met groote inspanning; maar zijn lievelingswerk is de groote biographie geweest, die in 1904 in eersten druk verscheen: 'Het Leven van Nicolaas Beets'. Men heeft niet ten onrechte van dit boek gezegd, dat het minstens evenzeer zijn schrijver als zijn held doet kennen. Dat is dan naar het woord van Jean Paul: 'Nie zeichnet der Mensch den eigenen Charakter schärfer als in seiner Manier einen fremden zu zeichnen'. La Saussaye moet wel eens gezegd hebben, dat een autobiographie in den regel niet veel te beteekenen had; geheel anders wordt de zaak natuurlijk, indien zij onwillekeurig, onbewust wordt gegeven. Beets was inderdaad zijn held, maar het boek is geen lofrede geworden. 'Beets zelf, die in dezen zijn vertrouwen op mij stelde', zegt de auteur, 'heeft dit ook stellig niet verwacht: hij wist zeer goed dat het een kritische pen was die over hem zou schrijven, en dit heeft hij gewild'.

Portretten en Kritieken zijn in denzelfden bundel samengevoegd; er is geen scheiding tusschen die twee, want de portretten zijn met kritische hand geteekend, en bij de kritieken is het vaak meer de persoonlijkheid van den schrijver dan zijn werk, waarop het voor onzen criticus aankomt. La Saussaye zag altijd den mensch achter zijn arbeid staan; hij zocht althans dien mensch altijd, en vond eigenlijk dezen alleen de belangstelling waard. En dan zocht hij dien mensch te betrappen midden in zijn zielestrijd of zielevrede; hij ging na, wat krachten daar tegen elkander botsten en welke de leidende kracht was, die de overwinning zou behalen. Zeker had hij eerbied voor het wetenschappelijk onderzoek, maar hij verwachtte het niet van de wetenschap, innig ervan overtuigd, dat geen mensch van haar brood alleen leven kan, en feitelijk ook niemand daarvan leeft, al maakt hij het zichzelf diets. Zoo beluisterde hij in de literatuur, wat er omging in de harten der menschen, en trachtte de hieroglyphen te ontcijferen, die hij daar geschreven vond. Zijn voorbeeld hierin was de door hem hoog vereerde Vinet, die ook meer literator dan theoloog was. Zoo was hij moralist naar den inhoud, essayist naar den vorm. Het best is La Saussaye dan ook te kennen uit hetgeen hij op dit gebied schreef. Daar zijn die bekende voordrachten uit de Amsterdamsche aula over Zekerheid en Twijfel, waaruit niet alleen een overstelpende kennis van de betrekkelijke literatuur spreekt, maar tevens de zekere blik, waarmede een geheele cultuur-periode wordt overzien. Menigeen heeft den fin-de-siècle-geest eerst uit dit boekje leeren kennen, en is daardoor het eerst met Ibsen in aanraking gekomen. Daar zijn die vele artikelen in Onze Eeuw, het hoogstaande Tijdschrift, dat, zonder de andere oprichters te na te komen, toch vooral aan het initiatief van La Saussaye te danken is, en dat naar zijn bedoeling De Gids moest vervangen in die kringen, welke van den geest, die aan het eind der 19de eeuw in diens redactie heerschappij voerde, niet gediend waren. Onze

Eeuw werd zijn spreekzaal, waar hij, wat hij aan zijn tijdgenooten te zeggen had, samenvatte in zijn artikelen over 'Geestelijke machten. Indrukken, Denkbeelden, Vragen'. Daar is ook hier weder het verzamelwerk van 1907 met zijn sprekenden titel 'Geestelijke Stroomingen', waarin hij zelf zijn eigenlijk doel aldus omschreef: 'De artikels: de godsdienst der wetenschap, het evolutiegeloof, het absolute: naderen het meest tot hetgeen waarnaar ik streef: die geestelijke kritiek, dat ziftende oordeel, dat geen vaste doctrine als maatstaf heeft, maar in de gisting van den tijd zoekt den geest vrij en vast te maken. Dit althans heb ik in de school van Vinet geleerd: dat de zekerheid van het christelijk geloof niet die is van een 'standpunt' of van een filosofische doctrine, maar de vastheid in den strijd te veroveren en te bewaren. Hiervan te getuigen is ten slotte wat ik bedoel met mijn spreken en schrijven over hetgeen onzen tijd beweegt'. Hier is eigenlijk de samenvatting van het gansche leven; deze geleerde was een prediker niet alleen op den kansel, maar in al zijn werk, al hadden zijn essais dan ook in den vorm niets aan zich, wat aan een preek herinnerde.

En daarin spaarde hij niemand, niet alleen niet degenen, die hij spottend 'Christenen groote keur' noemde, maar evenmin hen, die gaarne met dien spot medegingen en door hun verdraagzame waardeering meenden aan alle eischen te voldoen, die de wereld der geestelijke dingen aan hen stelde. 'Waardeeren', zoo heet het in de voordracht op Letterkunde, met welker vermelding ik dit opstel begon, 'Waardeeren is ... een der domste bezigheden waarin de beschaafde mensch onzer dagen zich verloopt. Waardeeren, dat is koel en onverschillig eenige tweedehandsche, averechtsche kennis opdoen en waanwijs zich daarop verheffen; maar niet tot de kern doordringen, niet eigen zedelijke houding bepalen, integendeel afstand doen van het onderscheiden van goed en kwaad'. La Saussaye kon een Goethe eeren, maar zou nooit met A. Pierson medegaan om den 'apostel der waardeering' te plaatsen naast den 'held des geloofs', Weimar naast den Wartburg; hij kon een Lessing achten, maar sprak spottend over het woord van de keus tusschen rechter- en linkerhand, dat 'hier en daar nog op moderne kansels rondslingert'. Is het niet een woord van Vinet, dat het *tolérance exquisite* mag heeten, *qui tolère le mal et même le bien*? Onze essayist was inderdaad de directeur de conscience in den goeden zin van het woord voor velen van ons geslacht; daarom kon hij ook zoo met den heiligsten ernst opkomen tegen een morale mystique van Maeterlinck, en er op wijzen, dat ook de schoonste verpakking den inhoud niet minder vergiftig maakt.

Maar zoodra iemand, op deze uitingen afgaande, nu meende in La Saussaye een medestander te kunnen begroeten voor zijn eigen stelsel, en hem te mogen oproepen tot de gelederen der verdedigers van dat stelsel, dan bleek hem zijn vergissing al

ras; deze individualist liet zich bij geen enkele groep inlijven, hief geen enkelen standaard op, werd van geen enkele partij en van geen enkelen leider de slippendrager, weigerde zelf een partij te vormen. Dit geldt ook van het politiek terrein. Hij maakte er geen geheim van - trouwens hij maakte van weinig dingen een geheim -, dat hij nu eens rechts, dan weêr links stemde. Alleen in 1914 schreef hij een staatkundig opstel in *Onze Eeuw*, hartstochtelijk en bitter gesteld, dat velen van hem vervreemdde, en naar het oordeel van meer dan één vriend beter in de pen ware gebleven. Trouwens de periode, die met zijn geboortejaar werd ingeleid, heeft hem nooit kunnen bekoren; de verwachting van het liberale régime met zijn wetenschap en zijn schoolwet had z.i. volkomen fiasco gemaakt, en de twee groote machten van de negentiende eeuw, het evolutie-geloof en de democratie, vonden geen genade in zijn oogen. In zijn rectorale oratie van 1890 heette het: "s Menschen rede moet als verduisterd beschouwd, en kan alleen langs ethischen weg verhelderd worden'. En verder: 'Het is ... uiterst kortzichtig, wanneer men de democratie en de wetenschap, die twee groote machten onzer 19de eeuw, als natuurlijke bondgenooten beschouwt. De democratie behoeft die mate van volksverlichting, die de dwaze menigte in de verbeelding brengt verstandig te zijn, maar ware wetenschap is haar gevaarlijk'.

Wat het onderwijs betreft, La Saussaye heeft altijd warm gepleit voor den Klokkerberg te Nijmegen, de Christelijke kweekschool. voor onderwijzers, waaraan de namen van Van der Bruggen, Gerretsen en Oosterlee verbonden zijn, en vervulde con amore in deze inrichting zijn bestuursfunctie. Zoo is hij ook een tijdlang lid van het Hoofdbestuur en Voorzitter geweest der Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging, en was hij in zijn laatste levensjaren bestuurslid van de Vereeniging voor Inwendige Zending tot opleiding van jongelingen tot predikanten voor de Ned. Hervormde Kerk te Doetinchem. Vergaderingen, waar hij kon gemist worden, woonde hij echter in den regel niet bij; hij wist wel, dat zijn naam op de lijst der Bestuurders als zoodanig reeds groote beteekenis had. Zoo kwam hij ook zelden op de bestuursvergaderingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam, maar had hier toch grooten invloed op den gang van zaken. Hij voelde zeer veel voor de Zending, waarlijk niet alleen en niet in de eerste plaats, omdat de zendelingen de meeste bijdragen leveren voor de wetenschap der ethnologie, maar wel omdat hij den arbeid voor het Koninkrijk Gods als het belangrijkste beschouwde. Nog telkens wordt er over gesproken, hoe hij in 1895 den zendeling-arts Dr. H. Bervoets met diens echtgenootte toesprak bij hun uitzending tot den arbeid in het Zendings-hospitaal te Modjo-Warno. In dit verband moet bovenal genoemd worden zijn arbeid voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam; hij was er bestuurslid van, voor-

zitter, later buitengewoon lid van het Hoofdbestuur. Zoo kon hij in 1914 bij de eeuwfeestviering uitgenoodigd worden om in de Nieuwe Kerk, in tegenwoordigheid van H.M. de Koningin-Moeder de feestrede uit te spreken. Maar zijn beteekenis lag hier voornamelijk in hetgeen voor Indië, in samenwerking met de zending, gedaan werd. Dat het Ned. Bijbelgenootschap - hierin een unicum in de wereld - taalgeleerden in Leiden doet opleiden om op het zendingsveld zich voor te bereiden tot de Bijbelvertaling, is zeker voor een groot deel aan hem te danken;. Dr. N. Adriani voldeed volkomen aan zijn verwachtingen en bleef steeds een dergenen, over wie hij het liefste sprak. In verband hiermede vermeld ik nog, dat La Saussaye de vader is van het woord 'zielestof', dat door de studie van Dr. A.C. Kruyt over het aninisme gemeengoed geworden is.

Een der vergaderingen, waar La Saussaye zelden gemist en steeds zeer gaarne gezien werd, was die der predikanten-vereeniging te Utrecht. Hij heeft er meer dan eens een referaat voorgedragen, meer dan eens de openingstoespraak (de z.g. preek voor de dominees) gehouden; hij nam er altijd deel aan de discussie. Trouwens achter de schermen heeft hij aan menig referaat van anderen medegewerkt, behulpzaam als hij steeds was met zijn raad en zijn boeken. Dreigde het debat van de hoofdzaak af te voeren, dan sprak hij een 'verstandig woord' om het weder op de goede baan terug te leiden. Velen zullen zich zijn pleidooi voor de bijbelsche godgeleerdheid herinneren, als het voornaamste studievak voor den a.s. predikant.

Op vele plaatsen was hij een begeerd 'lezer', vooral over literarische onderwerpen. Zijn uitgebreide lectuur stelde hem in staat om op allerlei analogie te wijzen, en de 'geestelijke stroomingen' ook in de literatuur na te gaan. Zoo beschouwde hij het ook als zijn roeping om den smaak te veredelen, en bij zijn hoorders diepere behoeften te wekken, dan die aan welke Edna Lyall en Marie Corelli voldoen. Ik blijf het nog altijd jammer vinden, dat hij zijn plan om een boek te schrijven over George Eliot, die hij zoo goed kende, niet heeft volvoerd. Dat Kierkegaard bij ons is bekend geworden, is voor een groot deel zijn verdienste, immers het was zijn echtgenoot, die onderscheidene bundels van dezen auteur vertaalde.

La Saussaye was een cultuurmensch in den eminenten zin van het woord; hij wilde niets menschelijks zich vreemd achten, en al kon de kunst slechts weinig aanspraak maken op zijn belangstelling, en de muziek in het geheel geene, er bleef nog genoeg terrein voor hem over. Den maatstaf voor de cultuur ontleende hij niet aan den wisselenden smaak van het publiek - hij placht te zeggen, dat een boek het lezen slechts waard was, als het na vijf jaar nog genoemd werd -; ontleende hij niet aan de pers, tegenover welke hij vaak een hautaine houding aannam, die hem dan ook rijkelijk wedervergolden werd, maar

ontleende hij wel aan zijn door veeljarige en veelzijdige ervaring gevormd oordeel, zooals dat gerijpt was in den omgang met de beste geesten en vooral in zijn christelijk geloof. Is het wonder, dat hij vaak anti was? En zijn antipathieën bleken misschien nog duidelijker dan zijn sympathieën. In den laatsten oorlog stond hij zeer beslist aan de zijde der Franschen, en tegenover de Duitschers; maar hij was geenszins pro-Engelsch, hoe zeer hij ook een Thackeray en een Tennyson bewonderde. Maar over het algemeen was hij anti-tijdgeest; wij hoorden het reeds, hoe hij dien veelzeggenden titel vond 'de godsdienst der wetenschap', waarin hij zijn afkeer van alle intellectualisme en rationalisme uitdrukte; 'van den waan der wetenschap zijn wij nu wel genezen', heette het elders.

Toch heeft het vraagstuk 'Christendom en cultuur' zijn geheele leven hem beziggehouden; hij leek vaak een dualistische oplossing te geven, maar kon daarbij toch ook geen vrede vinden, en telkens nam hij hetzelfde vraagstuk weder in handen. Dat hij in zijn omgang met cultuurmenschen zijn christelijke overtuiging niet genoeg deed uitkomen, werd hem meer dan eens verweten; als anderen het tegenovergestelde deden, noemde hij dit wel eens, en niet in prijzenden zin 'behoefte aan getuigen'; menigeen had gaarne gezien, dat die behoefte zich wat meer bij hem had doen gelden. Maar hij heeft getuigd in zijn prediking, en in al zijn geschriften, van hetgeen hem het hoogste was, en hij heeft dat gedaan met talenten, als slechts weinigen geschonken zijn. Zijn leven in een tijd van namaak, surrogaat en maskers was één getuigen tegen ledige vormen en bedriegelijke nabootsing, was één roepen om echtheid.

Leiden.

H.M. VAN NES.

**Levensbericht van Franciscus Dionysius Johannes Moorrees.
Geb. 1 Nov. 1832, overl. 13 April 1921.**

Wat de lectuur van zijne werken mij leerde, wat zijn schoonzoon, de heer J.C. Prins predikant van Geldermalsen, mij vriendelijk vertelde, dat heeft voor mijne oogen het beeld doen rijzen, waarvan ik trachten ga voor de lezers onzer Levensberichten de lijnen te trekken. Het is het beeld van een stil en bescheiden, tegelijk van een hoogst merkwaardig man; hoogbejaard overleden maar allerminst zijner dagen zat, jong en frisch daarentegen tot den einde en vol belangstelling in de nieuwe dingen van den tijd; toch ook een ouderwetsch man (hij heeft zijn leven lang slechts veeren pennen gebruikt) met zijne stipte orde en nauwgezetheid, zijn leven regelend naar vaste gewoonten, aan familiedagen gehecht en dan, aan den feestelijken disch, blijk gevend van die welverzorgde tafelwelsprekendheid, die immers ook uit den tijd raakt; klassiek gevormd, zijn zak-Horatius altijd bij zich, bij geval gaarne corresponderend in het Latijn, meteen nog in zijne laatste weken zich verdiepend in den Faust; historicus en ook door de kennis onzer geschiedenis warm vereerder van het Huis van Oranje, meer dan gewoon ervaren ook in de historie onzer oude kasteelen, waarvan hij prettig vertellen kon; predikant met eene stellige (zoo men mij noopt ook hem zijn etiket te geven, ik zou zeggen: van evangelische) overtuiging, maar zonder polemische driften en met een geloof dat 'vruchten der dankbaarheid' een sterk optimisme voortbracht; slecht van gezicht, maar ziek nimmer en na welbested leven, omringd van kinderen en kindskinderen, zacht gestorven, ongemerkt uit het leven als uitgegleden. Is het weinig wat dezen bevoorrechte geschonken werd?

Geboren in Ter Aa, waar zijn vader W.H. Moorrees in 1830 predikant geworden was, bezocht hij, nadat het gezin in 1839 naar Hummeloo was verhuisd, het Zutfensch gymnasium, waarna hij 21 Sept. 1850 zich te Leiden als theoloog liet inschrijven. Zijne kamers had hij op den Ouden Rijn boven Straatman; zijne

professoren waren G.J. Verdam, dan Cobet, Bake en Juynboll, later Kist, Niermeyer, Scholten en Kuenen; van zijne vrienden noem ik A.G. Pareau, Mosselmans, Nolst Trenité. Als student vertaalde hij de 'Levensbeschrijvingen van vrome christenen', 1852, van dr. A. Tholuck toen hoogleeraar te Halle en plaatste in den almanak twee stukjes, 'Drie maanden aan de academie' (1854, 139-166), een wat slap en zoet gesteld maar goed bedoeld betoog dat een theoloog zich niet van zijne medestudenten moet afzonderen en 'Mijn collegie-portefeuille' (1855, 181-188), beter geschreven beschouwingen over verschillende manieren van college geven, waarin hij o.a. reeds als doel van den literator 'het opsporen van het organisme der talen' noemt. In 1856 is hij toen predikant geworden te Langerak bez. de Lek. Voor de restauratie der bouwvallige kerk daar heeft hij zich veel moeite gegeven en ook wel geduld getoond, want nog in 1898 bestemt hij daarvoor de opbrengst zijner preek 'De vrede van Munster herdacht', totdat hij 29 Juni 1913 het hersteld gebouw heeft mogen inwijden. In 1860 is hij naar den Helder, in 1862 naar Vianen gegaan en daar gebleven tot zijn emeritaat, 1 Aug. 1899. Hij kwam daarna te wonen in Buurmalsen, dicht immers bij Geldermalsen, waar hij eene getrouwde dochter had, en daar trof hem, reeds na enkele weken, het verlies zijner vrouw, Maria Dyserinck, zuster van dr. Johannes. Uit zijn eenzaam geworden huis ging hij toen, 1910, te Nijmegen inwonen bij zijne uit Indië teruggekeerde andere dochter, mevrouw de wed. J.J.P. Cambier-Moorrees (zijn eenige zoon Hendrik Boudewijn woont te Dordrecht), na wier overlijden hij daar met drie kleinkinderen bleef. Met dankbaarheid gedenken zijne vrienden te Nijmegen den vriendelijken ouden man, 'wiens oog niet donker geworden en wiens kracht niet vergaan was', zooals dr. Hoog met eene toespeling op Deut. 34 : 7 den dag na zijn overlijden in de Nijmeegsche courant schreef, dien zij opgewekt en vol werkkraft gekend hebben tot den einde. Nog enkele weken vóór zijn dood had de 88-jarige eene lezing gehouden over Petrus Canisius en in zijne laatste dagen nog ijverig gelezen in Colenbranders 'Historie en Leven'. Het boek over de Hervormde kerk in Z.-Afrika, waaraan hij reeds lang arbeidde, is onvoltooid gebleven.

Moorrees is niet vroeg als schrijver opgetreden. In 'Geloof en Vrijheid' begon hij in 1871 artikelen te plaatsen, in 1888 in de 'Tijdspeigel', meest van kerkhistorischen aard, toch ook over 'De Messiasverwachting in Israël' en over 'Het wezen des christendoms' naar Harnack's bekende voordrachten. Van 1880 is zijn 'Geschiedenis van de Hervorming in Noord-Nederland', antwoord op eene door de Evangelische Maatschappij uitgeschreven en volgens advies van Gooszen, Herderschêe, van Hoorn en Acquoy met goud bekroonde prijsvraag. Er zijn volgende drukken van 1883, 1895 en 1905; ik ken slechts den laatsten. Het

boekje is als volksgeschrift bedoeld, het mist elke verwijzing naar literatuur of bronnen (behalve blz. 29) en ook, wat niet had gehoeft, een register. Ook kan men enkele bedenkingen hebben. Tegen de anabaptisten is hij stellig niet billijk, als hij veel te uitsluitend let op de wederdoopersche, revolutionnaire elementen onder hen - wat ook op dit oogenblik weder in de mode is. Dat Willem Dirksz. de 'rode cuper' onze eerste martelaar is, laat zich niet meer handhaven. Vooral heeft hij te weinig oog gehad voor onze nationaal-gereformeerden, zoodat hij Merula, Veluanus, Bloccius, Sartorius, Kooltuin onderbrengt in een § 'Merkwaardige persoonlijkheden buiten den kring der anabaptisten', terwijl dan voorts al zijne gereformeerden 'calvinisten' heeten, wat zeker te algemeen is en wat Gooszen in het handschrift met bedenkelijk hoofdschudden moet gelezen hebben. Maar het geeft met zoo groote klaarheid een overzicht van de Hervorming ten onzent tot 1579, de stof is zoo goed verdeeld, de verhaaltrant zoo eenvoudig, dat de vierde druk te begrijpen en toe te juichen is. Als aanvankelijke oriëntteering of daarna als korte herhaling zal het boekje ook voor studenten altijd zijne waarde behouden.

In 1904 liet Moorrees, toen al emeritus, eene 'Geschiedenis der Kerkhervorming in de Zuidelijke Nederlanden' volgen. Bescheiden noemt hij zijn arbeid 'slechts verzameling en rangschikking van de bekende historische stof', wat hij inderdaad is, zoodat men hem niet vergelijken mag met b.v. H.Q. Janssen's in 1868 verschenen boek over de Hervorming in Vlaanderen. Maar de verzameling is oordeelkundig en de rangschikking gelukkig en daardoor is het geschrift bij uitnemendheid geschikt om te doen zien, hoe in de Zuidelijke Nederlanden de Hervorming tot grooten bloei gekomen en niet dan door de hardnekkigste vervolging uitgeroeid is, wat velen van de lezers wellicht niet bekend was. De laatste martelares valt in Juli 1597: 'het eens zoo bloeiend Vlaanderen was een woestijn geworden'. Zeer gelukkig dat de schrijver zijn verhaal voortzet tot op onzen tijd, van den 'Geuzenhoek' in Westvlaanderen, van den schilder Jordaens, van Antoinette de Bourignon, van de verdraagzaamheid van Jozef II, tot aan het tegenwoordig Belgisch protestantisme toe. In 1909 verscheen er eene vertaling van in het Fransch door E. Durand en ik kan mij begrijpen dat (nu, helaas, wijlen) Paul Fredericq er eene voorrede bij schreef. Moorrees vervolgde nog zijn arbeid aan dit onderwerp door zijne 'Geschiedenis van het protestantisme in het prins-bisdom Luik' (Geloof en Vrijheid 1908).

Daarvóór, in 1887, had hij omvangrijker boek gegeven in 'Dirk Volckertszoon Coornhert, notaris te Haarlem, de libertijn, bestrijder der gereformeerde predikanten ten tijde van prins Willem I. Levens- en karakterschets.' Hij droeg het op aan zijn oom, dr. Th. J. van Griethuysen, predikant van 't Waal c.a., dicht bij

Vianen, met wien hij er zoo vaak over gesproken en van wiens kennis hij zooveel genoten had, die mèt hem van meening was, 'dat Coornhert nog in onzen tijd verdient gekend te worden.' Hij kent de dissertatie 'De Coornhertio' van Jan ten Brink, 1860, en diens studie over C. en zijne wellevenskunst, ook 1860; hij noemt Fruin en Busken Huet, maar niet Carl Lorentzen, 'D.V. Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten', Jena 1886. Later, in de 'Tijdspiegel' van 1888, heeft hij erover geschreven, gelijk Coornhert hem ook 1890-1892 niet losliet. Wat hij ook niet noemt, maar toch wel zal gekend hebben, is een studie in den Leidschen studenten Almanak van 1851, 135-174, waarin zijn toenmalige medestudent en praeses der juridische faculteit J.H. de Stoppelaar over Coornhert en met name over het dispuut met Saravia verdienstelijk geschreven had. Voor het overige mag ook zijn woonplaats Vianen hem aan Coornhert herinnerd hebben. Was niet Coornhert 'conciërge ende toesiende' geweest op het slot Batestein aldaar van Reinout van Brederode, wiens bijzit Anna de zuster was van Coornherts vrouw, Neeltje Symonsdr., en had Coornhert ook niet het oog laten gaan over die bibliotheek van zijn 'zwager', waarover onlangs Salverda de Grave nog zoo uitvoerig gehandeld heeft (Bijdr. Histor. Gen. Utr. 1918)? Hoe dit zij, hij schreef zijn boek en Rogge zeide ervan dat het 'niet alleen de vrucht was van de lezing en herlezing van Coornherts geschriften, maar ook van een nauwgezet onderzoek naar alles wat in onzen tijd over dezen merkwaardigen man geschreven is' ('Archief v. Ned. Kerkg.' II, 1887, 426). Dit is stellig een roem. Maar archivalia heeft Moorrees niet bestudeerd. Met welk eene belangstelling zou hij vernomen hebben dat een jong Russisch geleerde, Becker, die in Göttingen van Coornhert gehoord had, naar Holland was gekomen om eene groote monografie over C. te schrijven en daarvoor juist de archieven te onderzoeken. Zoo is het inderdaad. Toen hij bij mij kwam, kende hij een enkel woord modern Nederlandsch en geen woord van het 16de eeuwse noch iets van literatuur en bronnen. Een jaar later kende hij dat alles beter dan wie ook ten onzent zich met Coornhert hebben bezig gehouden en, hadde de oorlog ook dit goede werk niet verhinderd, dan bezaten wij thans eene monografie over den grooten man, gegrond nu ook op dat vruchtbaar onderzoek der archieven. Niemand die er zich hartelijker over zou verheugd hebben dan Moorrees. Wat hem aangaat, hij handelt in drie deelen over Coornherts leven, zijn karakter en zijne geschriften, helder, wel met sympathie maar zeker ook met kritiek, grondig belezen in 's mans werken, degelijk en dit laatste wel in overeenstemming met het karakter van zijn held die, bij al zijne uitnemende eigenschappen ook als schrijver, juist de geestigheid miste die b.v. Erasmus' samenspraken tintelen doen. Over dat karakter handelt Moorrees minder opzettelijk dan de titel van zijn tweede hoofdstuk

doet verwachten. Hij heeft het daar meer over Coornherts verhouding tot roomschen, doopsgezinden (over wie zijn oordeel weer streng is), gereformeerde predikanten, prins Willem. Het is natuurlijk dat hij het oordeel van Agge Albada vermeldt over C.'s meesterachtigheid (175) en niet zwijgt van zijne felheid tegenover de predikanten. Maar ik bespeur dat hij het eigenlijke in C. toch niet gansch heeft kunnen meêvoelen. In hoofdstuk III, als hij het heeft over C. als dogmatisch schrijver, ontzegt hij hem diepgaand schuldgevoel (200). 'De man was overtuigd van eigen braafheid.' Anstonds daarop haalt hij zelf het prachtige lied aan 'Als ick zinck in mijn eyghen gront ..' waarin immers juist alles ootmoed en schuldgevoel en vertrouwen op God is, maar gaat dan weêr voort: 'er is in C. nooit een brandend verlangen naar de verlossende genade Gods in Christus en de vernieuwing des heiligen Geestes geweest' (202). Hier zien wij Coornhert met dezelfde maat gemeten, waarmede de meesten zijner tijdgenooten hem gemeten hebben en waardoor Moorrees op blz. 151 er toe komt te zeggen dat C. 'aan zeer velen aanstoot gaf.'

Treffend heeft Kalff, 'Geschied. d. Nederl. Letterk. i.d. 16de eeuw', II, 320 dit reeds veranderd willen zien in 'dat zeer velen zich aan hem stieten'. Bij alles wat in Moorrees' boek te prijzen valt, ook aan onpartijdigheid tegenover zijn held, mist men de bewonderende erkenning juist van dat breede, dat boven de partijen uitgaan, dat zuiver menselijke en dus ook zuiver christelijke, wat Coornhert tot een geestverwant van Oranje, van C.P. Hooft, van Castellion (zie in het boek van Etienne Giran over hem en Coornhert) heeft gemaakt, in hunne gedachten over godsdienstvrijheid hunnen tijd verre vooruit. Ik acht het zeer denkbaar dat Moorrees in later jaren tot guller erkenning zou gekomen zijn; ook kunnen zijne woorden op dit punt koeler zijn geweest dan zijne gedachten. Haalt hij niet van Coornhert die prachtige zinsnede aan over wat alle schrijvers hebben gevoeld: 'mij is niet onbekent, hoe swaerlijck het valt, de ghedachten eygentlijck met woorden uyt te beelden. Ick bekenne oock gaerne, dat in dese schilderije mijn penne noch noyt mijns herten verbeeldingh so eygentlijck heeft connen afmalen, dat des pinceels verven mijnen sinne ghenoegh deden, vele min dat het werck den voorbeelde ghelyck was' (214).

Wie de bibliografische lijst aan het einde van dit opstel raadpleegt, zal van Moorrees' werkkraft overtuigd zijn en van zijn hartelijk medeleven met wat in eigen kring en in het vaderland geschiedde, het feest van het Nutsdepartement te Vianen, Vondels sterfdag, de herdenking van den Vrede van Munster. Heeft hij den zendeling Hessel Rooker herdacht, J. Louwerier vertaalde een catechisatieboekje van hem in het Maleisch. Van zijn kanselarbeid kan men twee leerredenen lezen. Zoo mag ik eindigen gelijk ik begonnen ben: wie Moorrees hebben gekend

zullen als een kostbaar bezit de herinnering bewaren aan een man, die geen gerucht in de wereld heeft gemaakt, maar met vele gaven veel heeft gedaan, een merkwaardig en een bemind man. Hoezeer hij dit laatste is geweest in den kring zijner naaste betrekkingen, heb ik met ontroering bespeurd. In deze bladzijden mocht ik slechts gewagen van wat ook der buitenwereld openbaar is geworden. Moge het den betreurden doode niet onwaardig zijn.

L. KNAPPERT.

Werken van F.D.J. Moorrees.***Uit zijn studententijd.***

1852. Levensbeschrijvingen van vrome christenen, door Dr. A.G. Tholuck, Professor te Halle. Uit het Hoogduitsch, door F.D.J. Moorrees, student te Leiden.
1854. Drie maanden aan de Academie. (In den studentenalmanak).
1855. Mijn college-portefeuille. (In den studentenalmanak).

In 'Geloof en Vrijheid.'

1871. Herinneringen aan het Jubileum te Emden.
1873. Een mislukt wonder?
1874. Is de godsdienst der oude Grieken waarlijk zoo uitnemend als D.F. Strauss beweert?
1901. Het wezen des Christendoms naar Prof. A. Harnack, in zijne zestien Voorlezingen, gehouden te Berlijn 1899/1900.
1901. De Messias-verwachting onder Israël en hare vervulling door Jezus Christus, naar Prof. A. Harnack's Voorlezingen.
1904. Het Klopstock-boekje.
1904. Nog iets uit het Klopstock-boekje.
1906. Rembrandt en de honderd guldens-prent.
1908. Geschiedenis van het Protestantisme in het Prins-Bisdom Luik.
1908. Nog iets over het Protestantisme in Luik.
1910. De Martelaren der Hervorming in hunne beteekenis en waarde voor onzen tijd.
1910. De Roomsche Mis voor Protestanten.
1911. Een nieuw boek over Dirck Volckertszoon Coornhert.
1912. Theologische pleidooien ten jare 1862 te Nijmegen, in druk verschenen na 50 jaren.
1912. H. Bullinger's waarschuwingen tegen het concilie van Trente.

In 'de Tijdspiegel.'

1888. Dirck Volckertszoon Coornhert, bestudeerd in Duitschland.
1890. Idem: als theologisch schrijver.
1891. Idem: de waardige handhaver van der consciëntiën vrijheid.
1892. Idem: Coornhert's sterfdag, na drie eeuwen herdacht.
1893. De Koning van Holland in den watersnood van 1809.
1893. De watersnood van 1820.
- ?. De gedenksteen in de Revetsteeg te Gorinchem.
- ?. Johannes Florentius Martinet, naar zijne brieven aan H.G. van Breugel.

Afzonderlijk verschenen.

1879. Vondel's sterfdag. Na twee eeuwen herdacht. (1679-1879).
1881. Leerrede bij de gedachtenisviering van 25-jarigen dienst.
1883. Aan de oevers van Lek en Linge. Historische schetsen.
1884. Geschiedenis van het Nutsdepartement te Vianen, bij de viering van het eeuwfeest der Maatschappij.
1884. De feestavond van het Nut te Vianen, 17 Nov. 1884.
1885. De graftombe van Brederode te Vianen.
1887. Dirck Volckertszoon Coornhert, de Libertijn. Levens- en karakterschets.
1890. Coornhert's sterfdag. Na drie eeuwen herdacht te Gouda.
1898. Leerrede: de Vrede van Munster herdacht. Uitgegeven ten voordeele van de bouwvallige kerk der Hervormde gemeente te Langerak bez. de Lek.
1898. Toespraak bij de Wilhelmina-linde bij gelegenheid van de volksfeesten te Vianen.
1899. Afscheidsrede bij het eindigen van zijne Evangeliebediening in de Hervormde gemeente te Vianen.
1904. Geschiedenis der Kerkhervorming in de Zuidelijke Nederlanden. (In 1909 is van dat werk eene Fransche vertaling verschenen door E. Durand, met eene voorrede van Paul Fredericq).
1905. Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Nederland. 1ste druk 1880; 2de 1883; 3de 1895; 4de druk in 1905.
1908. Verschilpunten tusschen de geloofsbegrippen van Protestanten en Roomschen. Vraagboekje ten dienste van catechisatiën en huisgezinnen. Van dit boekje is een Maleische Vertaling verschenen, door J. Louwerier in 1909.
1911. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Toespraak, bij gelegenheid van het 100-jarig jubilé van het depart. Vianen.
1911. Uit het Leven van Ds. J.G. van Griethuysen en zijne vrouw M.J. Luchtmans. (Niet in den handel).
1918. Hessel Rooker, zendeling-leeraar, later hulpprediker te Tondano.